

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 7**, 1-242, Sarajevo 2011.

INSTITUTE FOR HISTORY • **No. 7**, 1-242, Sarajevo 2011

Historijska traganja • Historical Searches

Izdavač • Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija • International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
MUHIDIN PELESIC, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik • Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar • Secretary

AIDA LIČINA, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA* / indicating that it is
for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije.....	5
----------------------	---

Članci • Articles

Mustafa Imamović <i>ZEMALJSKI ŠTATUT U USTAVNOJ HISTORIJI BOSNE I HERCEGOVINE</i> <i>THE PROVINCIAL CONSTITUTION IN THE POLITICAL HISTORY</i> <i>OF BOSNIA AND HERZEGOVINA</i>	11
Amir Duranović <i>HISTORIJSKA 1910. GODINA. POGLED U SARAJEVSKU ŠTAMPU</i> <i>HISTORICAL YEAR 1910. A LOOK INTO THE SARAJEVO PRESS</i>	41
Zoran Grijak <i>O POČECIMA DJELOVANJA HRVATSKE NARODNE ZAJEDNICE</i> <i>I HRVATSKE KATOLIČKE UDRUGE U PARLAMENTARNIM UVJETIMA</i> <i>ON THE BEGINNING OF FUNCTIONING OF THE CROATIAN</i> <i>NATIONAL COMMUNITY AND THE CROATIAN CATHOLIC</i> <i>UNION IN PARLIAMENTARY CONDITIONS</i>	73
Stjepan Matković <i>HRVATSKI POGLEDI NA UVOĐENJE BOSANSKOHERCEGOVAČKOG</i> <i>SABORA</i> <i>CROATIAN VIEWS ON THE INSTITUTING OF THE PARLIAMENT</i> <i>OF BOSNIA AND HERZEGOVINA</i>	119

Seka Brkljača

*PARADOKSI PROVEDBE VIDOVDANSKOG USTAVA IZ 1921.
U BOSNI I HERCEGOVINI*

*PARADOXES OF THE IMPLEMENTATION OF THE 1921
VIDOVDAN CONSTITUTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 135*

Vera Katz

*USTAVNO-PRAVNI I POLITIČKI POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE
PREMA USTAVIMA FNRJ I NR BiH 1946. GODINE*

*THE CONSTITUTIONAL, LEGAL AND POLITICAL POSITION
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA ACCORDING TO THE 1946
CONSTITUTIONS OF THE FEDERAL PEOPLE'S REPUBLIC
OF YUGOSLAVIA AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF BOSNIA
AND HERZEGOVINA 159*

Sabina Veladžić

*DESTABILIZACIJA BOSNE I HERCEGOVINE KRAJEM OSAMDESETIH
GODINA 20. STOLJEĆA. – "STVARANJE PREDUSLOVA" ZA
TRONACIONALNU DEZINTEGRACIJU*

*THE DESTABILIZATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
DURING THE LATE 1980-IES – "THE CREATION OF PRECONDITIONS"
FOR TRI-NATIONAL DISINTEGRATION 201*

Edin Omerčić

*ALTERNATIVNA POLITIČKA SCENA U BOSNI I HERCEGOVINI
(UDRUŽENJE ZA JUGOSLAVENSKU DEMOKRATSKU INICIJATIVU,
PRETPARLAMENT JUGOSLAVIJE, FORUM ZA ETNIČKE ODNOSI)*

*THE ALTERNATIVE POLITICAL SCENE IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA (THE ASSOCIATION FOR YUGOSLAV DEMOCRATIC
INITIATIVE, PRE-PARLIAMENT OF YUGOSLAVIA, FORUM
FOR ETHNIC RELATIONS)..... 231*

Upute autorima priloga 241

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

SOSOBITIM ZADOVOLJSTVOM predstavljamo vam sedmi broj časopisa *Historijska traganja* za 2011. godinu s osam znanstvenih radova u rubrici *Članci*. I u ovom broju izostala je naša povremena rubrika *Predavanja sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu*. Članci u ovom broju dio su rezultata znanstvene konferencije pod naslovom *Ustavno-pravni i politički položaj Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, održane u Gradačcu 21. svibnja 2010. u organizaciji Instituta za istoriju, te posvećene 100-godišnjici njegovog donošenja. Ideja za održavanje ove konferencije potekla je od direktora Instituta prof. dr. Husnije Kamberovića i prof. dr. Josipa Vrbošića koji su iskazali potrebu za obilježavanjem ovog značajnog datuma u bosanskohercegovačkoj historiji. Uspjehu konferencije na poseban način pridonio je, kao ljubazan domaćin, grad Gradačac, u kome su se sudionici lijepo osjećali u pitomom proljetnom pejzažu i u blizini velebnog povijesnog spomenika kulture – kule Husein-kapetana Gradašćevića – koja dominira cijelim prostorom. Na otvaranju konferencije direktor Instituta prof. dr. Husnija Kamberović, između ostalog, naglasio je: “Prvo, povodom 100-godišnjice Prvog bosanskohercegovačkog ustava, donesenog 1910. godine, odlučili smo progovoriti o historijskom značaju toga ustava (odnosno Štatuta), a drugo, željeli smo razgovarati i o ustavnom položaju Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. S obzirom na to da smo historičari, željeli smo razgovarati i o određenim političkim dimenzijama bosanskohercegovačke ustavnosti. Zato smo odlučili razgovarati o ustavno-pravnom i političkom položaju Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. Ne želimo se uplitati u suvremene debate oko ustavnih promjena u našoj zemlji, nego želimo samo ukazati na neka povijesna iskustva. Po mom mišljenju, u pravu je njemački historičar Holm Sundhaussen koji je na jednom mjestu zaključio

kako nikada ustav nije omogućio niti opstanak niti raspad zemlje, nego je samo mogao otežavati taj raspad. Radi historijske paralele samo ću podsjetiti kako postoje tvrdnje da je Ustav iz 1974. "blokirao" Jugoslaviju i time izazvao njen raspad. Istina je da su odredbe Ustava išle na ruku centrifugalnim tendencijama i time otežavale političku stabilizaciju unutar zemlje, ali te odredbe nisu prouzrokovale taj raspad. Iz ustavne historije Jugoslavije vidi se da ustav funkcionira samo ukoliko postoji politički konsenzus. Npr., Ustav iz 1921. bio je centralistički, ali nije spriječio blokadu države krajem dvadesetih godina. Isto tako, Ustav iz 1974. bio je konfederalistički, ali nije spriječio blokadu države krajem osamdesetih godina. Ustav iz 1931., "Sovjetski ustav" iz 1946. i onaj iz 1963. – svi su u određenim okolnostima smatrani neodgovarajućim. Zašto? Zato što je pitanje moći ono oko čega se vodila borba izvan ustava ili neovisno o ustavu, i to je odlučivalo o opstanku ili raspadu države, neovisno o samom ustavu. Nijedan ustav ne može spriječiti raspad jedne države ako se ta država zbog drugih okolnosti nalazi pred raspadom, nego samo može otežati ili olakšati raspad. Ali, zadatak ustava nije u tome da oteža ili olakša raspad države, nego da omogućí njeno funkcioniranje. O tome koliko su promjene ustavne strukture Bosne i Hercegovine omogućavale funkcioniranje države, možemo razgovarati na ovom skupu".

U *Historijskim traganjima* 7 za 2011. godinu objavljujemo osam radova sa spomenute konferencije. Studija prof. dr. Mustafe Imamovića bavi se jednim značajnim periodom ustavne historije Bosne i Hercegovine shvaćajući ustav kao način organizacije jednog društva. U tom smislu Zemaljski statut iz 1910. smješta u širi historijski kontekst, od vremena srednjovjekovne Bosne do početka Prvog svjetskog rata. Detaljno je objašnjen ustavni poredak u BiH reguliran 1910. godine uz pomoć šest zakona koji predstavljaju cjelinu. Amir Duranović u svom radu daje kratak pregled pisanja pojedinih listova iz Sarajeva povodom tri značajna događaja iz 1910. godine, a to su: proglašenje Prvog ustava, posjeta cara Franza Josefa Bosni i Hercegovini i početak rada Bosanskohercegovačkog sabora. Dr. sc. Zoran Grijak na temelju neiskorištene arhivske građe analizira profiliranje hrvatske politike u Bosni i Hercegovini uoči i nakon proglašenja Zemaljskog statuta i konstituiranja Bosanskohercegovačkog sabora 1910. godine. Dr. sc. Stjepan Matković analizira odnos hrvatske političke javnosti prema uvođenju ustavnosti, izbornoj kampanji i otvaranju Sabora ili, kako se tada govorilo, "najmlađeg europskog parlamenta". Mr.

sc. Seka Brkljača elaborira paradokse provedbe Vidovdanskog ustava iz 1921. u Bosni i Hercegovini, a dr. sc. Vera Katz Ustav SFRJ i Ustav NR BiH iz 1946. godine u kontekstu učvršćivanja komunističke vlasti neposredno nakon oslobođenja zemlje. Sabina Veladžić prezentira destabilizaciju Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća i stvaranje preduvjeta za tronacionalnu dezintegraciju. Edin Omerčić, na kraju, podsjeća da se od 1989. godine na jugoslavenskoj političkoj sceni pojavila i alternativna politička opcija koja, međutim, nije uspjela realizirati svoje ideje zbog moćnog talasa nacionalizma koji je zastrašujuće poplavio jugoslavenski prostor. Dva članka sa spomenute konferencije objavljena su i u časopisu *Prolozi* 40/2011. Instituta za istoriju u Sarajevu (prof. dr. Josipa Vrbošića i Enesa Omerovića).

Nakon ovih kratkih bilježaka o sadržaju časopisa pozivamo vas na suradnju u istraživanju tragova prošlosti, njihovom prezentiranju i učenju o nama i drugima.

Redakcija

Članci · Articles

UDK: 342.4 (497.6) "18/19"
Prepisak

ZEMALJSKI ŠTATUT U USTAVNOJ HISTORIJI BOSNE I HERCEGOVINE¹

Mustafa Imamović

Pravni fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

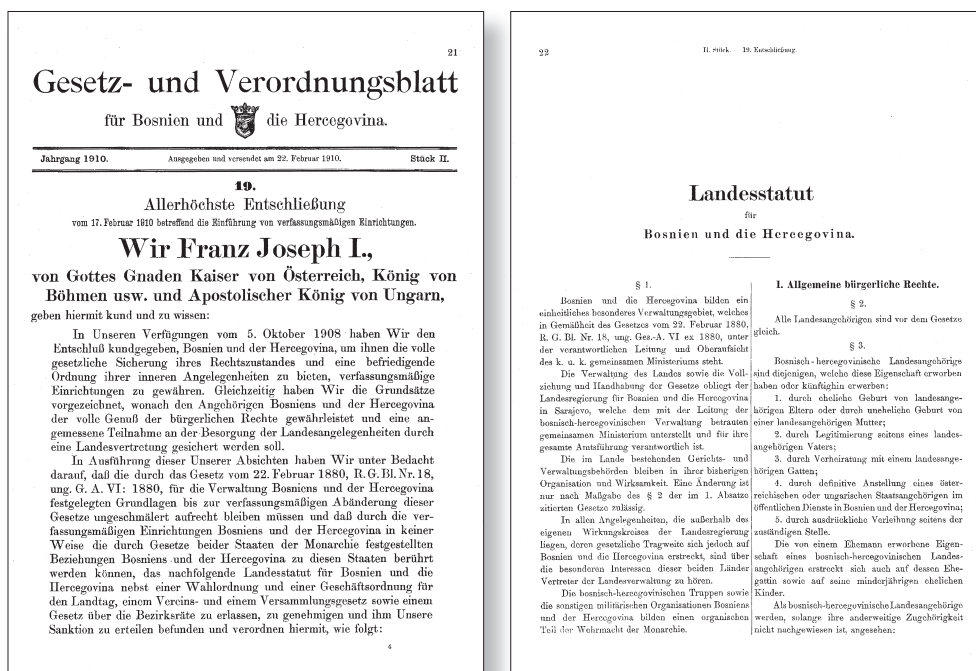
Autor se ovdje bavi jednim značajnim periodom ustavne historije Bosne i Hercegovine shvatajući ustav kao način organizacije jednog društva, te u tom smislu Zemaljski statut iz 1910. godine smješta u širi historijski kontekst od vremena srednjovjekovne Bosne do početka Prvog svjetskog rata. Detaljno je objašnjen ustavni poredak u Bosni i Hercegovini reguliran 1910. sa šest zakona koji predstavljaju cjelinu: (1) Zemaljski ustav (statut); (2) Izborni red; (3) Saborski poslovni red; (4) Zakon o društvima za BiH; (5) Zakon o skupljanju za BiH; i (6) Zakon o kotarskim vijećima.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska Monarhija, Ustavni zakon Vilajeta Bosanskog 1867., Zemaljski statut 1910., Bosanski sabor

Uvod

BOSNA I HERCEGOVINA PROLAZI danas kroz političku krizu, za čije su prevazilaženje nužna nova ustavna rješenja, odnosno novi ustav. Ta situacija koincidira sa stogodišnjicom "Zemaljskog statuta", kao dru-

¹ Studija je objavljena u trojezičnom izdanju u knjizi: *Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine* /Mustafa Imamović; [prijevod na engleski jezik Saba Risaluddin, prijevod na njemački jezik Sara Bernasconi i Saša Gavrić]. – Sarajevo: samostalno autorsko izdanje, 2010. 13-42. (Neznatne izmjene učinjeni su uz autorovo dopuštenje.)

www.fcjp.ba/templates/ja_avian_ii_d/images/green/landesstatut.pdf

gog pisanog Ustava Bosne i Hercegovine. Odatle je, imajući u vidu aktuelne potrebe, korisno kritički sagledati karakter ovog ustava i njegove domete u političkoj historiji Bosne i Hercegovine.

Kao geopolitički pojam Bosna i Hercegovina postoji i traje već preko deset stoljeća. Tokom svih tih stoljeća održan je puni kontinuitet njenog državnopravnog i političko-teritorijalnog jedinstva. Ta je razvojna linija danas, kao i državopravna tradicija, sa raznih strana ugrožavana. Bosni i Hercegovini je zato potreban novi ustav. Ništa više, ali ni manje od toga. U tom je smislu potrebno ukazati na početke moderne bosanskohercegovačke ustavnosti i izgradnje sistema javne vlasti i pravne države.

Pod ustavom se i ustavnim poretom, u najširem smislu, podrazumijeva način organizacije jednog društva. U tom smislu svaka globalna ljudska zajednica, kako rodovsko-plemenska, tako i kasnija – klasna, ima svoj – bilo nepisani, bilo pisani – osnovni zakon kojim su uređeni odnosi unutar datog društva. Ustav, prema tome, u širem smislu znači cijeli sistem pravila po kojima se jedno društvo ili jedna zemlja vladaju i upravljaju. Taj sistem uključuje mnogo

štošta što je izvan i iznad prava u užem smislu. Odatle svaki pravnik, koji se svakodnevno sreće sa ustavom, mora stalno bacati pogled unatrag na ustavnu povijest i istovremeno držati na oku tekuću političku praksu i rad političkih institucija. U svom užem, pravnotehničkom značenju, ustav predstavljaju vodeća pravna pravila, obično sakupljena u neki dokument koji se općenito poštuje kao “ustav”. Nikada se u stvarnosti ustav neke zemlje ne može sažeti i sabiti u okvir jednog dokumenta. Čak i tamo gdje je takav pokušaj učinjen, neophodno je za utvrđivanje ustavnosti i datog ustavnog poretka razmotriti ekstrapravna pravila, običaje i konvencije koje izrastaju oko formalnog dokumenta kao ustava.

Pojam ustava u modernom je smislu riječi nastao dosta kasno, mada je kao termin s istim ili sličnim značenjem upotrebljavan još u antičkoj Grčkoj i Starom Rimu. Termin ustav je u većini jezika izveden iz latinske riječi *constitutio*. Konstitucijama su u Rimskom Carstvu nazivani imperatorski edikti kojima su regulirana najvažnija privredna i politička pitanja i pitanja državne organizacije. U borbama za građanska prava i ograničavanje apsolutne vlasti monarha, razvila se tokom XVIII stoljeća ideja da se jednim čvrstim i pisanim dokumentom konstituiraju organizacija i granice državne vlasti. To je značilo potrebu da se nekom konstitucijom utvrdi izvjesna brana ili ustava apsolutnoj vlasti vladara. Vjerovatno je odatle u našem jeziku nastao termin ustav. Bitno je u tom pogledu utvrditi da je ustavna vlada ograničena vlada. Ustav odatle u biti znači zahtjev da se javna vlast vrši u skladu sa pravom. Stepennormativnog ograničenja nosilaca javne vlasti zavisi uvijek od konkretnog odnosa političkih snaga. Odatle se svaki ustav javlja u isto vrijeme i kao normativni poredak i kao dato stanje političkih odnosa.

Tokom druge polovine XVIII i prve polovine XIX stoljeća ustav u svom modernom značenju ulazi u opću upotrebu. To se razdoblje naziva “vijekom konstitucionalizma”. Kao pisani pravni akti sa najvišom pravnom snagom ustavi se u pravilu donose po posebnoj proceduri, obično uz svečano proglašavanje i uvođenje u život. Prvi takav sistematski dokument o državnoj organizaciji, nazvan “Instrumenti vlasti” (*Instruments of Government*), donio je tokom engleske revolucije Oliver Cromwell (Kromvel) 1649. godine. Ovaj akt nije u praksi nikad stupio na snagu. Najveća tadašnja engleska kolonija u Sjevernoj Americi, Virdžinija, donijela je svoj ustav uporedo sa američkom deklaracijom nezavisnosti 1776. godine. Jedanaest godina kasnije, 1787, donijet je federalni ustav SAD. Svoj prvi ustav Francuska je dobila 1791, u trećoj

godini velike revolucije. Ove su primjere slijedile i druge evropske zemlje. Na svim se stranama težilo da izvojevana prava i ostvarena ograničenja vlasti što prije dobiju karakter svečanog pisanog akta, kao osnovnog zakona jedne zemlje. Počelo se čak smatrati da bez takvog akta i nema ustava. Takvo je mišljenje posebno i uspješno osporavala engleska politička misao. Engleski pravni pisci su razvili podjelu na pisane i nepisane ili historijske ustave koji proistječu iz same političke prakse. Oni su istovremeno isticali da su nepisani ustavi u prednosti nad pisanim, jer su fluidni, tj. tečni, pa se lako prilagođavaju novim društvenim prilikama i odnosima.

Prema tome, ustav je osnovni zakon jedne države, koji može biti u pisanom ili nepisanom obliku, izražen u nedvosmislenim i izričitim pravilima ponašanja, u vidu cjelovitih zakona ili političke prakse, koja je, kao kod engleskog ustava, sankcionirana vremenom i dugotrajnom primjenom. Ova se opća zakonitost u ustavno-pravnom razvitku može pratiti i kroz više od osam stotina godina državno-pravnog i političko-teritorijalnog razvitka Bosne i Hercegovine. Bosanska srednjovjekovna država je u doba najvećeg uspona po svom uređenju bila znatno ograničena, a često i zavisna od volje krupne vlastele. Organi centralne vlasti bili su vladar (ban, kralj) i državni sabor (stanak), kao staleška skupština bosanske vlastele. Na saboru su se raspravljala i rješavala najvažnija pitanja unutrašnje i spoljne politike bosanske države: izbor i krunisanje vladara, darivanje i oduzimanje baština, otuđivanje državne teritorije i određivanje spoljne politike. Teritorij bosanske države se u XIV stoljeću, za vrijeme vladavine bana Stjepana II Kotromanića i njegovog nasljednika kralja Tvrtka I, znatno proširio, obuhvativši mnoge zemlje i krajeve sa juga, jugoistoka i zapada Bosne i Hercegovine. U anglosaksonskoj historijskoj literaturi za Tvrtkovu Bosnu se obično kaže da je u teritorijalnom pogledu, od svih južnoslavenskih srednjovjekovnih država, najbliža bivšoj Jugoslaviji.

Kasnije je pod osmanskom vlašću na tlu matične zemlje Bosne formiran 1463. godine bosanski sandžak, a nešto poslije hercegovački i zvrnički. Od svih sandžaka sa daljim osmanskim osvajanjima na Balkanu i Srednjoj Evropi nastao je krajem XVI stoljeća Bosanski ejalet ili pašaluk. To je bila jedina osmanska provincija u Evropi, sastavljena isključivo od zemalja koje su nastanjivali južnoslavenski narodi. Kada je osnovan, Bosanski je pašaluk obuhvatao cijelo područje današnje Bosne i Hercegovine, dijelove Slavonije i Baranje, Liku i Krbavu, te znatne dijelove Dalmacije, zatim dijelove današnje zapadne i jugozapadne Srbije, zapadne i sjeverne Crne Gore. Tako je Bosanski pašaluk

praktično obuhvatio sve okolne zemlje koje je još kralj Tvrtko držao, čime je u novim uslovima održan teritorijalno-politički kontinuitet sa srednjovjekovnom Bosnom.

Upravna struktura Bosanskog pašaluka nije se razlikovala od organizacije ostalih osmanskih provincija. Na čelu pašaluka nalazio se beglerbeg, za kojeg se od XVI stoljeća uobičajio naziv vezir ili valija. Pašaluk se, kao i drugdje, dijelio na sandžake, kao upravno-vojne teritorijalne jedinice, i kadiluke, kao sudske okruge. Kadiluci su bili jezgro lokalne uprave u Osmanskom Carstvu. Kadija je prvenstveno bio sudija, ali je istovremeno smatran za čuvara zakona i izvršioca naredaba centralne vlasti, te je bio ovlašten da nadzire postupke i djelovanje svih državnih službenika na svom području, pa i u cijelom sandžaku, i da o svakoj nepravilnosti u njihovom radu izvještava cara i vezira. Dok je centralna vlast bila jaka, rad kadije bio je djelotvoran. Sa slabljenjem centralne vlasti, od početka XVIII stoljeća slabio je i autoritet kadije, čime je slabila i efikasnost njegovog djelovanja.

U ratovima koje su Osmanlije vodili sa Habsburgovcima i Mlečanima krajem XVII i tokom XVIII stoljeća, u kojima je sa obje strane učestvovao veliki broj pripadnika svih jugoslavenskih naroda, teritorij Bosanskog pašaluka se postepeno smanjio i izmijenio. Najveće teritorijalne promjene pretrpio je Bosanski pašaluk u toku velikog austro-turskog rata 1683-1699, kada su odredbama Karlovačkog mira njegove sjeverne, zapadne i južne granice, sa neznatnim razlikama, svedene na liniju koju su imale u vrijeme Berlinskog kongresa 1878. godine. Izvan tih granica u sastavu Bosanskog pašaluka ostali su 1699. neki gradovi i kadiluci u Lici i Dalmaciji. U ratovima tokom XVIII stoljeća, odnosno mirovnim ugovorima, Požarevačkim 1718, Beogradskim 1739. i Svištovskim 1791, kojima su registrirani ratni ishodi, Osmanlije su izgubili preostale posjede u Lici i Dalmaciji. Zahvaljujući nastojanjima Dubrovčana da se osmanskom teritorijom zaštite i odvoje od mletačkih posjeda u Dalmaciji i Boki, Osmanlije su zadržali u sastavu Bosanskog pašaluka dva uzana izlaza na more, Klek-Neum i Sutorinu. Time su sjeverne, zapadne i južne granice Bosne i Hercegovine dobile već tokom XVIII stoljeća trajan historijski karakter.

U posljednjoj deceniji osmanske vladavine dobila je Bosna svoj prvi pisani ustav. Izdavanjem Ustavnog zakona Vilajeta Bosanskog 1867. godine izvršena je posljednja upravno-politička reforma Bosanskog pašaluka. Ovim zakonom Bosanski vilajet se dijelio na sedam sandžaka ili mutesarifluka: sarajevski, travnički, bihački, zvrnički, hercegovački i novopazarski. Upravnici sandža-

ka dobili su naziv mutesarif, a kotareva kajmekam. Istovremeno su pri svim administrativnim instancama formirana upravna vijeća (idare medžlis) kao savjetodavni organi valije, odnosno mutesarifa i kajmekama. Ustavni zakon je odredio da se za članove udruženja uzimaju ugledni, pouzdani i utjecajni ljudi svih vjeroispovijesti, koji poznaju prilike i potrebe zemlje. Pri njihovom formiranju nije poštovan princip proporcionalnosti, pošto je muslimanima, bez obzira na njihov ukupan broj u vilajetu, nekom sandžaku ili kotaru, pripadala polovina svih mjesta, a druga se polovina dijelila između predstavnika ostalih konfesija. Istovremeno je izvršena izvjesna reforma sudstva pretvaranjem šerijatskog suda od suda opće nadležnosti u specijalni sud za vođenje i rješavanje bračnih, porodičnih, nasljednopravnih i vakufskih poslova muslimanskog stanovništva. Sve ostale građanske stvari, kako Muslimana, tako i drugih, te krivična jurisdikcija nad cjelokupnim stanovništvom, dati su u nadležnost novoosnovanih građanskih i trgovačkih sudova koji su organizirani u tri stepena.

Tokom XIX stoljeća i istočna granica Bosne i Hercegovine dobija svoje konačne historijske međe. Knez Miloš je kao nagradu za vjernost sultanu u vrijeme bune Husein-kapetana Gradaševića dobio 1833. nahije Jadar, Radevinu i Stari Vlah, čime je granica Srbije prema Bosni došla na Drinu kao svoju prirodnu među. U ratovima 1876-1878. istočne granice Bosanskog pašaluka pretrpjele su dalje izmjene. Nikšić i drugi dijelovi istočne Hercegovine pripale su Crnoj Gori. Novopazarski Sandžak je već početkom sedamdesetih godina izdvojen u posebnu administrativnu jedinicu, te kao takav sve do prvog balkanskog rata 1912. ostao u sastavu Carstva. Tako je pred početak Berlinskog kongresa 1878. godine Bosanski vilajet faktički i pravno došao u granice današnje Bosne i Hercegovine. Svim tim teritorijalnim, a posebno institucionalnim promjenama, koje je donio vilajetski ustavni zakon, spremala se Bosna i Hercegovina za opći civilizacijski i politički preokret koji će nastupiti sa austrougarskom okupacijom 1878. godine.

Austrougarska okupacija i uređenje okupacione uprave

Izbijanjem velike istočne krize, sa ustanicima u istočnoj Hercegovini i Bosanskoj krajini u ljeto 1875, Austro-Ugarska je pred diplomatiju evropskih sila otvoreno postavila pitanje dalje političke sudbine Bosne i Hercegovine. Ona je dokazivala kako je osmanska vlada nesposobna da održava red i mir u BiH i sprovede odgovarajuće reforme, te da kao takva ugrožava opću evropsku

stabilnost i ravnotežu. U tom smislu isticalo se da samo Austro-Ugarska kao nepristrana sila može zavesti red i održati poredak u BiH, te time otkloniti svaku opasnost po evropski mir. Habsburgovci su držali da zaposjedanjem BiH osiguravaju svoj položaj na jadranskoj obali, da preduzimaju veliki korak u ekonomskoj i političkoj ekspanziji prema jugoistoku te sprečavaju stvaranje neke velike slavenske države na svojim južnim granicama. Upornom diplomatskom akcijom, uz podršku Njemačke i Velike Britanije, Austro-Ugarska je, odlukom Berlinskog kongresa 4. jula 1878, uspjela dobiti mandat da okupira BiH.

Članom XXV Berlinskog ugovora određeno je da će Austro-Ugarska “okupirati i upravljati pokrajinama Bosnom i Hercegovinom”. Istovremeno je Austro-Ugarska dobila pravo da na području Novopazarskog Sandžaka drži svoje garnizone, o čemu će se naknadno sporazumjeti sa Portom. Pri zaposjedanju BiH, naišla je Austro-Ugarska na snažan otpor bosanskohercegovačkog stanovništva, prije svega muslimanskog. Tek nakon tri mjeseca i uz velike žrtve i angažiranje jedne trećine svoje oružane sile uspjela je Austro-Ugarska u cijelosti zaposjesti BiH. Borbe su trajale od kraja jula do 20. oktobra 1878. Nakon toga Porta i Austro-Ugarska zaključile su 21. aprila 1879. međusobni sporazum, poznat kao Carigradska ili Novopazarska konvencija. U uvodu tog sporazuma na prvom se mjestu ističe da “činjenica okupacije ne vrijeđa suverena prava” sultana nad BiH. Konvencija je garantirala slobodu vjeroispovijesti svim stanovnicima okupirane zemlje. Muslimanima se posebno jamčila lična i imovinska sloboda i sigurnost, te pravo da održavaju veze sa svojim duhovnim poglavarom u Carigradu. Konvencijom je određeno da se prihođi BiH mogu koristiti isključivo za upravu i potrebe ove pokrajine. Time je postavljen princip samofinansiranja bosanskohercegovačke uprave, kojeg se Austro-Ugarska cijelo vrijeme svoje vladavine pridržavala.

U trenutku okupacije Austro-Ugarska nije imala nikakav konzistentan i jasan koncept organizacije vlasti u Bosni i Hercegovini. Ni austrijska konzularna služba, koja je decenijama prije okupacije djelovala u BiH, nije u tom pogledu mogla ponuditi svojoj vladi nikakvo konkretno rješenje. U raspravama koje su u vrhovima Austro-Ugarske počele još dok su u BiH trajale vojne operacije, prevladalo je mišljenje da bi svaki radikalniji upravno-politički zahvat u okupiranoj zemlji doveo u pitanje dualističku strukturu Monarhije. Pored toga, izazvao bi i spoljnopolitičke teškoće, jer bi se mogao shvatiti kao povreda sultanovog suvereniteta. Sve je to, a posebno nespremnost i nemo-

gućnost nijedne od dviju država Monarhije (i Austrije i Ugarske) da u većoj mjeri podnose finansijske terete politike radikalnih promjena u BiH, logično vodilo preuzimanju, postepenom mijenjanju i poboljšanju zatečenog osman-skog pravnog i upravnog poretka.

Austro-Ugarska je, tako, u biti zadržala zatečenu osmansku administrativnu organizaciju u BiH, pravni poredak, poreski sistem i postojeće stanje agrarnih odnosa. Time je Bosna Vilajet postao *Reichsland*, sandžaci ili live postali su okruzi (*Kreise*), kaze su (srezovi) pretvorene u kotare (*Bezirke*), a nahije u kotarske ispostave (*Exposituren*). Valija je postao zemaljski poglavar (*Landesschef*), mutesarifi (upravnici sandžaka) su postali okružni predstojnici (*Kreisleiter*, *Kreishauptmann*), a kajmakami ili mudiri (upravnici srezova) preimenovani u kotarske predstojnike (*Bezirksleiters*). U cjelosti je zadržana osmanska administrativno-teritorijalna podjela na šest okruga i 54 kotara sa 23 kotarske ispostave, mada se njihov broj kasnije povremeno mijenjao. Pored ove državne upravne strukture, okupacija je zatekla u BiH sistem općinskih samouprava u okviru seoskih općina (*džemata*) i gradskih općina ili beledija. Nova vlast je zadržala ovu općinsku strukturu, ali su njena samoupravna prava i djelokrug bili veoma ograničeni.

Slično upravi, i u pravosuđu je zadržana osmanska organizacija sudstva. Prvostepeni su bili kotarski sudovi (*Bezirksgerichte*) kojih je bilo 48. Apelacionu vlast vršilo je šest okružnih sudova (*Kreisgerichte*). U Sarajevu je od 7. jula 1879. počeo djelovati Vrhovni zemaljski sud (*Landesgericht*). Pri svim kotarskim sudovima postojali su i šerijatski sudovi (*Scheriatsgericht*) za porodične i nasljednopravne poslove muslimana. Pri Vrhovnom sudu u Sarajevu djelovao je u svojstvu apelacije Vrhovni šerijatski sud (*Scheriatsobergericht*). Okružni sudovi su djelovali i kao trgovački sudovi.

Svi operativni poslovi vlasti povjereni su Zemaljskoj vladi (*Landesregierung*) za Bosnu i Hercegovinu koja je ustanovljena carskom naredbom od 29. oktobra 1878. Zemaljska vlada sa sjedištem u Sarajevu počela je svoj službeni rad 1. januara 1879. Vlada se sastojala od tri odjeljenja: za unutrašnju upravu, za pravosuđe i za finansije. Tako je u njenoj organizaciji zadržan raniji osmanski sistem, u kojem je kod viših upravnih organa postojala podjela vlasti na unutrašnju, sudsku i finansijsku, dok su se u kotaru kao najnižoj upravnoj instanci sjedinjavale sve tri grane poslova. Vrhovna upravna vlast nad BiH povjerena je zajedničkoj (austro-ugarskoj) vladi, u čije je ime administraciju vršilo zajedničko ministarstvo finansija. Pri zajedničkom ministarstvu finan-

sija u Beču postojao je Bosanski biro koji je preko Zemaljske vlade u Sarajevu upravljao poslovima BiH. Zemaljsku vladu su sačinjavali zemaljski poglavar, civilni adlatus i šefovi odjeljenja. Titularni šef vlade bio je zemaljski poglavar, ali je njenim radom stvarno rukovodio civilni adlatus, neposredno potčinjen Bosanskom birou, odnosno zajedničkom ministru finansija. Reorganizacijom zemaljske uprave 1912. godine ukinut je položaj civilnog adlatusa, a rukovođenje vladom povjereno je neposredno zemaljskom poglavaru, kojem je u tom pogledu pomogao "zamjenik zemaljskog poglavara". Zemaljski poglavar je istovremeno bio komandant okupacionog korpusa, pa su tu funkciju u BiH stalno obavljali i obnašali visoki carski oficiri.

Prilikom preuzimanja osmanske uprave i prava austrougarske vlasti su se strogo držale načela da se mogu prihvatiti samo one turske institucije i zakoni koji nisu u suprotnosti sa interesima Monarhije i očim javnim principima. U tom smislu nikako nije dolazilo u obzir aktiviranje odredaba liberalnog osmanskog Midhat-pašinog ustava iz 1876. godine o sazivanju bosanskog sabora. Da bi u upravi okupirane zemlje osigurala pred svojom i evropskom javnošću "sudjelovanje u nekoj mjeri samih urođenih stanovnika", Austro-Ugarska je zadržala u prvo vrijeme instituciju takozvanih upravnih vijeća pri Zemaljskoj vladi, okružnim i kotarskim uredima i njihovim ispostavama. Zajednička vlada je posebnom uredbom, 20. jula 1879, regulirala rad ovih vijeća. Uredba se oslanjala na član 13. Ustavnog zakona Vilajeta Bosanskog iz 1867. godine, po kojem je ustanovljena institucija upravnog vijeća (*idare medžlis*) kao pomoćnog upravnog organa valije, odnosno mutesarifa i kajmakama. Prema članu 2. navedene uredbe, upravno vijeće pri Zemaljskoj vladi sastojalo se od 12 članova, pri okružnim oblastima od 6, a u kotarima i političkim ispostavama od 4 člana. Šefovi ovih organa imenovali su članove vijeća, "pazeći pri tom da to budu pouzdani ljudi koji imaju uticaja na stanovništvo i koji poznaju prilike i potrebe zemlje". Članovi vijeća su imali savjetodavno pravo glasa a funkciju su vršili počasno.

Institucija zemaljskih vijeća može se posmatrati kao eventualni začetak postepenog uvođenja predstavničkog sistema i ustavnosti, iako je razvoj prilika u Bosni i Hercegovini i oko nje išao drugim pravcem. Događaji koji su se zbili krajem 1881. i početkom 1882. godine konačno su učvrstili apsolutističku opciju u organizaciji austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Krajem 1881. godine, poslije višemjesečnih rasprava u vrhovima austrougarske politike, proglašen je privremeni odbrambeni zakon za BiH, kojim je bosan-

skohercegovačko stanovništvo obuhvaćeno redovnom vojnom obavezom. Bez obzira što je time u biti povrijeđen sultanov suverenitet nad BiH, zakon nije izazvao širu diplomatsku krizu. Ni u najvećem dijelu Bosne i Hercegovine nije bilo nekih značajnijih potresa, mada je zakon unio izvjestan nemir među muslimansko i srpsko stanovništvo. Jedino je u istočnoj Hercegovini krajem decembra 1881. i početkom januara 1882. došlo do oružanog ustanka u kojem je zajedno učestvovalo srpsko i muslimansko seljaštvo. Poslije dva-tri mjeseca austrougarske trupe su ugušile ovaj ustanak.

Mada ustanak nije izazvao šira politička gibanja u Bosni i Hercegovini, on je za austrougarske političke vrhove predstavljao upozorenje da je nužno poboljšati efikasnost organa vlasti u okupiranoj zemlji i konačno riješiti pitanje oblika njene uprave, s obzirom na sve unutrašnje i međunarodne okolnosti u kojima Monarhija izvršava svoj okupacioni mandat. Kako je za cara i kralja Franju Josipa i vojne krugove oko njega Bosna i Hercegovina bila samo polazna tačka za ostvarenje njihovih daljih planova na Balkanu, to je bilo neophodno učvrstiti pozicije Monarhije u njoj i privremenu okupaciju pretvoriti u aneksiju. Za pripremu aneksije njeno izvršenje odabran je kao najpogodnija ličnost Benjamin Kalaj (Kállay), u to vrijeme načelnik odjeljenja u Ministarstvu spoljnih poslova. On je 4. juna 1882. imenovan za zajedničkog ministra finansija, čime je neposredno preuzeo odgovornost za upravu Bosne i Hercegovine. Car je polagao posebne nade u Kalaja koji je važio za najboljeg poznavaooca Balkana u Monarhiji.

Kalaj je smatrao da bosanskohercegovačka uprava mora djelovati kao da je okupirana zemlja već sastavni dio Monarhije. Po Berlinskom ugovoru i Carigradskoj konvenciji suverenitet nad BiH pripada sultanu, ali je u stvarnosti to njegovo pravo "*nudum ius*", jer je stvarno vršenje vlasti u rukama Austro-Ugarske. Kako bi se odmah vidjelo da okupacija nije privremeno stanje, Kalaj je veoma ojačao ulogu zajedničkog ministarstva finansija u bosanskim poslovima, ograničivši nadležnost Ministarstva rata na čisto vojne poslove. Time je bosanskohercegovačka uprava u osnovi dobila građanski karakter, pod neposrednim ravnanjem civilnog adlatusa. Osnovni instrument za ostvarenje svoje aneksionističke politike Kalaj je vidio u visokoobrazovanom i strogo odabranom činovništvu. To je odgovaralo osnovnom konceptu njegove apsolutističke uprave: vladati bez naroda, ali istovremeno raditi na poboljšanju njegovog položaja u obimu koji dozvoljavaju bosanske finansije i interesi Monarhije. To je u osnovi bio sistem prosvijećenog apsolutizma, koji je prema Kalajevoj

zamisli trebao postepeno osigurati uslove za pretvarane okupacije u aneksiju.

Uz sva nastojanja i znatne rezultate na privrednom polju, Kalaj nije uspio izmijeniti državnopravni i politički položaj Bosne i Hercegovine. Cijelo vrijeme njegove uprave do 1903, pa čak i kasnije, nakon aneksije 1908, upravno-politički i ustavni režim u Bosni i Hercegovini zadržao je dva bitna obilježja svog državnopravnog provizorijuma. (1) Vrhovna upravna vlast pripadala je zajedničkoj austrougarskoj vladi u čije je ime administraciju vršilo zajedničko Ministarstvo finansija, što nije bio slučaj ni sa jednom drugom pokrajinom ili zemljom u Monarhiji. (2) Cijelo vrijeme austrougarske vladavine, u Bosni i Hercegovini nije bila potpuno odvojena ni razgraničena civilna od vojne vlasti. Štaviše, reorganizacijom zemaljske uprave 1912. godine i ukidanjem položaja civilnog adlatusa dobili su vojni činioци neposredan utjecaj u građanskoj upravi Bosne i Hercegovine.

Aneksija i postanak bosanskohercegovačkog ustava

Aneksija je od početka predstavljala stalni cilj austrougarske politike u Bosni i Hercegovini. Samo tako mogla je Austro-Ugarska ostvariti svoje dalekosežne planove vezane za Bosnu i Hercegovinu i balkanski prostor. U tom smislu, neko je u literaturi davno primjetio da je aneksija starija i od same okupacije. Prema jednom aneksu Trojcarskog saveza iz maja 1881. godine, Monarhija je mogla da izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine kada ocjeni da je to zgodno. Austrougarski ministar spoljnih poslova Đula Andraš (Gyula Andrassy) se čak nadao da bi aneksiju “mogli da proglase sami stanovnici” Bosne i Hercegovine. Vojni zakon, ustanak u istočnoj Hercegovini i finansijske i druge teškoće provizorne uprave u BiH podsticali su među vodećim činocima austrougarske politike razmišljanja o aneksiji. Engleski novinar Džems Minčin (Minchin) je prilikom posjete Bosni, poslije uvođenja vojne obaveze i ustanka u Hercegovini 1882. godine, ocijenio da Monarhija, ukoliko bi “sada anektirala pokrajine koje je okupirala”, ne bi naišla ni na kakav ozbiljan otpor iz Turske, upozoravajući, pri tom, kako “svaka godina odlaganja čini aneksiju težom”. Kasniji su događaji pokazali da je ova ocjena u suštini bila tačna. Austro-Ugarska je vjerovatno lakše mogla sprovesti aneksiju 1882, nego u sličnom pokušaju 1896, ili konačno 1908. godine, kada je izvršena aneksija, koja je stvarno značila i početak kraja njene vladavine u BiH.

Tokom cijele 1882. godine raspravljalo se u vrhovima Monarhije o aneksiji. Došlo se do zaključka da po Carigradskoj konvenciji sultan ne može zahtijevati od Austro-Ugarske da napusti BiH, niti da Monarhija, s druge strane, može izvršiti formalnu aneksiju bez povrede sultanovih suverenih prava. Zato je samo pitanje obzira prema sultanu da li će se aneksija izvršiti *via facti* ili po prethodnom sporazumu sa Portom. Svako eventualno miješanje neke treće sile bilo bi u suprotnosti sa Berlinskim ugovorom. U raspravama je preovladalo uvjerenje da se spoljopolitičke teškoće koje bi izazvala aneksija mogu otkloniti, ali se pokazalo da se unutrašnje razlike između austrijske i ugarske vlade ne mogu prevladati. Mađarska vlada je tražila aneksiju na bazi podjele BiH, tako što bi dva okruga (Banja Luka i Bihać) pripala Ugarskoj, a ostali (Sarajevo, Travnik, Mostar i Tuzla) Austriji. Tome se protivila austrijska vlada, pa je car pitanje aneksije odložio za kasnije.

Rasprave o aneksiji obnovljene su u ljeto 1896. u vezi sa krizom u Turskoj, izazvanoj jermenskim ustankom i ustankom na Kritu. Zajednička austrougarska vlada je na sjednici 26. avgusta 1896. odlučila da izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine u času "kad Turska padne pod likvidaciju". Izbijanjem mladoturske revolucije u julu 1908. ocijenjeno je da je taj uslov ispunjen te da je došao trenutak za aneksiju. Kada su mladoturci 24. jula 1908. vratili u život liberalni osmanski ustav iz 1876. godine, pokrenule su Muslimanska i Srpska narodna organizacija zajedničku akciju da Bosna i Hercegovina kao formalno-pravno sastavni dio Osmanske Carevine dobije svoj ustav. Zajednička deputacija koju su vodili predsjednici dviju organizacija, Alibeg Firdus i Gligorije Jeftanović, predala je, u tom smislu, predstavniku austrougarskom ministru finansija Istvanu Burijanu (István Burián) 7. septembra 1908. na Ilidži kod Sarajeva. Tu se zahtijevao "što skoriji, savremen i potpun Ustav za pripadnike Bosne i Hercegovine, bez rješavanja državnopravnog položaja ovih zemalja", tj. bez aneksije. Ustavom bi se garantirala jednakost, građanske i političke slobode, te uveo parlament. Pri predaji predstavke, Firdus je i usmeno naglasio Burijanu da se ustav traži "bezuslovno, tj. da se ne dira u državnopravni položaj naše otadžbine".

Zajednička muslimansko-srpska deputacija krenula je početkom oktobra u Budimpeštu, da pred Delegacijama austrijskog i ugarskog parlamenta iznese zahtjev za uvođenjem ustava. Članove deputacije je na putu, 7. oktobra 1908, stigla vijest o proglašenju aneksije. Tekst proglasa o aneksiji pažljivo je pripreman. Proglas je na bosanski jezik preveo vladin savjetnik Lajoš Taloci (Lajos

Tháloczy), uz pomoć svog koncipijenta dr Bože Čerovića, “hercegovačkog Srbina”, kojeg je prethodno zakleo na šutnju. O prijevodu proglasa Taloci je u svom dnevniku zapisao: “Mislim da glasi dosta dobro i narodski”. Carska proklamacija o aneksiji, upućena Bosancima i Hercegovcima, objavljena je u Sarajevu 7. oktobra 1908. U njoj car i kralj opravdava aneksiju potrebom uvođenja ustava. On je, cijenjeći “političku zrelost” stanovnika Bosne i Hercegovine, odlučio da im daruje “konstitucionalne ustanove koje će odgovarati njihovim prilikama i zajedničkim interesima i stvoriti na taj način zakonsku podlogu za predstavništvo njihovih želja i koristi”. Prvi je i neophodni uslov za uvođenje “ove zemaljske ustavnosti” određenje “jasna i nesumnjiva pravnog položaja” Bosne i Hercegovine. Zato car i kralj proteže na nju svoju suverenost”.

Proglasom aneksije stavljene su evropske sile pred svršen čin. Proklamacija i sam akt aneksije, koje je londonski “Times” označio kao primjer “jezuitske kazuistike i političkog cinizma”, izazvali su veliku diplomatsku krizu. Britanija i Francuska su smatrale da je aneksijom Austro-Ugarska jednostrano izmijenila Berlinski ugovor, te da takav postupak, po riječima britanskog ministra inostranih poslova Edvarda Greja (Edward Gray), predstavlja “veliki udarac javnom povjerenju”. Aneksija je izazvala veliko uzbuđenje i u Italiji i Rusiji, a posebno u Srbiji, Crnoj Gori i Turskoj, gdje je proglašen bojkot austrougarske robe, a vršene su i izvjesne vojne pripreme. Za smirivanje čitave krize presudan je bio stav Njemačke koja je odlučno podržala Austro-Ugarsku. Posredstvom njemačke diplomatije, Turska je poslije kraćih pregovora sa Austro-Ugarskom priznala aneksiju 26. februara 1909, čime je Bosna i Hercegovina i formalnopravno došla pod habsburgovski suverenitet. Tom prilikom Austro-Ugarska se odrekla svojih prava u Novopazarskom Sandžaku, obavezala se da će Porti isplatiti 2,5 miliona funti odštete i dati joj druge ekonomske koncesije te posebno osigurati punu vjersku slobodu muslimanskog stanovništva u BiH. Nakon što je Njemačka, 21. marta 1909, predala vladi u Petrogradu ultimatum (“najvažniji dokumenat u krizi”), kojim je tražila da Rusija jasno i formalno prizna aneksiju – što je ova odmah i učinila – ovaj državnopravni čin priznale su konačno Srbija i Crna Gora, 31. marta, odnosno 5. aprila 1909. godine.

Proglas aneksije prošao je u Bosni i Hercegovini uglavnom bez većih potresa. Vlasti su u cijeloj Bosni i Hercegovini pridavale proglasu aneksije veliki značaj, a samom činu svečani karakter. Proglas aneksije je u stvarnosti izazvao uznemirenje i teško se dojmio velikog dijela stanovništva Sarajeva i cijele Bosne i Hercegovine. Kod velike većine Muslimana iznenadna i brzo spovedena

aneksija izazvala je zaprepašćenje, pa su vlasti cijenile da će među njima na proljeće vjerovatno doći do iseljeničkog pokreta. Među Muslimanima je, cijele su vlasti, obećanje ustava imalo malo razumijevanja. Aneksija je kod Srba, uglavnom građana, izazvala težak utisak. I pored toga, krugovi oko srpskih crkvenih opština oprezno su davali izraze lojalnosti vlastima. Na selu se, po ocjeni vlasti, ne osjeća potištenost. Seljaštvo bi se sigurno jako opiralo povratku turske vlasti, dok za uspostavljanje samostalne vladavine svojih gazda, srpski seljak nema mnogo razumijevanja. Zato prihvata aneksiju bez uzbuđenja, sa nadom u bolji i lakši život.

Režimu je bilo veoma stalo do spoljnih manifestacija lojalnosti i podrške aneksiji. Nastojalo se uputiti što više poklonstvenih deputacija i delegacija u Beč, kako bi se vladaru izrazila zahvalnost za aneksiju i obećani ustav. U tom pogledu neprocjenjive usluge režimu učinio je dr Nikola Mandić, predsjednik Hrvatske narodne zajednice. On se posebno zauzeo oko otpremanja delegacije Srpske samostalne stranke dr Lazara Dimitrijevića. Početkom novembra 1908. dr Dimitrijević je doveo u Beč jednu delegaciju od osamnaest Srba seljaka koji su se poklonili i zahvalili caru za aneksiju. Sarajevski gradonačelnik i jedan od vođa “naprednih” Muslimana, Esad ef. Kulović, predvodio je 9. novembra 1908, u audijenciji kod cara, muslimansku deputaciju sastavljenu od 64 gradonačelnika, veleposjednika, duhovna lica i trgovca. Vrhbosanski nadbiskup dr Josip Štadler pripremio je i predvodio najbrojniju poklonstvenu deputaciju, sastavljenu od 430 lica, koja je u Beč otpremljena u dva posebna voza.

Aneksiji su jedino oponirale Muslimanska i Srpska narodna organizacija. Nesigurni u svoju snagu, i muslimanski i srpski političari i vođe ovih dviju organizacija savjetovali su narodu strpljivost i mirno držanje. Izvjesnu nadu, da bi se čin aneksije mogao poništiti, polagali su u konferenciju velikih sila, koju je ruski ministar inostranih poslova bezuspješno zagovarao. Nakon što je Kraljevina Srbija priznala aneksiju, a “Beograd dao blagoslov delegaciji”, Jeftanovićeva grupa Srpske narodne organizacije posjetila je u Beču ministra Burijana (3. maja 1909) i dala izjavu kojom priznaje aneksiju. Činu aneksije i dalje je jedino oponirala Muslimanska narodna organizacija. Tek na nekoliko dana pred sankcioniranje Ustava, februara 1910. i ova organizacija je priznala aneksiju. To je bilo logično, jer je i ona, kao i sve druge građanske političke stranke, htjela u novim ustavnim prilikama legalno djelovati, a prvi uvjet za to bilo je priznanje habsburškog suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom.

Poslije diplomatskog i unutrašnjeg političkog sređivanja aneksione krize ostalo je i dalje otvoreno pitanje državnopravnog uključivanja Bosne i Hercegovine u postojeću ustavnu strukturu Dvojne Monarhije. Aneksija BiH je podstakla na raznim stranama, posebno u Hrvatskoj i među bosanskohercegovačkim hrvatskim političarima i prvacima, izvjesne nade u trijalističko preuređenje Habsburške Carevine. Hrvatska javnost je nakon aneksije skoro jednodušno tražila “sjedinjenje Herceg-Bosne s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom u jedno državnopravno tijelo”. Car i kralj Franjo Josip ponovo se iskazao kao vjerni pristalica dualizma, pa su planovi da se državnopravni položaj BiH riješi na trijalističkoj osnovi bili lišeni svake realne podloge. Aneksija je, u stvari, trajno razrušila takvu mogućnost, mada se propagandna temperatura i kombinatorika u Hrvatskoj veoma podigla. Ravnoteža odlučujućih činilaca u Monarhiji održala je i učvrstila kao politički najjednostavnije državno-pravno rješenje i u novim postaneksionim uslovima: Bosnu i Hercegovinu kao krunski *corpus separatum* sa nekom vrstom ustava i sabora.

Kako je aneksija prošla uglavnom bez težih političkih posljedica u zemlji, a diplomatska kriza se smirivala, to je Zemaljska vlada početkom 1909. ubrzala pripreme za donošenje ustava. Uglavnom radi umirenja javnog mnijenja, vlada se odlučila da za 8. februar 1909. sazove ustavnu anketu u Sarajevu. U radu ankete učestvovali su predstavnici svih političkih stranaka, osim Muslimanske i Srpske narodne organizacije, te Socijaldemokratske stranke za BiH. Anketu je otvorio civilni adlatus baron Isidor Benko, koji je u dužem govoru izložio principe budućeg ustava. On je uglavnom govorio o sastavu budućeg bosanskohercegovačkog sabora i njegovoj nadležnosti. Tvrdio je, prije svega, kako “zemaljsko zastupstvo mora odgovarati vjerskim prilikama i čuvati od starine naslijeđeni društveni razmjer”. To je faktički značilo da će budući sabor biti konstituiran po posebnim kurijama u kojima će biti zastupljeni: “odlični dostojanstvenici; osobe koje su obrazovanjem i imanjem na prvom mjestu; stanovnici gradova; i seoskih općina”. Pošto je prethodno naglasio da će ustavom biti zajamčena građanska prava, baron Benko je odredio djelokrug tako sastavljenog sabora. Iz njegove nadležnosti izuzeti su takozvani zajednički poslovi koji se u Austro-Ugarskoj “uređuju na temelju sporazuma obiju država Monarhije”. Prema austro-ugarskoj Nagodbi (*Ausgleich*) iz 1867. godine to su bili diplomatsko-vojni i carinski i monopolni poslovi. To je praktično značilo da Bosna i Hercegovina, mada sa stanovišta unutrašnjeg pravnog poretka treća država unutar Monarhije, neće biti ravnopravna njenim drugim dvjema dr-

žavama, Austriji i Ugarskoj. Odatle saboru pripada “pravo nadzora nad upravom i pravo zakonodavstva i kontrole u svim predmetima koji se tiču uprave i sudstva samo u Bosni i Hercegovini”. To područje nije bilo beznačajno, ali ni u tim pitanjima sabor ne bi imao stvarnu zakonodavnu vlast, pošto njegov zaključak postaje zakon samo “uz sankciju vladara”.

Bez obzira na brojne razlike među političkim strankama i grupama koje su se odazvale anketi, ispoljeno je i određeno njihovo jedinstvo, prije svega u pitanjima zaštite i bržeg ekonomskog razvitka domaćeg građanstva. Predstavnici svih političkih grupa kritikovali su vladinu željezničku i tarifnu politiku. Posebno su zahtijevali da pitanje carina, indirektnih poreza i monopola bude u nadležnosti bosanskog sabora. Na sve ove brojne i argumentirane zahtjeve, baron Benko i drugi vladini predstavnici su samo odgovarali da će “bosanski sabor imati pravo adrese, te će moći sve svoje želje u adresi istaći”. Na drugoj strani, prijedlog Ademage Mešića, da i Bosna i Hercegovina, iako siromašna, daje jednu svotu za dvorsku civilnu listu odmah je prihvaćen.

Cilj austrougarskih zvaničnih faktora bio je da se odugovlači sa ustavnim pripremama, o čemu svjedoči L. Taloci u svom dnevniku 15. februara 1909. Austrougarski činovnici, koji su obrađivali materijal ustavne ankete iz Sarajeva, nisu o njoj imali visoko mišljenje. Po Talocijevom mišljenju “poštovani uzvanci nisu mnogo rekli, zato ih nije bilo teško korigirati”. Istovremeno se prijedlog da se “Bosanci priključe civilisti” dvoru mnogo dopao, “jer naravno, novac primaju bilo od kud da dođe”. Rad na ustavu tekao je krajnje sporo i bezvoljno. Na ovu sporost i odugovlačenje sa ustavom stavljali su ozbiljne prigovore i neki ugledni članovi Carevinskog vijeća u Beču. Protiv odugovlačenja sa bosanskim ustavom oštro je protestirao član Vijeća (austrijskog parlamenta) profesor Tomas Masarik (Masaryk), kada je septembra 1909. posjetio Sarajevo. Šef pravosudnog odjela Zemaljske vlade, Adalbert Šek (Schek), izvinjavao mu se, navodeći da to pitanje ne zavisi samo od bosanske vlade, već i od drugih faktora.

Poslije skoro godinu i po dana rada, car Franjo Josip je, konačno, 17. februara 1910. sankcionirao Ustav i za njega vezane zakone. Ustav, odnosno Zemaljski statut za Bosnu i Hercegovinu, svečano je proglašen u velikoj dvorani Zemaljske vlade u Sarajevu, 20. februara 1910. Svečano proglašenje Ustava izvršio je zemaljski poglavar Marjan Varešanin pred svim članovima vlade, višim činovnicima i predstavnicima građanskih i vojnih vlasti, poglavarima svih vjerskih zajednica, predstavnicima gradske općine, autonomnih oblasti i korporacija, kao i drugim uglednim građanima.

Sistem bosanskohercegovačkog ustava

Ustavni poredak u Bosni i Hercegovini reguliran je 1910. godine sa šest zakona koji predstavljaju cjelinu: (1) Zemaljski ustav (štatut); (2) Izborni red; (3) Saborski poslovni red; (4) Zakon o društvima za BiH; (5) Zakon o skupljanju za BiH; i (6) Zakon o kotarskim vijećima.

Bosanski ustavni poredak se zasnivao na ideji takozvane “piramidalne ustavnosti”, prema kojoj se prvobitna minimalna ustavna prava, zajamčena ovim zakonima, imaju postepeno proširivati novim demokratskim ustanovama i u vidu poklona povremeno davati narodu. Ovakav koncept ograničene ustavnosti bio je, po zvaničnom tvrđenju, logična posljedica kulturne zaostalosti naroda u Bosni i Hercegovini.

Prema klasičnoj teoriji ustavno pravo se u pravilu bavi organizacijom zakonodavne vlasti. Što se tiče upravne vlasti u materiju ustavnog prava ulaze samo njeni vrhovni organi, tj. njen šef i članovi vlade ili ministri, dok detalji njene organizacije pripadaju administrativnom pravu. Ustav nije donio nikakve promjene u organizaciji upravne vlasti u Bosni i Hercegovini. Vrhovna upravna vlast ostala je u nadležnosti Zajedničkog ministarstva finansija u Beču i činovničke Zemaljske vlade u Sarajevu kao njegove agencije. To se izričito utvrđivalo u prvom članu Ustava. Sabor nije mogao imati nikakvog utjecaja na upravne poslove. Poslanici nisu čak mogli postavljati pitanja vladi o njenom radu. Članom 34. Ustava dato je članovima Sabora pravo da stavljaju “interpelacije na zemaljsku vladu”. Prema članu 47. Saborskog poslovnog reda interpelacija je morala biti pismeno sastavljena i potpisana od najmanje deset poslanika. “Ni interpelacije niti odgovor zemaljske vlade ne mogu biti predmetom pretresanja”.

Što se zakonodavne vlasti tiče, ona je po Ustavu i dalje ostala u nadležnosti cara, odnosno vlada u Beču i Budimpešti i Zajedničkog ministarstva finansija. Uloga bosanskog Sabora u zakonodavstvu određena je članom 21. Ustava ili Štatuta: “Na zakonima sarađivaće Sabor u koji će stanovništvo Bosne i Hercegovine odašiljati poslanike”. Bosanski sabor nije imao pravo čak ni sarađivati na svim zakonima. Njegova nadležnost protezala se “isključivo na bosanskohercegovačke poslove”. Članom 41. određeno je da Sabor ne može odlučivati u poslovima “koji se tiču oružane sile”, zatim “o uređenju međusobnih trgovačkih i prometnih sveza”, te o carinskim pitanjima i ostalim poslovima koji u BiH mogu biti uređeni na osnovu paralelnog austrijskog i ugarskog Zakona

o upravi BiH iz 1880. godine. Ovi su poslovi spadali u isključivu nadležnost austrijskog Carevinskog vijeća i Ugarskog sabora i njihove su odluke obavezivale istovremeno Bosnu i Hercegovinu. U tom je smislu i budžetsko pravo Sabora bilo ograničeno na pretresanje proračuna zemaljskih prihoda i rashoda. Stavke proračuna koje se odnose na potrebe bosanskohercegovačkih četa i vojničkih zavoda, zatim na poslove “koji su u objema državama monarhije uređeni zajedničkim sporazumom”, te poslove i prihode monopola, “niju predmet raspravljanja u saboru”.

Pored budžeta, uz navedena ograničenja, prema članu 42. Ustava spadali su u zakonodavnu nadležnost Sabora slijedeći poslovi: zaključivanje i konvertiranje postojećih zajmova; otuđenje i opterećivanje zemaljskog imanja; krivično pravosuđe i policija; nadzor nad strancima, putne isprave i popis stanovništva; građansko pravo (sa jednim izuzetkom, pošto je član 10. Ustava garantirao “da će se među Muslimanima primjenjivati šerijatsko pravo na porodične i ženidbene poslove te na nasljedstvo u mulku”); javne knjige; trgovačko i mjenično pravo; šumsko i rudarsko pravo; akcionarska i osiguravajuća društva i zadruge; pravo udruživanja i skupljanja; štampa i autorsko pravo; svi zdravstveni poslovi; obrtno-pravni poslovi i njihov nadzor; svi socijalno-politički poslovi; nastava u svim naučnim i nastavnim zavodima; vjerski poslovi; agrarno-pravni odnosi; podizanje novih i promjena postojećih gospodarskih zavoda; opće mjere za podizanje i unapređenje gospodarstva; svi propisi o posjedu u području šumarstva; povećavanje i uvođenje novih poreza; katastar; kaznionice; gradnja željeznica, gradnja cesta i drugih komunikacija; kupališta i lječilišta i sastav općina. Da bi saborski zaključak bio valjan, potrebno je prisustvo više od polovine članova sabora i apsolutna većina glasova prisutnih lica.

Obim navedenih poslova nije mali, pa bi nadležnosti Sabora bila dosta široka, bez obzira na značaj poslova koji su izuzeti iz njegove nadležnosti, da nije bilo odredbe člana 37, prema kojoj na sve zakonske osnove koje spadaju u njegov djelokrug “treba da pristanu vlade obiju država monarhije prije, nego će biti predane saboru”. Pored toga, po odredbi 38. za zakone, “koje je usvojio sabor, treba Previšnja potvrda” (sankcija) koju će isposlovati zajednički ministar finansija, pošto prethodno dobije pristanak obje države Monarhije.

Bez obzira na sva ograničenja u pogledu zakonodavstva i uprave koja su nametnuta bosanskohercegovačkoj autonomiji, Ustav i njegovi prateći zakoni uveli su u politički život zemlje tri nove institucije: sabor, zemaljski savjet i kotarsko vijeće. Uz to je bilo neophodno zakonski garantirati osnovna gra-

đanska prava i regulirati javno udruživanje i sakupljanje, jer se bez toga ne bi mogao ostvariti ni onaj minimum parlamentarnog života za koji je ustavom stvoren izvjestan prostor. Prema tome, sistem bosanskohercegovačkog Ustava obuhvata četiri pitanja: sabor sa njegovim izbornim redom, zemaljski savjet, kotarsko vijeće i opća građanska prava.

(1) Sabor je sastavljen kombinacijom socijalnog, konfesionalnog i virilističkog kurijalnog sistema, veoma složenog karaktera. Za razliku od drugih anahronih predstavničkih ustanova u Monarhiji, bosanskohercegovački sabor se nije zasnivao ni na nekoj posebnoj domaćoj tradiciji. Prema izbornom sabsorskom redu, građani su po konfesionalnoj pripadnosti bili podijeljeni u tri kurije. Tako je svakoj etničko-vjerskoj grupi osiguravan određen broj poslaničkih mjesta, srazmjerno njenoj brojnosti i udjelu u ukupnom stanovništvu zemlje. Unutar konfesionalnog izbornog tijela postojale su posebne kurije na socijalnoj bazi: gradska, seoska, veleposjednička i kurija inteligencije. Pored izbornih poslanika, u Sabor je ulazio i određen broj virilista. Takvih je prema članu 22. Ustava ukupno bilo dvadeset: reisul-ulema, vakufsko-mearifski direktor, sarajevski i mostarski muftija i po imenovanju najstariji muftija; četiri srpsko-pravoslavna mitropolita i potpredsjednik Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta SPC; rimokatolički nadbiskup, te oba provincijala (redodržavnika) franjevačkog reda; sefardski nadrabini; predsjednik Vrhovnog suda; predsjednik Advokatske komore u Sarajevu; načelnik zemaljskog glavnog grada Sarajeva i predsjednik Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu.

Zemaljska vlada je predložila da se na 25.000 stanovnika bira jedan zastupnik. Prema popisu stanovništva 1895. godine bilo je u Bosni i Hercegovini 1.568.092 žitelja. Od tog broja otpadalo je na muslimane 548.632, pravoslavne 673.246 i na katolike 334.142 stanovnika. Zemaljski odjel za statistiku procijenio je da je krajem 1909. godine bilo 1.800.000 stanovnika (popis izvršen u oktobru 1910. pokazao je da u zemlji živi 1.898.044 stanovnika). Prema tom kriterijumu utvrđeno je da će se u Sabor birati 72 zastupnika. Ovaj se broj imao srazmjerno podijeliti na tri spomenute kurije.

Prva se kurija sastojala iz dva izborna razreda. U prvom izbornom razredu bili su "svi muslimanski posjednici zemlje koji plaćaju zemljarine barem 140 kruna". Veleposjednici drugih vjeroispovijesti mogli su glasati po vlastitoj želji u ovom izbornom razredu ili u drugom. Pravo da glasaju u drugom izbornom razredu imala su sva ona lica koja plaćaju najmanje 500 kruna neposrednog poreza. Tu su glasali i svi oni koji su završili neku visoku školu u Monarhiji, ili

neki drugi njoj ravan naučno-nastavni zavod, zatim svećenici svih priznatih vjeroispovijesti, svi aktivni i umirovljeni zemaljski činovnici, učitelji, željezničari i vojni činovnici i penzionirani oficiri.

Drugu kuriju sačinjavali su svi stanovnici gradova koji ne spadaju u neku od naprijed spomenutih kategorija. Najzad, svi stanovnici seoskih općina koji ne pripadaju prvoj kuriji (veleposjednici) predstavljaju birače treće kurije.

Aktivno biračko pravo, prema članu 1. Saborskog izbornog reda imali su "svi bosansko-hercegovački pripadnici muškog spola, koji su na dan izbora navršili 24 godine, samovlasni su i koji u zemlji stanuju barem od jedne godine amo". Pored toga, aktivno biračko pravo su imali i austrijski i ugarski državljani ukoliko su namješteni u upravnoj, prosvjetnoj i željezničarskoj službi u BiH. Jedino su žene veleposjednice, ukoliko plaćaju 140 kruna zemljarine, imale aktivno biračko pravo u prvom razredu prve kurije. Pravo glasa nemaju lica koja se nalaze pod stečajem, dok traje postupak, lica u aktivnoj vojnoj službi, kao i ona, koja su pod istragom ili su već osuđivana zbog krivičnih djela. Pasivno biračko pravo, prema članu četvrtom Izbornog reda, imali su muškarci sa navršenih 30 godina, ukoliko uživaju sva građanska prava. Lica u aktivnoj državnoj službi, u upravi, željeznicama i javnim školama, nisu imala pasivno biračko pravo.

Od 72 birana zastupnika otpadalo je na prvu kuriju 18, na drugu 20, a na treću 24. Mandati su u kurijama dijeljeni na sve vjeroispovijesti, srazmjerno broju njihovih pripadnika. Članom petim Izbornog reda određeno je da u prvoj kuriji pripadaju katolicima četiri mandata, muslimanima šest i pravoslavnim osam. U drugoj i trećoj kuriji zajedno katolicima je pripadalo 12, muslimanima 18 i pravoslavcima 23 mandata. Jedan mandat u drugoj kuriji pripadao je Jevrejima. To je značilo da je u Saboru katolicima pripadalo 16, muslimanima 24 i pravoslavcima 31 mandat, od ukupno 73 mandata. Birači prve kurije su bili izrazito favorizirani. U cijeloj zemlji bilo je svega 4.598 lica, s pravom glasa u dva razreda ove kurije i sa 18 mandata. Vlada je očito smatrala normalnim da ovom vodećem ekonomskom i političkom sloju u zemlji, na čiju je saradnju bila upućena, osigura povlašten položaj pri dodjeli mandata. U drugoj i trećoj kuriji zajedno jedan pravoslavni mandat dolazi na 33.714 stanovnika, muslimanski na 33.355, a katolički na 33.373 stanovnika. Očigledno je pri izborima vlada željela održati ravnotežu između etničkih grupa. Držanje ove ravnoteže i pariteta bio je jedan od osnovnih principa austro-ugarske politike u BiH.

Prema članu 24. Ustava mandat zastupnika trajao je pet godina. Član 25. izričito je uskraćivao biračima pravo opoziva. Predsjednika i potpredsjednika Sabora nisu birali poslanici, nego ih je na početku svakog zasjedanja imenovao car. Pri tome je morao paziti da na položaj predsjednika naizmjenično dolaze pripadnici sve tri konfesije. Članom 26. je određeno da Sabor treba da se “na previšnji poziv po pravilu svake godine jedanput sastane u zemaljskom glavnom gradu Sarajevu”. Vlada je očigledno željela osigurati jedan konzervativan sabor. Mada je to način izbora Sabora u osnovi osiguravao, vlada se za svaki slučaj osigurala odredbom člana 35, po kojem “Sabor ne smije općiti sa drugim predstavništvima niti smije izdavati kakvih objava”. Na saborsku sjednicu se ne smiju pustiti nikakve deputacije, a sam Sabor smije slati “odaslanstva” na dvor “samo onda, kad se isposluje prethodno previšnje odobrenje”.

(2) Zemaljski savjet je kao poseban organ preuzeo u takvim uslovima sve poslove komuniciranja Sabora sa ostalim organima vlasti. Ovaj savjet od devet članova (četiri pravoslavna, tri muslimana i dva katolika) birali su saborski zastupnici “iz svoje sredine za sav saborski period”. Članom 39. Ustava je određeno da Zemaljski savjet “daje na zahtjev Zemaljske vlade izjave ili mišljenja o takvim javnim poslovima, u kojima ima Bosna i Hercegovina dijela”. Vlade obje države Monarhije mogu sporazumno preko zajedničkog ministra finansija “pitati Zemaljski savjet ili se on može istim putem obraćati na njih istovjetnim predstavkama”. Predsjednik Sabora je jednovremeno predsjednik Zemaljskog savjeta.

(3) Zajedno sa ustavom donijet je i Zakon o kotarskim vijećima, kojima su ukinuti dotadašnji kotarski upravni medžlisi sa savjetodavnim pravom glasa, a uvedena kotarska vijeća kao neka vrsta izbornih samoupravnih organa. Izbor kotarskih vijeća vršen je također prema konfesionalnom ključu. Jedan mandat je dolazio na 1.500 pripadnika određene konfesije u seoskim općinama i na 750 pripadnika u gradovima. Mandat članova vijeća trajao je šest godina. Svaki izabrani vijećnik, ukoliko nije stariji od 60 godina ili nije bolestan, morao je obavezno prihvatiti mandat.

Zakonom je predviđeno da se kotarsko vijeće “na poziv kotarskog predstojnika po pravilu dva puta na godinu sastane u kotarskome mjestu”. “Politički, vjerski i narodnosni poslovi kao i opći zakoni i naredbe, koje se tiču cijele zemlje, isključeni su od raspravljanja i odlučivanja kotarskog vijeća”. Zadatak kotarskog vijeća svodi se na učestvovanje “u upravi javnih poslova kotara”. Član 44. zakona o kotarskim vijećima je odredio da u te poslove spadaju: javni

radovi u kotaru, mjere za podizanje ratarstva i stočarstva, javna nastava, sajmovi, pomoć pri elementarnim nesrećama, saradnja u upravi kotarske potporne zaklade i zaklade za gajenje stoke, osnivanje i upravljanje kotarskih zavoda za opskrbu sirotinje i njegovanje bolesnika i uopće saradnja u zdravstvenoj i veterinarskoj upravi i nadzor nad radom seoskih općina. Sredstva za obavljanje ovih poslova, koja su članom 56. zakona stavljena vijeću na raspolaganje, bila su veoma ograničena. Za obavljanje poslova iz svoje nadležnosti, vijeće se moglo koristiti mogućim viškovima kamata raznih kotarskih pripomoćnih i potpornih zaklada, sredstvima od točarinskog poreza i eventualnim globama od lica koja bi odbila da prihvate vijećnički mandat. Ako ova sredstva ne bi bila dovoljna, vijeće je moglo raspisati prirez na neke poreze. Odluka o prirezu podlijevala je odobrenju od strane Zemaljske vlade.

Ograničena nadležnost, a naročito sredstva kojima je vijeće raspolagalo, činili su ovaj "autonomni" organ politički beznačajnim. Vlada je mogla raspustiti kotarsko vijeće, ako "zanemari dužnosti". U tom slučaju morali su se u roku od tri mjeseca raspisati izbori za novo kotarsko vijeće.

(4) Najzad, kao "neka vrsta dekoracije", u bosanskohercegovački Ustav mehanički je prenijet član 142. austrijskog temeljnog državnog zakona (Staatsgrundgesetz) od 21. decembra 1867, koji je sadržavao odredbe o građanskim pravima. Članovi 2-30. bosanskohercegovačkog ustava sadrže odredbe o građanskim slobodama, poznate iz većine buržoaskih ustava i deklaracija o pravima. Poseban značaj je imao član 11. kojim je "svim zemaljskim pripadnicima ujamčeno čuvanje narodne osobine i jezika". Članom 20. imala je Zemaljska vlada pravo da u slučaju rata, nemira ili veleizdajničkih akcija suspendira građanska prava navedena u Ustavu.

Ustavom je zadržan poseban status za bosanskohercegovačke stanovnike, tako da je u Habsburškoj Monarhiji postojao trostruki režim građanstva, odnosno državljanstva. Na jednoj i drugoj strani austrijsko i ugarsko državljanstvo, a na trećoj, bosanskohercegovačko "zemaljsko pripadništvo" (*Landesangehörigkeit*). Za bosanskohercegovačke zemaljske pripadnike smatrani su, pored domaćeg stanovništva, i austrijski i ugarski državljani sa "stalnim namještenjem u javnoj službi u BiH". Sami bosanskohercegovački zemaljski pripadnici nisu bili ravnopravni sa državljanima druge dvije države Monarhije. Bosanci i Hercegovci, prije svega, nisu mogli utjecati na politički život u Austriji i Ugarskoj, dok su građani ovih zemalja, preko svojih parlamenata direktno djelovali na poslove BiH. Sa stanovišta državljanstva, Bosanci i Her-

cegovci su, kako za Austriju tako i za Ugarsku, bili stranci. U tom smislu su se i među samim bosanskohercegovačkim pripadnicima mogle razlikovati dvije kategorije: zavičajni zemaljski pripadnici i činovnici iz Austrije i Ugarske.

Po Ustavu Bosna i Hercegovina je ostala jedinstveno područje sa jedinstvenim građanskim pripadnicima i predstavljala je posebnu upravnu jedinicu (*territorium separatum*), područje zajedničke uprave dviju država Monarhije. Ovaj posebni pravni subjektivitet Bosne i Hercegovine izražavao se djelimično kroz Sabor, a potpuno kroz vlastiti pravni poredak. Kao treće državnopravno tijelo u okviru Monarhije, Bosna i Hercegovina nije mogla ni poslije aneksije i ustava neposredno participirati u takozvanim zajedničkim poslovima, na nivou Austro-Ugarske kao realne i personalne unije. Međutim, već samo osnivanje i funkcija Zemaljskog savjeta posredno su ukazivali na potrebu da se i u tom pogledu postepeno u budućnosti osigura određeno mjesto Bosni i Hercegovini.

Ustanovljavanjem Sabora, Zemaljskog savjeta, Kotarskog vijeća i građanskih sloboda u naprijed opisanom obimu, iscrpljuje se sadržaj i sistem bosanskohercegovačkog Ustava iz 1910. godine. Upoređen u svojim osnovnim institucijama sa istovremenim ustavnim poveljama u novim krunskim zemljama Habsburške Carevine, Moravskoj 1906. i Bukovini 1910. godine, bosanski ustav je veoma zaostajao, naročito u pogledu zakonodavne vlasti. Ali i pored toga, bosanskohercegovački sabor predstavljao je pozornicu i okvir novih formi građanskog političkog života u Bosni i Hercegovini.

Epilog

Od sredine prve decenije XX stoljeća formiraju se u Bosni i Hercegovini iz vjersko-prosvjetnih pokreta građanske političke stranke, koje po svom obliku, političkoj ideologiji i ponašanju uglavnom odgovaraju tipu narodnih organizacija, nastalim u kolonijalnim i zavisnim zemljama u vrijeme njihove borbe za nacionalno oslobođenje. Većina bosanskohercegovačkih građanskih političara svih nacionalnih pripadnosti smatrala je da u Bosni i Hercegovini, kao “provizornom tlu”, tj. okupiranoj zemlji sa neriješenim državnopravnim statusom, bez “parlamentarne podloge”, nema uvjeta za djelatnost klasičnih političkih stanaka. Po tom konceptu, tipičnom za ideologiju i psihologiju sitnog građanstva, smatralo se da svaki narodni pokret mora ostati jedinstven dok ne ostvari svoje nacionalno-političke, odnosno državnopravne ciljeve, a

tek nakon toga mogu se preko stranaka i parlamenta rješavati socijalna pitanja. Ovakav načelan stav u praksi je kombiniran sa političkim pragmatizmom bosanskog građanstva, čiji ekonomski interesi nisu mogli čekati na eventualno ostvarenje vlastitih “državnopravnih ideala”.

Prva građanska politička stranka u Bosni i Hercegovini, koja je istakla svoj program i sprovela formalnu organizaciju, bila je Muslimanska narodna organizacija, osnovana 3. decembra 1906. Oktobra 1907. konstituirana je Srpska narodna organizacija, kao koalicija triju srpskih političkih grupa, poznatih po nazivima svojih glasila (“Srpska riječ”, “Otađbina” i “Narod”). Liberalna hrvatska inteligencija je skupa sa franjevcima osnovala 21. februara 1908. Hrvatsku narodnu zajednicu. Nasuprot njima, Josip Štadler, vrhbosanski nadbiskup, osnovao je svoju klerikalnu Hrvatsku katoličku udrugu. Postojalo je i nekoliko manjih stranaka: Srpska narodna samostalna stranka, koju je osnovao sarajevski ljekar dr Lazar Dimitrijević, zatim Muslimanska napredna (samostalna) stranka i grupa “muslimanske demokratije” Osmana Đikića i Smailage Ćemalovića.

Donošenjem Zemaljskog statuta, tj. ustava, februara 1910, stvorena je određena “parlamentarna podloga” autonomnog političkog života u Bosni i Hercegovini u vidu zemaljskog sabora. Projektiran kao instrument austrougarske politike u BiH, Sabor je istovremeno bio i zgodan ventil za regulaciju narodnih raspoloženja. Saborskim izbornim redom stvoren je politički prostor za nastup i djelovanje isključivo etničko-konfesionalnih stranaka. U takvom izbornom redu nije uopće bilo institucionalnih mogućnosti za učešće na saborskim izborima Socijaldemokratske stranke BiH, koja je osnovana u junu 1909.

Prvi saborski izbori održani su po pojedinim kurijama u vremenu od 18. do 28. maja 1910. Na njima je Srpska narodna organizacija osvojila sve pravoslavne mandate, ukupno 31, Muslimanska narodna organizacija sva 24 muslimanska mandata. Od ukupno 16 katoličkih mandata, Hrvatska narodna zajednica je dobila 12, a Hrvatska katolička udruga 4. U toku četvorogodišnjeg rada Sabora bilo je više slučajeva različitog stranačkog, frakcijskog i koalicionog prestrajavanja, vraćanja mandata i dopunskih izbora za upražnjena mjesta. Prilikom donošenja Zakona o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta, najznačajnijeg zakonskog projekta kojim se Sabor bavio, sklopljen je sporazum o zajedničkom glasanju između Muslimanske narodne organizacije i dviju hrvatskih stranaka. Sporazum je bio poznat kao Hrvatsko-musliman-

ski pakt, a njegove pristalice kao paktaši. Petorica zastupnika Muslimanske narodne organizacije odbili su da potpišu pakt, formirajući vlastitu frakciju u Saboru. Nakon ovog sporazuma ujedinile su se dvije muslimanske stranke u Ujedinjenu muslimansku organizaciju. Istovremeno je nastao rascjep u Srpskoj narodnoj organizaciji, pošto je dvanaest poslanika grupe "Srpska riječ" glasalo zajedno sa muslimansko-hrvatskom koalicijom za vladin prijedlog zakona.

Zemaljska vlada nije željela da se u saboru oslanja isključivo na muslimansko-hrvatska koaliciju. Iako bi time imala osiguranu većinu, ona je insistirala na stvaranju takozvane radne većine, sastavljene od zastupnika sve tri konfesionalne grupe. Pri tome vlada nije težila jednoglasnosti Sabora, nego okupljanju onih zastupnika, Muslimana, Srba i Hrvata, koji su spremni raditi na ozakonjenju različitih projekata, vezanih za potrebe i razvoj zemlje kao cjeline. Gligorije Jeftanović, vođa takozvane srpske privredne grupe ("Srpska riječ") stalno se kolebao između ulaska u vladinu radnu većinu i opozicije. Na kraju je dvanaest poslanika ove grupe, pošto ih je odbacila i vlada i opozicija, bilo prisiljeno položiti mandate 13. septembra 1913. Na dopunskim izborima u decembru iste godine, njihova mjesta je, uz podršku vlade, popunio advokat Danilo Dimović sa svojim pristalicama.

Nasuprot tako formiranoj vladinoj radnoj većini, postavila se opozicija koju su sačinjavali poslanici grupa "Narod" i "Otađbina", te po trojica disidenata, muslimanskih (D. Miralem, V. Bišćević i dr M. Sarić) i hrvatskih (L. Čabradić, V. Jelavić i D. Džamonja). Na taj su način i vladina radna većina i opozicija etnički bile raznorodne, odnosno mješovite.

Bosanskohercegovački sabor se sastao na svoje četvrto, posljednje zasjedanje. Ovo zasjedanje teklo je u relativno mirnoj i poslovnoj atmosferi, sve do 28. juna 1914. i ubistva prijestolonasljednika Franza Ferdinanda. Sutradan je Sabor održao svoju zadnju, komemorativnu sjednicu. Tokom ovog posljednjeg zasjedanja Sabor je pokušavao pokrenuti pitanje predstavljanja Bosne i Hercegovine u Delegacijama. Tih mjeseci Sabor je veliku pažnju posvećivao pitanju upotrebe i naziva zvaničnog jezika, posebno agrarnom pitanju i planovima o pretvaranju fakultativnog u obavezni otkup kmetova.

Svi ovi novi pravci i pitanja u bosanskoj politici prekinuti su ubistvom austrijskog prijestolonasljednika Franza Ferdinanda i početkom Prvog svjetskog rata. Time je ujedno okončana dalja ustavna evolucija Bosne i Hercegovine u okviru Austro-Ugarske. Period važenja i primjena Zemaljskog statuta 1910-

1914. godine predstavlja prvo parlamentarno iskustvo Bosne i Hercegovine koja bez obzira na sva ograničenja ima određeni povijesni značaj.

Bibliografska bilješka

Državnopravni karakter okupacione uprave i položaja Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine privlačio je od početka pažnju pravnika i historičara. U našoj starijoj literaturi položaj BiH se obično upoređivao sa statusom Kipra, koji je, također, odlukom Berlinskog kongresa Turska morala predati na upravu Velikoj Britaniji. O tome je krajem 19. stoljeća Gliša Geršić napisao studiju "Pogled na međunarodni i državnopravni položaj Bosne i Hercegovine i ostrva Kipra – Prema naučnim ocenama predstavnika današnje međunarodnopravne teorije" (glas SKA, XXXVII, Beograd 1893). Koristeći se, prvi put u literaturi, pojmovnom aparaturom, stvorenom u međunarodnom pravu poslije Prvog svjetskog rata, dr Halid Čaušević je dao značajnu raspravu pod naslovom "Pravni položaj Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom" (Kalendar "Narodna uzdanica", XIII/1945).

Potpuni pregled austrougarske uprave u BiH daje Ferdinand Schmid u knjizi "Bosniens und die Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns" (Leipzig 1914). Pregled uspostavljanja okupacione uprave sadrži uvodni dio monografije Hamdije Kapidžića "Hercegovački ustanak 1882. godine" (Sarajevo 1973). Od posebnog su značaja za državnopravnu historiju BiH i drugi Kapidžićevi radovi, uglavnom objavljeni u njegovoj zbirci članaka "Bosna i Hercegovina za vrijeme austro-ugarske vladavine" (Sarajevo 1968). Raznim aspektima austrougarske politike u BiH, posebno ekonomske, temeljno se bavio Ferdo Hauptmann. Za državnopravnu historiju značajna je njegova studija "Djelokrug austrougarskog zajedničkog ministarstva financija" (Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH, III/1963).

Sređivanjem i navođenjem brojne literature lijep prilog historiji nacionalnog pitanja u BiH dao je Anto Malbaša u radu "Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kállaya", I, 1882-1896 (Osijek 1940). Pregled političkih odnosa izložio je Todor Kruševac u knjizi "Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918" (Sarajevo 1960). Tu je i njegov članak "Politički okviri bosanskog ustava iz 1910. godine" (Pregled, br. 10, Sarajevo 1955).

Diplomatsku stranu aneksije i mjesto aneksione krize u međunarodnim odnosima iscrpno je obradio Bernadotte E. Schmitt, "The Annexation of Bosnia 1908-1909" (Cambridge 1937).

O mjestu BiH u složenim odnosima između Austrije i Ugarske vrlo je instruktivna studija Dževada Juzbašića "O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine" (Radovi ANUBiH, XXXII/1967). U istom kontekstu su od posebnog značaja Juzbašićeve studije o različitim ekonomskim temama, radu Sabora i jezičkom pitanju u austrougarskoj politici u BiH. Najvažnije od tih radova Juzbašić je objavio u knjizi "Privreda i politika u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom" (ANUBiH, Sarajevo 2002).

Među rijetkim radovima posebno posvećenim bosanskom ustavu, kao prvi se oglasio dr Iso Kršnjavi u radu "Die bosnisch-herzegovinische Verfassung" (Oesterreichische Rundschau, XXIII, 2, Wien 1910). O pogledu državnopravne i političke povijesti BiH od okupacije do početka Prvog svjetskog rata, vidjeti: M. Imamović, "Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878-1914" (Sarajevo 1976).

Navedeni radovi sadrže brojne dalje reference koje će zainteresiranog čitaoca uputiti na širu literaturu, te arhivske i druge izvore.

Summary

THE PROVINCIAL CONSTITUTION IN THE POLITICAL HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Bosnia and Herzegovina has been in existence as a geographical and political entity for more than ten centuries, during which the continuity of its standing in international law and its political and territorial integrity has been maintained.

At its peak, the mediaeval Bosnian state was a class-based monarchy in which the powers of the ruler were quite heavily circumscribed, and often depended on the will of the leading feudal lords. The central authorities were the ruler (the *ban* or king) and the assembly, known as the *stanak*, the members of which were the feudal landlords. Matters

of state, both internal and external, were discussed and resolved in the *stanak* – the selection and coronation of the ruler, the bestowal and confiscation of hereditaments, the abalienation of state territory, and foreign policy. In the 14th century, during the reign of ban Stjepan II Kotromanić and his heir King Tvrtko I, the Bosnian state enlarged its territory considerably, to include many lands and regions to the south, south-east and west of Bosnia and Herzegovina.

It was during the the final decade of Ottoman rule that Bosnia acquired its first written constitution. The introduction of the 1867 Constitution of the Bosnian Vilayet was the last in a series of administrative and political reforms for the Bosnian pashalik. Under the terms of the constitution, the Bosnian vilayet was subdivided into seven sanjaks or mutassarifliks: Sarajevo, Travnik, Bihać, Zvornik, Herzegovina and Novi Pazar. The governors of the sanjaks were given the title of mutassarif and the county prefects the title of *kajmekam*. An administrative council, the *idare medžlis*, was set up for each administrative instance, to act as an advisory body to the vali, mutassarif or kajmekam respectively. The constitution required the members of these councils to be reputable, reliable and influential people of all confessions, familiar with the circumstances and needs of the country. The principle of proportionality was not applied to the formation of the councils: half the seats went to Muslims, regardless of their total numbers in the vilayet or a given sanjak or county, with the other half divided among the representatives of other confessions. Certain reforms of the judiciary were also carried out, by reducing the previously general jurisdiction of the shariah courts to matters of Muslim civil status (marriage, family and inheritance) and waqf affairs. All other civil matters, whether pertaining to Muslims or others, along with criminal jurisdiction over the entire population, came within the jurisdiction of newly-established civil and mercantile courts, of which there were three instances.

Even after the annexation crisis had been resolved diplomatically and internally, the question of Bosnia and Herzegovina's incorporation as a state into the existing constitutional structure of the Dual Monarchy remained open.

After almost a year and a half 's work, Emperor Franz Joseph finally sanctioned the Constitution and its accompanying laws on 17 February 1910. The Provincial Constitution for Bosnia and Herzegovina was formally promulgated in the great hall of the Provincial Government in Sarajevo on 20 February 1910 by the Provincial Governor, Marjan Varešanin, in the presence of the entire government, senior civil servants and representatives of the civilian and military authorities, the leaders of all the religious communities, representatives of the city council, au-

onomous districts and corporations, and other leading citizens.

The constitutional order in Bosnia and Herzegovina was governed in 1910 by six laws forming a coherent entity: 1) the Provincial Constitution; 2) the Election Rules, 3) the Parliamentary Rules of Procedure; 4) the BiH Companies Act; 5) the BiH Assemblies Act; and 6) the District Councils Act.

The adoption of the Provincial Constitution in February 1910 to some extent created the parliamentary base for autonomous political life in Bosnia and Herzegovina, in the form of the Provincial Assembly. Designed to serve Austro-Hungarian policy in Bosnia and Herzegovina, the Assembly was also a handy safety valve for regulating the popular mood. The Assembly's electoral system created the political space for purely ethno-confessional parties to act, but provided no institutional opportunity whatsoever for the Social Democratic Party of Bosnia and Herzegovina, founded in June 1909, to take part in the parliamentary elections. The first elections to the Assembly were held by separate curiae between 18 and 28 May 1910.

The fourth session of the Assembly of Bosnia and Herzegovina was its last. It began in a relatively calm and businesslike manner, until 28 June 1914 and the assassination of the heir presumptive to the throne, Archduke Franz Ferdinand. The Assembly held its final, commemorative session a day later, during which it tried to raise the question of Bosnia and Herzegovina's representation in the Delegations. During these months the Assembly had focused on the question of the use and name of the official language, the agrarian issue, and plans to transform optional buy-outs of serf holdings into compulsory purchases.

All these new trends and issues in Bosnia politics were cut short by the assassination of Archduke Franz Ferdinand and the outbreak of World War I, which also brought to an end the constitutional evolution of Bosnia and Herzegovina within Austro-Hungary. The four years during which the Provincial Statute was in force, from 1910 to 1914, gave Bosnia and Herzegovina its first parliamentary experience, notwithstanding all its constraints, and thus have a certain historical importance.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary Monarchy, Constitution of the Bosnian Vilayet 1867, The Provincial Constitution 1910, The Assembly of Bosnia and Herzegovina

(Translated by Saba Risaluddin)

UDK: 070 (497.6 Sarajevo) "1910"
Izvorni naučni rad

HISTORIJSKA 1910. GODINA. POGLED U SARAJEVSKU ŠTAMPU

Amir Duranović

Filozofski fakultet Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Autor u ovome radu daje katak pregled pisanja pojedinih listova iz Sarajeva povodom tri značajna događaja iz 1910. godine. Predstavljani su proglašenje prvog Ustava, posjeta cara Franza Josefa Bosni i Hercegovini i početak rada prvog Bosanskohercegovačkog sabora. Uporednom analizom objavljenih tekstova iz štampe nastoji se prikazati atmosfera koja je vladala povodom navedenih događaja. Istovremeno, pokušavaju se ustanoviti sličnosti i razlike u predstavljanju tih događaja te na tom osnovu ocijeniti stepen razvoja političke kulture u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Ustav, Franz Josef, Sabor, *Hrvatski dnevnik*, *Sarajevski list*, *Večernji sarajevski list*, *Muslimanska sloga*, *Srpska riječ*

Pristup

U "SPOMENU NA 1910. GODINU" kalendar *Bošnjak* za 1911. prethodnu je godinu označio kao "historičku". Stoga je glavni tekst o prethodnoj godini tako i naslovio - *Historička 1910. godina*. Osnovni povod za ovakvo tituliranje godine bila je posjeta cara i kralja Franza Josefa Bosni i Hercegovini. U nastojanju da memorira ovaj značajan događaj, u uvodnom dijelu istaknut je značaj minule 1910. godine, odakle se i rodila želja za očuvanjem sjećanja na nju. Tako je istaknuta "želja, a i dužnost da i u ovoj narodnoj knjizi

zabilježimo 1910. godinu kao historičku godinu u životu Bosne i Hercegovine. Prva posjeta našeg uzvišenog vladara Njeg. Veličanstva Cara i Kralja Franja Josipa u zemlji, napose u Sarajevu i Mostaru, čin je tako visokog historičkog značenja, da se mora uvijekovječiti u slici i opisu i za poznija vremena, da se s koljena na koljena priča u zemlji i narodu o tijem historičkim danima naše domovine”.¹

Pogledom u historijske događaje iz navedene godine uviđamo kako je bilo sasvim opravdano nazvati 1910. godinu – historijskom. Za ovakvu tvrdnju postoji više razloga i svaki od njih je, sa stanovišta argumentacijske snage, dovoljno jak da se odupre silama kritike koje ne dijele to mišljenje. Dovoljno je navesti samo tri događaja da bi se potvrdila ova konstatacija. U februaru 1910. godine donesen je Zemaljski statut za Bosnu i Hercegovinu – prvi akt takve vrste u historiji Bosne i Hercegovine, najčešće nazvan i Prvim ustavom Bosne i Hercegovine. Krajem maja i početkom juna, Bosnu i Hercegovinu je posjetio car Franz Josef, jedna od najznačajnijih ličnosti koju je Bosna i Hercegovina imala priliku dočekati ikada u svojoj povijesti. Konačno, sredinom godine počeo je sa radom prvi Bosanskohercegovački sabor – bez obzira na sve opravdane zamjerke koje sugeriraju njegove nedostatke – prvo stvarno narodno predstavništvo u historiji Bosne i Hercegovine. Kako je usmeno kazivanje o ovim događajima rijetko prisutno u svakodnevnom diskursu sadašnje Bosne i Hercegovine, pisani izvori i dalje ostaju prvorazredni izvor za naša saznanja o ovim temama, bilo da te izvore posmatramo kroz prizmu njihove očuvanosti ili historijske vrijednosti.

Štampa iz 1910. godine čini se odličnim izborom za sagledavanje stepena razvoja političkog života, političke kulture, ali i za utvrđivanje mogućih modela po kojima se određeni historijski događaji – apsolutno podudarni po vremenu i prostoru dešavanja – različito posmatraju. Stoga je glavni cilj ovoga rada da navedena tri događaja iz 1910. godine predstavi kroz pisanje pojedinih sarajevskih listova – *Hrvatskog dnevnika*, *Sarajevskog lista*, *Večernjeg sarajevskog lista*, *Muslimanske sloge* i *Srpske riječi*.

* * *

¹ Bošnjak – kalendar za prostu 1911. 1910. 45.

Početkom XX stoljeća štampa je postala potrošna roba, proizvod koji se masovno i svakodnevno kupovao, a u zapadnim – industrijaliziranim zemljama – kao i u svim drugim zemljama – stepen razvijenosti štampe ostao je neposredno zavisen od ekonomskih i socijalnih prilika. Istovremeno, štampa je tada bila jedino stvarno sredstvo kolektivnog informiranja kao i mjerilo stepena razvoja političke kulture. Osnovni razlozi napretka ostvarenog u oblasti štampe, u odnosu na prethodni period, mogli bi se svrstati u nekoliko grupa: širenje obrazovanja i obavezno školovanje, demokratizacija političkog života, rastuća urbanizacija, razvoj prijevoznih sredstava i telegrafskih veza te time i širenje informativnog polja novina kao i prateće povećanje broja čitalaca.²

Svaku od navedenih grupa moguće je pratiti i na primjeru Bosne i Hercegovine. U uslovima političkog života, formiranog nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, počeo se razvijati i javni politički život povećanjem broja listova koji su izlazili u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX stoljeća. Tako je krajem 1905. godine u Bosni i Hercegovini izlazilo 19 različitih listova (1 zvanični, 7 političkih, 5 književnih, 2 naučna i 4 vjerska) čiji je ukupni tiraž iznosio 20.292 primjerka sa preko 16.000 pretplatnika, od čega je nešto više od 9.000 bilo iz Bosne i Hercegovine, a ostatak se odnosio na druge dijelove Monarhije.³

Navedeni podaci slikovito pokazuju početak i pravce razvitka javnog političkog života te ukazuju na stepen politizacije građanstva kao što sugeriraju i mogući zaključak o tadašnjim političkim prilikama u Bosni i Hercegovini, gdje je krajem 1906. odobren, a 2. marta 1907. godine proglašen novi Zakon o štampi po kome je za izdavanje lista bila potrebna prijava vlastima osam dana prije izlaska prvog broja. Donošenje ovog zakona, prema ocjeni tadašnje štampe, nije u potpunosti donijelo i slobodu štampe, ali je značajno naglasiti da su ovim zakonom bile ukinute do tada važeće “tzv. četiri riječi (preventivna cenzura političke oblasti)”, što se može razumjeti kao napredak u procesu demokratizacije političkog života.⁴ Uz ove podatke, važno je naglasiti kako povećanje broja listova vremenski koincidira sa formiranjem i početkom djelovanja političkih stranaka u Bosni i Hercegovini, iako te novoformirane poli-

² Alber P. 1998. 55-56.

³ Imamović M. 2007. 165. Za usporedbu vrijedilo bi pogledati detaljan pregled razvoja štampe u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću od autora Todora Kruševca. Kruševac T. 1978.

⁴ Imamović M. 2007. 165.

tičke stranke tada nisu imale mogućnost kandidiranja za neko predstavničko tijelo s obzirom na neriješen državno-pravni položaj zemlje. Ove praznine u političkom djelovanju dobile su najavu rješenja kroz tekst Carskog pisma kojim je proglašena aneksija Bosne i Hercegovine 6. oktobra 1908. godine, što je bila i zvanična najava da će zemlja dobiti ustav kako se i desilo u februaru 1910. godine.

Hrvatski dnevnik

Hrvatski dnevnik pokrenut je u Sarajevu 1906. godine sa jasnom namjerom da promovira interese bosanskohercegovačkih Hrvata. U naslovnom tekstu prvog broja istaknuti su ciljevi i sredstva koje je ovaj list namjeravao provoditi kako bi se ispunila njegova društveno-politička uloga.⁵ Konačni cilj djelovanja *Hrvatskog dnevnika* pobliže je analiziran u nešto ekstenzivnijem tekstu objavljenom nakon predstavljanja Programa. Osnovni zadatak bio je da “radeći rame uz rame sa onim pojedincima i onim novinama, koje su i do sada junački vršili svoju dužnost – tu misao potkrepljujemo, da Hrvatstvo u Bosni, koje tek tinja kao iskra pod pepelom, potpalimo novim žarom rodoljublja,

⁵ “Naš cilj, naša sredstva

Program:

1. Buditi, njegovati i širiti u Bosni i Hercegovini i u drugim hrvatskim pokrajinama pravu, čistu hrvatsku svijest, bez natruhe strančarstva i osobnosti.
2. Poticati narod na čistoću čudoregja, na živu vjeru, načeličan značaj, na poštovanje i obranu svojih narodnih svetinja i pravica, na rad na političkom, gospodarskom, socijalnom i kulturnom polju.
3. Upoznavati Bosnu s Bosnom, to jest, upoznavati Bošnjake megjusobno, najviše raznim vijestima i dopisima iz svih krajeva Bosne, a spominjući često prošlost njezinu i drugih hrvatskih zemalja - podizati time rodoljubna čuvstva naroda.
4. Upoznavati Bosnu s drugim, osobito slavenskim stranama svijeta, a odatle crpsti za narod ono, što je poučno i korisno. Tako isto upoznavati tugji svijet sa Bosnom, koja je još mnogima terra incognita.
5. Uzgajati u narodu osjećaj istine i prave, ljepote i uzajamne ljubavi.
6. Pratiti i potpomagati dobar rad svih Hrvata, ma gdje oni bili.
7. Ne baviti se specijalno vjerskim pitanjima, ali pošto su Hrvati velikom većinom katolici, stajati na stanovištu naše vjere i odbijati svaki napadaj na istu.
8. U druge vjeroispovijesti na dirati, te njihove sljedbenike smatrati i paziti uvijek kao svoju braću po krvi”. *Hrvatski dnevnik*, God. I, br. 1, Sarajevo: 2. siječnja 1906, 1.

kako bi buknula silnim plamom, iz kojega će kao bajna ptica feniks uskrsnuti: hrvatska Bosna”⁶

U svom viđenju tri najznačajnija događaja u prvoj polovini 1910. godine, koji su predmet ove analize, *Hrvatski dnevnik* je djelovao u skladu sa već nekoliko godina ranije postavljenim Programom. Kada je proglašen bosansko-hercegovački Ustav, prva vijest koja je objavljena u *Hrvatskom dnevniku* (*Proglšenje Ustava*) u kratkim crtama je predstavila vladajuće raspoloženje nakon višemjesečnog iščekivanja odluke čije je donošenje moralo pričekati na jako teško postignut politički sporazum između Beča i Budimpešte, s jedne, i razrješenje političkih nesuglasica u Bosni i Hercegovini, s druge strane. Uočljivo je zapažanje ovog lista kako čin proglašenja Ustava nije izazvao veselje i radost na način kako se očekivalo, odnosno kako je to bilo u drugim zemljama istim povodom (Francuska, Austrija, Njemačka, Hrvatska). Osim “malo živahnijeg razgovora”, svečano proglašenje Ustava u Sarajevu bilo je ispraćeno “nekom čudnovatom apatijom u širim krugovima”. Kao zaključna misao ustvrđeno je da oduševljenju i uzbuđenju nije bilo ni traga. Naravno, nije propuštena prilika da se naglasi uloga štampe, uključujući i *Hrvatski dnevnik*, koja je svjedočila potrebu donošenja Ustava dižući svoj glas za to.⁷

Iznesena tvrdnja kako je proglašenje Ustava u Bosni i Hercegovini naišlo na sasvim drugi teren u odnosu na druge zemlje, osim negativnih konotacija, imala je i svoje pozitivne strane. Za razliku od prevelikih nadanja i razočarenja na primjerima proglašenja ustava u drugim zemljama, za Bosnu i Hercegovinu je konstatirano kako ograničena ustavna rješenja neće u konačnici rezultirati prevelikim razočarenjima budući da ni nadanja iskazana u prvim reakcijama nisu bila prevelika.⁸ Uvodne komentare o novom ustavu prate detaljni opisi ceremonijala proglašenja Ustava u zgradi Zemaljske vlade. Među prisutnima povodom ovog čina zabilježeni su vjerski velikodostojnici svih konfesija, komandni kadar vojnih trupa u Bosni i Hercegovini, vršioci civilnih funkcija, predstavnici pojedinih političkih, privrednih i kulturnih ustanova, predstavnici medija, ugledne ličnosti javnog života i drugi. Nakon zemaljskog poglavara Marijana Varešanina koji je u 12 sati pročitao carsko Rješenje o uvođenju ustavnih uredbi, prisutnima se obratio i civilni adlat baron Benko koji je,

⁶ *Isto*.

⁷ *Hrvatski dnevnik*, God. V, br. 41, Sarajevo: 21. veljače 1910, 1.

⁸ *Isto*, 2.

osim čestitanja Bosni i Hercegovini na Ustavu, predstavio sadržaj ustavnih zakona. Ceremonijal svečanog proglašenja Ustava bio je ispraćen ispaljivanjem hitaca sa sarajevske tvrđave, zvonjavom zvona sarajevske katedrale te sviranjem carevke.⁹ Zanimljivom informacijom čini se kratka vijest o aktivnosti Socijaldemokratske stranke (SDS). Naime, u tekstu pod naslovom *Prve blagodeti ustava*, prenesena je vijest o želji da se organizira javna skupšina ove stranke na kojoj bi se tražilo jednako i sveopće pravo glasa. No, to je onemogućeno budući da je skupština bila zabranjena. Sarkastična zaključna misao iznesena u ovoj kratkoj vijesti sugerira kako je “početak ustavan”.¹⁰

Kao ni drugoj štampi, tako ni *Hrvatskom dnevniku* nije nedostajalo satire. Najzanimljivijom se čini priča donesena u rubrici *Podlistak*. U ovoj je rubrici, naime, objavljena priča *Ženidba gospodina Ustava i gospođice Hercigbosne*. Ukratko prepričana, satira govori o ljubavi između “mladog gospodina Ustava i gospođice Hercigbosne” koji imaju zajedničke staratelje, bračni par - gospodin Beč i gospođa Budimpešta, koji su, i pored vlastitih bračnih nesuglasica, odlučili spojiti dvoje mladih (Prilog 1).¹¹

Drugi događaj značajan za ovu analizu bila je posjeta cara Franza Josefa Bosni i Hercegovini. U svečano oslikanoj naslovnoj stranici sa nacionalnim bojama uz pjesmu dobrodošlice, *Hrvatski dnevnik* šalje “Pozdrav hrvatskom našem kralju Franji Josipu I”.¹² Poseban tekst posvećen dolasku Franza Josefa u Bosnu i Hercegovinu (*Njegovo Veličanstvo hrvatski kralj u Bosni*) odiše oduševljenjem zbog carske posjete koja je na ovom mjestu opisana sa osobenim nadahnućem. Insistirajući na stalnom isticanju titule “hrvatskog kralja”, tekst govori o višestoljetnom iščekivanju spasitelja za “hrvatski narod” koji treba da donese slobodu u “hrvatske zemlje”. Iz cjelokupnog teksta moguće je zaključiti kako je osnovni motiv karakteriziranje Bosne i Hercegovine kao “vjekovne hrvatske zemlje”, koju u veličanstvenom pohodu obilazi “hrvatski kralj”. Pored osnovne vijesti, objavljen je i cjelokupni itinerar carskoga putovanja sa svim

⁹ *Isto*.

¹⁰ *Isto*. Nekoliko dana kasnije je prenesena i telegrafska vijest o pisanju francuskog *Le Tempsa* koji je, govoreći o donošenju Bosanskohercegovačkog ustava zaključio kako je ustav toliko liberalan koliko si mogu poželjeti stanovnici anektiranih zemalja. *Hrvatski dnevnik*, God. V, br. 53, Sarajevo: 7. ožujak 1910, 3.

¹¹ *Hrvatski dnevnik*, God. V, br. 45, Sarajevo: 25. veljača 1910, 1-2.

¹² *Isto*, br. 121, Sarajevo: 30. svibnja 1910, 1.

detaljima.¹³ U nastojanju da u građenju priče o dobrodošlici “hrvatskom kralju” ostane maksimalno uvjerljiv, objavljen je i manji, ali polemički tekst (*Zar smo u Madžarskoj?*) koji je usmjeren protiv “Šerifovaca” (Šerif Arnautović, op. a) i njihovog djelovanja u okviru priprema za dekoraciju grada.¹⁴ Na kraju teksta upućen je poziv da se “naš kralj” dočeka “našim zastavama” kako bi se pokazala snaga “Hrvata katolika” te kako grad ne bi izgledao “kao neko provincijsko mjesto u Madžarskoj”.¹⁵

Konačno, treći događaj iz 1910. godine od značaja za našu analizu jeste početak rada Bosanskohercegovačkog sabora. Na dan kada je Sabor počeo sa radom – glavni komentar *Hrvatskog dnevnika* iskazivao je viđenje raspoloženja građana Sarajeva prema ovom činu koji je, u osnovi, označen kao cilj koji se dugo čekao, ali je naznačeno da raspoloženje građana nije na nivou razdraganosti, za razliku od saborskih zastupnika koji sa velikim dostojanstvom prate početak rada Sabora. Naročito markantan, prema ocjeni *Hrvatskog dnevnika*, bio je prvi predsjednik A. Šola koji je bio “kao Špartanac” u trenutku kada je primao ovu dužnost.¹⁶

Posebna vijest bila je informacija o atentatu na Marijana Varešanina, zemaljskog poglavara. Ovaj čin okarakteriziran je kao “strašan prizor” od onih snaga na koje se “oslanjao režim oličen u baronu Pitneru”. Uz detaljne informacije o atentatu, ocijenjeno je kako je čin atentata simbolički debakl Pitnerove politike u zemlji. Nakon detaljnog opisa atentata, prenesene su i osnovne informacije o identitetu atentatora, njegovom statusu te okruženju u kojem se nalazio pred počinjenje ovog nedjela. Konačno, data je i informacija kako će biti održana svečana *Te Deum* misa u znak zahvalnosti što je baron Marijan Varešanin sačuvan od “zločinačke ruke”.¹⁷ Posebno nezadovoljstvo baronom Pitnerom, kako je ocijenjeno, provodiocem Buriánove (Isztván Burián, zemaljski poglavar, op. a.) politike, isticano je u više navrata te se može zaključiti

¹³ *Isto*, 2-5.

¹⁴ Navedena primjedba odnosila se na pripreme za dekoraciju grada kada je, uslijed različitih percepcija careve posjete, isticano nastojanje za različite dekoracije grada sa ili bez “nacionalnih” simbola. O navedenom problemu bit će riječi i u nastavku teksta i odnosu *Srpske riječi* prema istom pitanju.

¹⁵ *Hrvatski dnevnik*, br. 121, 5.

¹⁶ *Hrvatski dnevnik*, God. V, br. 135, Sarajevo: 16. lipnja 1910, 1.

¹⁷ *Isto*, 2.

kako iz svakog od ovih tekstova isijava nezadovoljstvo mađarskim utjecajem na kretanja u zemlji. Taksativno pobrojavanje Pitnerovih “grijeha” objavljeno je u tekstu (*Barun Pitner proti hrvatskom narodu*) kojim je napravljen osvrt na posjetu cara Franza Josefa Bosni i Hercegovini. Sav bijes *Hrvatskog dnevnika* iznesen je u nekoliko tačaka koje na najbolji način predstavljaju stav ovog lista prema Bosni i prema pojedinim nosiocima austro-ugarske vlasti, koji su, prema ocjeni lista, podigli stijenu “između vladara i njegovih Hrvata”.¹⁸ Ostatak teksta u novinama prati naslov koji je također znatno antimadžarski intoniran sa naslovom (*Madžarizacija u Bosni*). Osnovna poruka teksta je poziv na bojkot djelovanja “mađarskog zemaljskog obrtnog društva” koje stipendira mlade zanatlije i obrtnike. Revoltiranost ovom djelatnošću kulminira izrazima nade da se među bosanskohercegovačkim “Hrvatima neće naći niti jedan stvor, koji bi se prodao za Judinu potporu mađarskih špekulanata”.¹⁹

Sarajevski list i Večernji sarajevski list

Ostajući na tragu objavljivanja zvaničnih informacija, u skladu sa svojom ulogom, *Sarajevski list* je objavio Previšnje rješenje od 17. februara 1910. godine o uvođenju ustavnih uredbi. Pored objavljivanja kompletnog teksta carskog rješenja, objavljen je i cijeli tekst Ustava sa ustavnim zakonima u ćirilicom i latiničnom izdanju.²⁰ Proglašenje Ustava i ustavnih zakona u *Večernjem sa-*

¹⁸ “Nema Hrvata u Bosni! Takova je izdana zapovijed na zemaljskoj vladi. Vladar ne smije da čuje hrvatsku riječ, ne smije da sazna za hrvatske želje, ne smije da vidi hrvatski znak!

Barun Pitner je zaprijetio, da nadbiskup Stadler u svom poklonstvenom pozdravu označi ove zemlje hrvatskim zemljama i naš narod hrvatskim narodom.

Barun Pitner je zabranio da naši nar. zastupnici i predstavnici hrvatski društava dogju pred kralja kao Hrvati.

Barun Pitner je odredio, da hrvatska deputacija ne smije ni pod koju cijenu iznositi pred kralja smjernu molbu, da se Bosna sjedini sa Hrvatskom.

Barun Pitner, kao šef administrative zapovjedio je, da se imadu hrvatskoj djeci, koja će defilirati pred Nj. Veličanstvom, poskidati hrvatske vrpce.

Barun Pitner skupio je na dvorskom objedu svu silu Srba i muslimana srbofila, a nije dopustio, da bude pozvan bar jedan Hrvat – svjetovnjak (dr. Mandić bio je pozvan u svojstvu podnačelnika), pače ni predsjednik svečanostnog odbora”. *Isto*, br. 152, Sarajevo: 6. lipnja 1910, 1.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ *Sarajevski list*, XXXIII, br. 45, Sarajevo, 9. februara 1910, 1. U broju od 19. februara *Sarajevski list* je u rubrici Nezvanično najavio za naredni dan program ceremonijala proglašenja

rajevskom listu popraćeno je tekstom koji, uz detaljnije analiziranje ključnih aspekata novoproglašenih zakonskih rješenja, nema velikih komentara niti zaključaka osim tvrdnje da zakonska rješenja treba da budu podsticaji “sve-stranog napretka do čega treba da nam je svjema u prvom redu ponajviše stalo”.²¹ Ali, već nekoliko dana nakon proglašenja Ustava i nakon što se o tome dosta komentiralo u dnevnoj štampi, objavljeni tekst (*Kritikovanje ustava* iznosi kritike ustavnih rješenja. Uzimajući poziciju ustavobranitelja, *Večernji sarajevski list* kritičarima Ustava prigovara što u svojim tekstovima, osim loših ustavnih rješenja i negativnog diskursa o Ustavu, ne nude modele kako da se ustavna pozicija poboljša te kako bi trebao izgledati bolji ustav u odnosu na postojeći, a koji bi, sa druge strane, opet uvažio stanje političkog razvitka i socijalno-konfesionalnu sliku društva koja je preslikana na kurijalni izborni sistem. Osim navedenog, pitanje ograničenja u Poslovnom redu Sabora više je posmatrano kroz prizmu pozitivnih tendencija koje takva rješenja mogu imati na rad Sabora. Pozivajući se na “kolijevku parlamentarizma”, poređenjem Poslovnog reda sa načinom odvijanja parlamentarnog života u Engleskoj, potcrta-tana je pozitivna uloga koju pojedina ograničenja mogu imati na razvoj parlamentarizma uopće.²² Konačno, poentirano je tvrdnjom kako je dosadašnje parlamentarno iskustvo pokazalo da su ograničenja ove vrste imala pozitivan odjek na razvoj parlamentarizma.²³

Ustava u zgradi Zemaljske vlade. *Isto*, br. 43, 19. februara/6. februara 1910, 1. S druge strane, *Sarajevski večernji list* je vijest o sankcioniranju Ustava objavio 18. februara 1910. godine bez ikakvih komentara prenoseći samo popis ustavnih zakona za Bosnu i Hercegovinu. *Večernji sarajevski list*, I, br. 42, 18. februara/5. februara 1910, 1. Dva dana kasnije, kada je objavljena detaljna vijest o ceremoniji proglašenja Ustava za Bosnu i Hercegovinu, navedeno je kako će se taj dan, nedjelja 20. februara, ubrojati u historijske dane za Bosnu i Hercegovinu, a sunce koje je taj dan «blago sijalo, nagovijestilo nam je svjetlost, koja se iz Previšnje sankcionisanih ustavnih zakona razasipa nad budućnošću našega javnoga života [...]». *Isto*, br. 44, 21. februara/8. februara 1910, 1.

²¹ *Isto*, br. 47, 23. februar 1910, 1.

²² “No dosta je da se pozovemo na donju kuću engleskog parlamenta, toga uzora svih parlamenata, gdje je izvanredno oštra disciplina odavno uvriježena. Pa ipak se u tom obziru engleski parlamentarci veoma malo tuže na svoj poslovni red, koji im nimalo ne smeta u radu, nimalo ih ne sputava u njihovoj slobodi [...] Ta poslovni red se doista na uvagja za to, da sprečava parlamentaran rad, nego naprotiv da ga podupire u radu, pa što je strožiji u toliko bolje odgovara svojoj svrsi”. *Isto*, I, br. 55, Sarajevo: 4. marta 1910, 1.

²³ *Isto*.

U čast dolaska Franza Josefa u Bosnu i Hercegovinu, naslovne stranice *Sarajevskog lista* i *Večernjeg sarajevskog lista* na svečano štampanoj naslovnoj stranici objavile su carevu sliku u okviru od crvene i žute boje koje su simbolički predstavljale zastavu Bosne i Hercegovine. Odabir ovih boja nikako se ne može smatrati slučajnim budući da su nastojanja austro-ugarske administracije tokom perioda 1878-1918. i u pogledu zemaljskih simbola bila usmjerena u pravcu davanja adekvatnih obilježja Bosni i Hercegovini kako bi se time potisnule hrvatske i srpske trobojke, a zemaljski simboli su služili i u svrhu afirmacije bosanske nacije.²⁴

Razdragani tekst dobrodošlice caru Franzu Josefu (*Dobro nam došao!*), čiji se dolazak u Bosnu i Hercegovinu poredi sa preporodom koji je njegova vlast donijela Bosni i Hercegovini, prate izrazi emotivnog oduševljenja. Drhtaj “mile groznice, oduševljenja i uzbugjenja” najplastičnije je opisan na primjeru raspoloženja u glavnom zemaljskom gradu Sarajevu.²⁵ Istim povodom (*Slavi Carevoj. Uz dolazak Njegova Veličanstva u Bosnu i Hercegovinu*) objavljena je pjesma dobrodošlice od Tugomira Alaupovića.²⁶ Radost iskazana u ovim tekstovima svojim inkluzivnim tonom sugerira kako je posjeta cara Franza Josefa doživljavana kao posjeta Bosni i Hercegovini kao sastavnom i “najmlađem” dijelu Monarhije.

Detaljno opisujući carsko proputovanje kroz Bosnu i Hercegovinu, od ulaska u Bosanskom Brodu do dolaska u Visoko i prenoseći sve značajnije događaje toga putovanja – doček, održane govore i izraze zahvalnosti, *Sarajevski list* je započeo priču o carevom boravku u Bosni i Hercegovini (*Dolazak Njeg. Veličanstva Cara i kralja Franja Josipa u Bosnu*).²⁷ Nastavljajući u istom tonu zadovoljstva, slijedi razdragani opis aktivnosti oko uređenja i dekoracije grada povodom carevog dolaska. Glavna misao koja se provlači kroz cijeli tekst

²⁴ Filipović E. O. 2008. 103-126.

²⁵ “Sarajevo slavi danas svoj najuzvišeniji dan u svojem preporodu, jer poslije nekoliko vjekova dočekuje i prima svoga oca, svoga vladara, svoga Cara i Gospodara na svoja njedra, pa Mu pruža najtopliju dobrodošlicu: puno srce ljubavi i sinovlje privrženosti, punu poštu od onoga neizmjernoga slavlja, sa kojim sva carevina i kraljevina naša, sa kojim vaskoliki svijet slavi i hvali velikoga Cara-kralja Franja Josipa I. I slavopoji mu slavu i hvalu do neba”. *Večernji sarajevski list*, I, br. 127, 30 maja/17. maja 1910, 2.

²⁶ Isto.

²⁷ *Sarajevski list*, br. 128, Sarajevo: 31. maja/18. maja 1910, 2; O pojedinostima putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu vidjeti: Šehić Z. 2009. 203-216.

jeste nemogućnost da se ljepota dekoracije predstavi novinskim člankom. U ovom dijelu teksta naročito su apostrofirane kao uspješne – dekoracije Saborne srpsko-pravoslavne crkve, trgovački dio grada Predimareta gdje se pored zastava ističu vladareve slike i druga vrsta dekoracije koja uljepšava cjelokupni vizuelni dojam. Konačno, tekst zaključuje kako se “opaža neko natjecanje, da je svaka radnja naročito sa izlozima što ljepše okićena. Natpisne ploče na pojedinim radnjama prekrivene su draperijama i okićene barjacima”. Ostali tekstovi u istom broju *Sarajevskog lista* govore o ostatku aktivnosti i dešavanja poduzetih povodom carevog dolaska sa detaljnim prenošenjem pozdravnih govora i obraćanja zvaničnika.²⁸

U vanrednom izdanju *Sarajevskog lista* prenesen je, u rubrici Zvanično, tekst Previšnjeg carskog rješenja od 31. maja 1910, kojim je car donio odluku o pomilovanju onih lica koja su u proteklom periodu bila osuđena zbog više krivičnih djela na različite kazne. U grupi pomilovanih našli su se vojni dezertteri osuđeni odlukama Vojnog višeg suda, Garnizonskog suda u Tuzli, zatim lica koja su u proteklom periodu bila osuđena za uvredu Veličanstva ili uvrede “članova Kuće Njegovog carskog i Apostolskog veličanstva”, potom prekršitelji javnog reda i mira, osobe kojima je bila kazna lišavanje slobode “ne više od 2 nedjelje ili na novčanu kaznu ne više od 150K”.²⁹

U redovnom broju *Sarajevskog lista* objavljen je tekst (*Previšnje pomilovanje*) kojim je detaljinije opisano pozitivno iznenađenje Carskom odlukom o pomilovanju koja je predstavljena kao poseban akt carske milosti izražene povodom dolaska u Bosnu i Hercegovinu. Zaključni dio govori kako “[...] ово племенито и премилостиво дјело нашег узвишеног владара биће овјенчано дубоком и вјечитом захвалношћу, а у сиромашним колибама осуђеника полетиће молитве за здравље Његова Величанства Франца Јосифа I и његова свијетла дома, чија слава и хвала остају урезане у срцима свеукупног нашега народа”.³⁰ Već narednog dana, u novom vanrednom izdanju objavljen je carski Patent kojim je zakazano prvo zasjedanje Bosanskohercegovačkog sabora za 15. juni 1910. godine u Sarajevu.³¹

²⁸ *Sarajevski list*, br. 128, Sarajevo: 31. maja/18. maja 1910, 3.

²⁹ *Isto*, br. 129, Sarajevo: 1. juna/19. maja 1910, 1.

³⁰ *Isto*, br. 130, Sarajevo: 1. juna/19. maja 1910, 1.

³¹ *Isto* /Zasebno izdanje/, br. 130, Sarajevo: 2. juna/20. maja 1910, 1.

Kako se carsko putovanje blížilo svome kraju, tako je lagano dolazilo i vrijeme za sumiranje obostranih osjećaja, bosanskohercegovačkih, s jedne, i carevih, s druge strane. Stoga je ponovno, u zasebnom izdanju, objavljeno Vlastoručno carsko pismo adresirano na Marijana Varešanina, datirano u Mostaru na 3. juni, kojim car izražava svoje veselje i zadovoljstvo zbog iskazane dobrodošlice i srdačnog dočeka u Bosni i Hercegovini te naređuje generalu Varešaninu da objavi “cijelom narodu ovih zemalja, koje mogavši da posjetim bijaše za Me radosno zadovoljstvo, Moju zahvalnost na srdačnom dočeku i lojalnom poklonstvu, te da date obnarodovati, da Bosanci i Hercegovci Mome srcu isto tako blizu stoje kao i svi Moji drugi podajnici”.³² Slijedom dugo planiranog programa putovanja koje se približilo svome kraju, objavljena je vijest kako je car Franz Josef napustio Bosnu i Hercegovinu,³³ a ubrzo je prenesena vijest kako je grof Paar telegramom javio Buriánu da je car 4. juna u večernjim satima stigao nazad u Beč nakon posjete Bosni i Hercegovini. Doček na kolodvoru u Beču upriličio je gradonačelnik Beča dr. Neumayer.³⁴

Poslije carskih dana – tekst je kojim se vrši rekapituliranje osjećaja koji su ostavili posebnog traga kod stanovnika Bosne i Hercegovine, ali i kod cara koji je po povratku u Beč izjavio da je “sa puta u novim zemljama veoma zadovoljan” te da se, bez obzira na duboku starost, “čisto podmladio”. Nadalje je istaknuto zadovoljstvo izraženim patriotizmom kako stanovnika Bosne i Hercegovine, tako i stanovnika Beča koji su cara dočekali po povratku te su se time međusobno povezali. “Pozdrav i doček prijestonice Beča označio je daklen vladar kao dokaz patriotskih čuvstava, a tijekom je vjerno karakterisao ona čuvstva, koja su prijestonicu prožimala za vrijeme boravka vladareva u našoj sredini [...] Patriotizam austrijske prijestonice sjedinio se u te dane sa patriotizmom našim, koji je ovdje slavio velikoga vladara silne monarhije, sa kojom smo se organski spojili. U tome momentu daklen izraženo je naše političko jedinstvo sa monarhijom, a Previšnja ličnost vladareva u našoj sredini dala je tome našem jedinstvu najsnažnije obilježje”.³⁵ Zaključeno je kako “će ovi naši carski dani ostati zabilježeni zlatnijem slovima na listinama povijesti

³² Isto, br. 134, Sarajevo: 3. juna/21. maja 1910, 1.

³³ Isto, br. 135, Sarajevo: 4. juna/22. maja 1910, 2.

³⁴ Isto, br. 136, Sarajevo: 6. juna/24. maja 1910, 1.

³⁵ Večernji sarajevski list, br. 138, Sarajevo: 8. juna/26. maja 1910, 1.

Bosne i Hercegovine i za sva vremena slaviti ime našeg velikog vladara Cara i kralja Franja Josipa I³⁶.

U nastavku je objavljen komentar na pisanje *Hrvatskog dnevnika* povodom dolaska cara u Bosnu i Hercegovinu. Prema ocjeni *Sarajevskog večernjeg lista*, *Hrvatski dnevnik* je, prema već uobičajenoj praksi, posjetu cara iskoristio za obračun sa Vladom predbacujući Vladi da se “ogriješila o hrvatski narod cijelim nizom uvreda poštenja”. Ističući kako *Hrvatski dnevnik* pogrešna pitanja adresira na kriva mjesta te kako svojim tekstovima ne odražava ozbiljnost, *Večernji sarajevski list* poručuje da “nije zadaća Vlade, da zemlji nametne ovaj ili onaj politički ili narodnosni karakter, kao god što nije njezina zadaća, da je ovog ili onog karaktera liši. Već se njezina zadaća jedino u tome sastoji, da upravlja zemljom po državnom pravu i po zakonu, a na opšti interes stanovništva. A nije vlada za to tu, da stvara narodnost, već narodnost stvara samu sebe. Isto tako nije posao vlade, kao takove, ni narodnosne ideale podupirati niti ih tlačiti”.³⁷ Nadalje je u tekstu iskazano uvjerenje kako će formiranje Bosanskohercegovačkog sabora biti prava prilika i mjesto na kojem će se moći zastupati “narodni interesi”.³⁸

Ovakva vrsta debate između pojedinih listova nije bila izdvojen slučaj. Naime, ubrzo je objavljen još jedan tekst kojim se nastavlja polemički ton sarajevskih medija. Sa naslovom *Bijes “Hrv. Dnevnika”* otvorena je nova debata sa ovim listom koji, prema ocjeni *Sarajevskog večernjeg lista*, usred zadovoljstva koje vlada zbog minule carske posjete, ističe svoje nezadovoljstvo predviđajući moguće saborsko koaliranje i stvaranje “vladine većine” u kojoj bi svoje mjesto našli i dotadašnji opozicionari radu Zemaljske vlade. Ističući kako očekuje da se prozvani sami “razračunaju sa Hrv. Dnevnikom”, kao zaključna misao naznačeno je da je ovakvo ponašanje “dosta žalosno i neka mu (*Hrvatskom dnevniku*, op.a) je na čast i slavu. Niko mu neće na tome zavidjeti”.³⁹ Iako ne direktno, debata sa *Hrvatskim dnevnikom* nastavljena je i narednih dana. Bez navođenja na koga se konkretno odnosi (“nekoji ovd. listovi”) *Večernji sarajevski list* napade na Zemaljsku vladu posmatra kroz prizmu sistematične

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto, br. 140, Sarajevo: 10. juna/28. maja 1910, 1.

i organizirane hajke “na šefa političke uprave, predstojnika odjelenja barona Pitnera, kojem se pripisuje povrh svega toga, da je on vinovnik svih političkih mjera zemaljske vlade”. Jasno je da je u ovom slučaju riječ o *Hrvatskom dnevniku*, a *Večernji sarajevski list* žali što jedna “zabluda po javnost i čitalačku publiku” postaje toliko prisutna pa “se pojedine zvanične osobe upotrebljuju za metu ispadima”. Istovremeno, ovaj list žali što kritika, na koju inače svi imaju pravo, u ovom slučaju “prima na se oblike jedne osobne mržnje”.⁴⁰ U istom broju, najavljen je i početak rada Sabora.

Ističući zadovoljstvo zbog činjenice da se početkom rada Sabora faktički počinje provoditi “najvidniji predstavnik naših ustavnih uredaba”, naslovni tekst (*Naš prvi sabor*) izražava nadanja da će početak rada ove institucije obilježiti promicanje ideja i želja stanovništva Bosne i Hercegovine. Naglašena je težina posla koji pred Saborom stoji, ali je i ukazano na svetost dužnosti koju su saborski zastupnici preuzeli na sebe. Precizirajući kako je Bosanskohercegovački sabor rezultat časnih carskih obećanja iz 1908. godine, *Sarajevski večernji list* izražava nadanje da će se Sabor pokazati “dostojnim toga Previšnjeg carskog dara”. Stoga ovaj list pozdravlja “naš prvi sabor patriotskom radošću i pouzdanjem u našu lijepu budućnost”.⁴¹ U nastavku teksta objavljena su imena sabornika, a kao posljednja vijest pristigla pri zaključenju ovog broja, objavljena je i informacija o atentatu na barona Varešanina.⁴² Ubrzo je objavljeno pismo zahvalnosti Marijana Varešanina za podršku koju je dobio nakon atentata. Varešanin je ovu dobrotu okarakterizirao kao “dokaze prijateljstva” koji će za njega biti “najponosnije i najljepše uspomene”.⁴³ Konačno, *Večernji sarajevski list* nastavio je redovno izvještavanje o radu sabora u narednim brojevima kada su objavljeni i Stenografski izvještaji sa sjednica Sabora Bosne i Hercegovine.⁴⁴

⁴⁰ *Isto*, br. 142, Sarajevo: 12. juna/30. maja 1910, 1.

⁴¹ *Isto*, br. 144, Sarajevo: 15. juna/2 juna 1910, 1-2.

⁴² *Isto*, 3.

⁴³ *Isto*, br. 146, Sarajevo: 17. juna/4 juna 1910, 1.

⁴⁴ *Isto*, br. 148, Sarajevo: 21. juna/8 juna 1910, Dodatak 148. broju .

Muslimanska sloga

“Glasilo bosanskohercegovačkih muslimana”, kako je samu sebe nazivala, *Muslimanska sloga* je događajima iz 1910. godine pristupila kao novopokrenuti list budući da je 1910. bila prva godina izlaza ovoga lista. Već je sa prvim tekstom povodom sankcije Ustava (*Ustav sankcioniran. Njegovo Veličanstvo je danas ustavnim zakonima za Bosnu i Hercegovinu podijelilo Previšnju sankciju*) najavio da će jedna od čestih tema na ovim stranicama biti i agrarno pitanje. Osim informacije o datumu i mjestu proglašenja Ustava te činjenice da će navedenom svečanom datumu prisustvovati sve značajnije ličnosti javnog života u Bosni i Hercegovini, ostatak informacije nudi dodatna pojašnjena u vezi sa najznačajnijim pitanjem o kojem su muslimanski političari raspravljali – agrarnom pitanju.⁴⁵

U narednim brojevima, osim osnovnih informacija da se proglašenje Ustava dogodilo, jasno se agitira kod muslimana na složnost kada su u pitanju ključna društveno-politička pitanja. Glavni tekst petog broja (*Složimo se!*) poziva muslimane na jedinstven stav u ključnim političkim i društvenim pitanjima, a zatim slijedi informacija o svečanosti upriličenoj povodom proglašenja Ustava za Bosnu i Hercegovinu (*Svečano proglašenje manifesta o uvođenju ustavnih zakona*). Bez značajnijih komentara o činu proglašenja, prenesene su informacije o dotadašnjim aktivnostima poduzetim u vezi sa proglašenjem Ustava uključujući i detaljan opis ceremonije koja je završila svečano budući da su “svi prisutni oduševljeno klicali vladaru i na koncu otpjevali carevku”.⁴⁶

Sa stanovišta opozicionog držanja prema Muslimanskoj narodnoj organizaciji (MNO) i njihovom viđenju aktuelnih političkih pitanja, pa prema tome i zbog želje da se u javnom prostoru izbori za komadić “prava na javnost”, u narednim brojevima *Muslimanske sloge* primjetan je dosta oštar kurs prema navedenoj stranci, Zemaljskoj vladi, novom ustavu ili bilo kome ko bi bio predstavnik organa austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Tako se

⁴⁵ “U isto vrijeme sa proglašenjem ustava ukidaju se sva **podijeljena privilegija ta riješenje kmetskih odnošaja** i donosi zakonska osnova zemaljske vlade u saboru **za fakultativno** riješenje kmetskih odnošaja.

Dakle riješenje kmetskih odnošaja ne će biti **prisilno**, pa to i sam sabor **jednoglasno** zaključio. **Takova zakonska osnova** – po našim informacijama sa najmjerodavnije strane – **ne će nikada dobiti potrebne sankcije**”. (Markirani dijelovi navedeni prema originalu, op.a) *Muslimanska sloga*, god. I, br. 5, Sarajevo: 18. februara 1910, 1.

⁴⁶ *Isto*, br. 6, Sarajevo: 22. februara 1910, 1-2.

u narednih nekoliko brojeva može pratiti dosta kritički intoniran stav prema ustavnim uredbama sa prizvukom htijenja da se *Muslimanska sloga* bori za “narodna prava”. (“*Ustavne uredbe*”) – U ovom tekstu primjetna je razočaranost ustavnim rješenjima budući da, prema ocjeni ovog lista, ova rješenja nisu odraz ranije datih obećanja, a pogotovo nisu odraz ranije iznesenih želja. “Sad nakon proglašenja ustava vidimo, da nijedno od ovih obećanja nije ispunjeno. Bosna i Hercegovina su dobili nešto, što se u zvaničnom listu nazivlje zemaljskim ustavom, nu što po svom sadržaju nema nikakve sličnosti s onim, što se u prosvijećenom svijetu ustavom nazivlje. Ko je samo pročitao prvi odsjek §-a 1. toga “zemaljskog ustava”, taj se morao u čudu upitati: zar ima ljudi, koji su ovome mogli dati ime ustava?! Vrhovni nadzor c. i kr. zajedničkog ministarstva nad Bosnom i Hercegovinom i ustav dva su tako oprečna pojma, da o njima u isto doba ne može biti ni govora”.⁴⁷ Primjetno je, dakle, da se *Muslimanska sloga* čvrsto drži stava da se ovom aktu osporava pravo nazivanja ustavom, a takav ton bio je nastavljen i u narednim brojevima.

Navedeni tekst također podsjeća da o “samoupravi Bosne i Hercegovine, o kojoj se je sa zvanične strane dosele toliko govorilo, nema ni spomena”. Još je zaključeno kako je ovaj zakon u tom pogledu “korak natrag” za Bosnu i Hercegovinu te kako je Bosna i Hercegovina ovim rješenjima u pogledu pravnog položaja oborena “na stepen tugje kolonije”. Ocjena svih ustavnih zakona nadalje ide u pravcu koji sugerira kako se u ovom slučaju sastavljač “bavio dosele sakupljanjem ustavno-apsolutističkih antikviteta, pa da je naš zemaljski statut neuspjela njegova zbirka tih antikviteta”. Konačno je data ocjena kako je Bosna i Hercegovina ovim rješenjima ostala jedini komadić zemlje na evropskom kontinentu na kome u punom jeku još vlada apsolutizam.⁴⁸

U nastavku kritike ustavnih rješenja, pozivajući se na tekst Previšnjeg carskog pisma iz 1908. godine, ukazano je na značaj zaštite interesa, pri čemu je naglašeno kako je zemljišni posjed osnovni interes zajednice koju je *Muslimanska sloga*, u vlastitoj vizuri svoje uloge, predstavljala.⁴⁹ Interes koji se na-

⁴⁷ *Isto*, br. 7, Sarajevo: 25. februara 1910, 1.

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ “Naš zemaljski posjed izvor je naše privredne snage, i dok je u našim rukama, dotle su Bosna i Hercegovina naša prava domovina, zemlja nas veže za ovu grudu zemlje. U Austriji i Ugarskoj, odakle su nam gornje riječi upravljene, vazda su bili dovoljno čuvani interesi zemaljskih posjednika, a i danas se čuvaju. Naročito veliki posjed i u Austriji i u Ugarskoj imade

vodi u ovom slučaju jeste nastojanje da se pri podjeli mandata pažnja ne obraća samo na broj stanovništva. Dalja argumentacija izvedena je iz pretpostavke privredne snage koja je “kod nas – barem nas muslimana – za zakonodavca bio posve neobičan momenat”. Istovremeno, naglašeno je kako bi se pravedno zastupanje svih interesa u Saboru postiglo “dostojnim zastupanjem”.⁵⁰ Stav o potrebi dostojnog zastupanja dalje je argumentiran raspodjelom mandata za viriliste ističući i na tom mjestu nepravednu podjelu.⁵¹ Konačno, zaključeno je kako će u cjelokupnom broju imati “muslimani – premda privredno najjači elemenat – 29 od 92 člana, dakle ni čitavu trećinu tako, da ne će moći biti zaštićeni ni u onim rijetkim slučajevima, gdje se budu za zaključak sabora tražile dvije trećine glasova”.⁵²

Ostajući na tragu agrarnog pitanja kao ključnog za muslimane, *Muslimanska sloga* je svaku vijest koja je bila vezana za ovu problematiku postavila u fokus svoga interesovanja. Tako je objavljeno carsko pismo kojim se nalaže formiranje zakonskog projekta za agrarno pitanje koje će biti rješavano tako “da državno zajamčeni svojevoljni otkup kmetova odsada budu sprovagjani isključivo od naročito za to izaslanih vladinih organa za upotrebu zemaljskih sredstava”.⁵³ Na tragu ranijih kritika prema ustavnim rješenjima u pogledu karaktera Ustava i raspodjele mandata, nastavljeno je kritiziranje Ustava i u pogledu zaštite kolektivnih i individualnih vjerskih prava i sloboda. Stoga je pod istim naslovom (“*Ustavne uredbe*”) objavljen novi tekst koji kritizira ustavna rješenja, ovaj put u slučaju zaštite vjerskih prava i sloboda pozivajući se na ne-

vrlo veliki upliv na državne poslove”. *Isto*, br. 9, Sarajevo: 4. marta 1910, 1.

⁵⁰ “Bosna i Hercegovina su zemlje, koje većim dijelom žive od poljoprivrede, pa je posve naravno, da u njima zemaljski posjed mora igrati najveću ulogu. To je u Bosni i Hercegovini vazda bilo, pa bi trebalo da i odsele ostane”. *Isto*.

⁵¹ “Uza sve to su tvorci našega “ustavnog statuta” našli za vrijedno, da jednom staležu, koji imade u čitavoj Bosni i Hercegovini svega dvadeset i šest pripadnika, dadnu jednog virilnog zastupnika – mislimo na predsjednika advokatske komore – dok svi zemaljski posjednici, kojih po statistici od godine 1895. imade preko 27.000, nijesu zavrijedili da dobiju makar jednog virilnog predstavnika u zemaljskom saboru. Advokati, od kojih veći dio napuni kesu i putuje natrag, odakle je i došao, i koje ovamo nije doveo patriotizam ni ljubav za širenje kulture, zaslužuju jedan virilni glas u saboru, a posjednici, koji su stotine godina ovu zemlju krvlju natapali, nijesu dostojni toga. Zar je to načelo zastupanja pravednih interesa!” *Isto*.

⁵² *Isto*.

⁵³ *Isto*, br. 11, Sarajevo: 11. marta 1910, 1.

prijatno iskustvo iz skorije prošlosti kada se ovo pravo nije poštovalo. S tim u vezi naglašeno je kako bi bilo najnužnije da se pitanje interkonfesionalnih odnosa riješi zakonskim sredstvima «onako kako pravda i moderni duh nalaže».⁵⁴

Drugi događaj koji je predmet ove analize, posjeta Franza Josefa Bosni i Hercegovini, na primjeru *Muslimanske sloge* pokazuje zadovoljstvo i ushićenost zbog tog događaja. *Dobro nam došao!* – naslov je dobrodošlice povodom carevog dolaska u Bosnu i Hercegovinu sa ocjenom kako je ova vijest «obradovala sve stanovnike Bosne i Hercegovine bez razlike staleža i vjere». U posebnom tonu je naglašena radost zbog posjete cara koji je za «muslimanski elemenat koji se ovdje stisnuo na periferiji izmegju zapadnog i istočnog svijeta s neopisivim veseljem očekivao (je) visoki posjet svoga vladara, toga jedinog i moćnog zaštitnika svojih prava i vjere». Na kraju je istaknuta lojalnost muslimana prema vladaru u čije su se pravedne vladarske epitete više puta osvjedočili.⁵⁵ U istom broju, detaljno je informirano o carevoj pratnji sa svim pojedinostima vezanim za ovu posjetu.⁵⁶

Sumirajući rezultate izbora koji su odredili sastav Bosanskohercegovačkog sabora, *Muslimanska sloga* je iskazala veliko nezadovoljstvo izbornim rezultatima gdje je nezadovoljstvo kulminiralo tekstom (*Pitnerovi izbori*).⁵⁷ Uz tvrdnju kako Muslimanska samostalna stranka nije dobila niti jedan mandat u Saboru, vlastiti neuspjeh ovaj list pokušava predstaviti kao rezultat smišljene i organizirane kampanje usmjerene protiv njih a ne izbornom voljom glasača. Pozivajući se na narod, neuspjeh je ocijenjen kao rezultat borbe sa «oštrom sabljom Pitnerova kurza» koji će, prema njihovim procjenama, doživjeti neuspjeh u postizbornom periodu. Spas za ovakav politički kurs moguć je samo u

⁵⁴ *Isto*, br. 12, Sarajevo: 15. marta 1910, 1.

⁵⁵ «Mi smo muslimani vazda bili narod, koji je svoje vladare ljubio i znao, da svojoj odanosti i ljubavi dadne vidljiva izraza, mi smo vazda bili narod, u koje je državna ideja nalazila najačeg oslona. Prema Njegovom Veličanstvu, našem caru i kralju, gojimo mi u svojim srcima još višu ljubav, još višu odanost, mi u Njemu ne vidimo samo običnog vladara, nosioca krune i državne vlasti, već pravednog i moćnog zaštitnika svojih prava, svoga položaja, svoje imovine i svojih svetinja». *Isto*, br. 34, Sarajevo: 31. maja 1910, 1.

⁵⁶ *Isto*.

⁵⁷ «Džehalet, mrak, reakcija, demagoštvo i proždrljivost u zajednici s narodnim neprijateljem slave pobjedu. Slave je ljudi a la Vaizović, Halilbašić, Firdus i Arnautović u zajednici sa pouzdanikom birokratizma baronom Pitnerom, jer su prigodom zadnjih izbora proturali u sabor sebe i sebi počudne kreature». *Isto*, br. 35, Sarajevo: 3. juna 1910, 1.

neznanju “naših analfabeta”.⁵⁸ Nastavak verbalnog obrušavanja na sistem austro-ugarske vlasti ponovo je bio usmjeren na ličnost barona Pitnera. *Baron Pitner* – veoma je kritički intonirani tekst usmjeren na ličnost i aktivnosti barona Pitnera kojemu se prigovaraju mladost i neiskustvo, mogući nedostatak naobrazbe, način vođena povjerenog odjeljenja (“gromopucateljna komanda”) te mu se ponovo predbacuju izborni rezultati, koji su prema ocjeni *Muslimanske sloge*, bili predviđeni budući da je Pitner “jednim potezom zabranio, da i jedan kandidat od ‘Musl. Samost. Stranke’ dogje u sabor [...]”. Ovaj tekst zaključen je tvrdnjom kako kod njih, ipak, nema straha od Pitnerove politike.⁵⁹

Konačno, nešto umjerenijim tonom dočekan je početak rada Bosansko-hercegovačkog sabora. Umirujući tekst (*Otvorenje bos.-herc. sabora.*) govori o značaju početka rada Sabora sa naglaskom na dva bitna aspekta ove činjenice: prvo, jer je “poslije raznih historičkih lijepih i krvavih epizoda, poslije samostalnosti bosanske države, poslije gospodstva osmanlijskih vladara, prvi dana kada se sastaju zastupnici našega cjelokupnoga naroda u glavnom gradu Sarajevu” i drugo, jer se “uvodenjem ustava i otvorenje sabora briše sredovječni značaj sa naše otačbine: što i naš narod time aktom zauzima jedno mjesto u velikoj skupini kulturnih naroda”.⁶⁰ Ipak, iz ostatka teksta vidljivo je da *Muslimanska sloga* iznosi određenu dozu skepse prema sposobnosti izabраних da na adekvatan način zastupaju interese zajednica koje predstavljaju. Ovakve stavove bismo mogli razumjeti samo u kontekstu velikog razočarenja izbornim rezultatima, što bi mogla potvrditi i količina tekstova usmjerenih protiv Muslimanske narodne organizacija i *Musavata*. Ovu tvrdnju svakako da potvrđuje i drugi tekst objavljen u istom broju. Ponovo istaknuvši značaj početka rada Sabora, uz značajnu rezervu prema efikasnosti rada s obzirom na sastav saborskih zastupnika, ovaj list zaključuje kako je dan početka rada Sabora neobično značajan dan za Bosnu i Hercegovinu.⁶¹ U narednih nekoliko brojeva, na isti način kao što je bio slučaj i sa drugim listovima u Sarajevu, prenošene su detaljne informacije sa saborskih zasjedanja sa vidno naglašenim svim pita-

⁵⁸ *Isto.*

⁵⁹ *Isto*, br. 37, Sarajevo: 10. juna 1910, 1.

⁶⁰ *Isto*, br. 39, Sarajevo: 17. juni 1910, 1.

⁶¹ “Dan 15. juna ostao je svakako znamenit dan, nu hoće li biti u historiji ovih zemalja upisan zlatnim ili običnim crnim slovima, mi ne možemo reći u pogledu muslimana, ali mi zabilježimo u kronici taj dan i prvu sliku bosansko hercegovačkog sabora”. *Isto*, 2.

njima koja su bila od naročitog značaja, što je vrlo često korišteno kao podloga da se ukaže da izabrani saborski zastupnici nisu stvarni nosioci ideja narodnih interesa. Primjetno je da u svakom od navedenih tekstova *Muslimanska sloga* sebe predstavlja kao jedinog istinskog zagovornika muslimanskih interesa.

Srpska riječ

Priču o usvajanju Zemaljskog statuta za Bosnu i Hercegovinu *Srpska riječ* (*Српска ријеч*) započela je prenošenjem vijesti iz bečke i peštanske štampe, kada je najavljeno donošenje toga akta (*Устав на вратима*).⁶² Kako se pokazalo i u prethodnim primjerima, i u ovom slučaju možemo pratiti kako ustavna rješenja koja su bila propisana nisu bila u skladu sa očekivanjima ovog glasila. To se najbolje ogleda u uvodnom tekstu (*Предуставне слутње*) i komentaru već provjerenih i potvrđenih vijesti o proglašenju Ustava sa osnovnim tonom koji ukazuje na određenu vrstu razočarenja jer “уставни ће статут доћи, јер мора доћи. За дан, за седмицу, за мјесец, два, није ни тако важно, колико је жалосно, што он сам, па чак и у битности својој, а и његово стављање на снагу, зависи од потписа “уставних” властодржаца изван наше отаџбине [...]”.⁶³ Istim tonom razočarenja ispunjen je još jedan u nizu tekstova kojim se komentiraju ustavna rješenja za Bosnu i Hercegovinu (*Наш устав – locus a non lucendo*). Tako *Srpska riječ* saznanje o Ustavu koji će, sudeći prema tada dostupnim informacijama, biti “свјетионик без свјетлости” у мраку наше отаџбине [...]“ negativno karakterizira jer su predviđene odredbe u ustavnim rješenjima suprotne principima koji важе u drugim dijelovima Evrope.⁶⁴ Iako je kroz ovih nekoliko primjera vidljivo negativno držanje prema Zemaljskom statutu za Bosnu i Hercegovinu, dan uoči njegovog proglašenja *Srpska riječ* ipak donosi tekst kojim daje i pozitivnije viđenje toga čina. Tada je, naime, uvodnim tekstom (*Устав*) najavila njegovo proglašenje za naredni dan. “Послије вјековног ропства под гордим и окрутним Римом, под лукавом и свирепом Византијом, послије дугог и предугог кулучења у добу феудализма под својом и под туђом властелом, послије 400-годишње владавине Османлија, под којом је народ – раја, рађала

⁶² *Српска ријеч*, бр. 4, год. VI, Сарајево: 8/21. јануара 1910, 1.

⁶³ *Исто*, бр. 7, год. VI, Сарајево: 12/25. јануара 1910, 1.

⁶⁴ *Исто*, бр. 9, год. VI, Сарајево: 15/28. јануара 1910, 1.

дјецу за јањичаре, и сред сувог, беамтерскожандарског аустријског апсолутизма, добија Босна и Херцеговина устав. Први пут од када наша домовина постоји, моћи ће народ као цјелина, преко својих н а р о д н и х посланика, а не преко привилегисаних каста и сталежа, бар да рекне своју у управи земаљској”.⁶⁵ Narednog dana, prenesena je vijest o svečanom proglašenju Ustava sa osnovnim informacijama o novom ustavu (*Свечано проглашење устава*),⁶⁶ a dan poslije, u utorak, *Srpska riječ* je počela sa objavljivanjem teksta Ustava. Dalje kritiziranje odredbi Zemaljskog statuta nastavljeno je po njegovom objavljivanju, a svoj doprinos medijskoj debati *Srpska riječ* je dala tekstom (*Босански “устав”*) u kojem nastavlja svoju ranije započetu kritiku. Pokazuje se to i sljedećim stavom: “о нашем т.зв. уставном статуту почела је штампа доносити своја критичка мишљења. Природно је, да га туђиначка штампа таламбаским начином хвали, с тога се не осврћемо на њезино мишљење, које у данашње слободоумном вијеку може бити само наручено и плаћено и прожето мржњом против Српства. Да је у Босни и Херцеговини њемачки народ, та иста штампа грмила би против статута, као срамоте XX. вијека; овако, дакако све је у најљепшем реду!”.⁶⁷

Pozitivniji pristup *Srpska riječ* od samoga početka imala je prema posjeti Franza Josefa Bosni i Hercegovini. *Поводом владарева посјете* је текст u afirmativnom tonu koji najavljuje posjetu cara Franza Josefa Bosni i Hercegovini, koja treba, prema pisanju *Srpske riječi*, “[...] у наш јавни и државни живот непосредно унијети најпотребнији елеменат: благост и љубав као најпоузданије средство не за освајање, већ за придобијање народнога срца и душе”, ali naglašava i nedostatke u dosadašnjem provođenju politike koja “није довољно разумијевала осјећаје српскога народа, нити је о њима водила довољно рачуна”. Коначно, овај list najаву посјете владара користи за изражавање наде “Српскога народа” како “[...] ће владар, поред тегобе труднога пута под своје старе дане, осјетити и разумјети тегобе, које тиште нашега сељака због до данас неријешеног аграрног питања”.⁶⁸ Коначну добродошлицу *Srpska riječ* uputila je 30. маја 1910. godi-

⁶⁵ Исто, бр. 26, год. VI, Сарајево: 6/19. фебруар 1910, 1.

⁶⁶ Исто, бр. 27, год. VI, Сарајево: 8/21. фебруара 1910, 1.

⁶⁷ Исто, бр. 31, год. VI, Сарајево: 12/25. фебруара 1910, 2-3.

⁶⁸ Исто, бр. 94, год. VI, Сарајево: 1/14. маја 1910, 1.

ne uvodnim tekstom *Добро нам дошао!*: “Дуги и заморни пут није могао одвратити старца владара од намјере, да својом високом посјетом даде видна израза љубави и очинскога старања за овај напаћени наш народ. Та указана љубав и очинска брига одјекнула је у срцима свих Срба у нашој домовини, а дубока и поданичка оданост манифестовала се је и манифестоваће се у срдачном, сјајном, и одушевљеном дочеку како главног града Сарајева тако и свих мјеста куда Његово Величанство буде пролазило и доказаће како наш народ, дубоко прожман монархијским принципом, гледа у сиједоме Владару и Његовој високој посјети залогу за срећнију будућност [...] Као тумачи осјећаја српскога народа у Босни и Херцеговини, који то увијек и разумије и који с поуздањем гледа у свог високог госта, као узвор праведности, кличемо из дубине срца: Добро нам дошао и живио владару наш!”⁶⁹

Izuzetno oduševljenje vidljivo iz ovoga navoda nastavljeno je i narednih dana kada je ovaj list, odnosno “тумачи осјећаја српскога народа у Босни и Херцеговини”, како је *Srpska riječ* vidjela sebe i svoju ulogu, detaljnije prenio sve pojedinosti vezane za posjetu Franza Josefa Bosni i Hercegovini. Po okončanju posjete, pojedinim komentarima su sabrani utisci i iznesene kritike i komentar na uređenje Sarajeva za vrijeme careve posjete: “[...] Одмах у печтку морамо да кажемо, да с тим стварима нијесмо ни најмање задовољни, особито што се тиче главнога града Сарајева. Несумњиво је, да је свугдје обичај да се при доласку владара испољује народна манифестација у видљивим амблемима дотичнога народа: националним заставама. Код нас у Сарајеву тога није било, народне заставе изгубиле су се у мору других застава, град је пружао сваки изглед, али само не једног словенског града, у коме претежном већином живе Срби и Хрвати. Између многобројних туђих застава: аустријских, мађарских једва по кадкада извиривала је наша стидљиво, јер се ваљда није добро осјећала. Та стидљивост, добро је одражавала менталитет нашега народа: страх од манифестовања својих чистих националних осјећаја”.⁷⁰ Na ovome mjestu vrijedi potcrtati istu liniju komentara između *Srpske riječi* i *Hrvatskog dnevnika* na način dekoracije grada. U nekim drugim slučajevima između ova dva lista bilo je i izuzetno oprečnih stavova.

⁶⁹ Исто, бр. 107, год. VI, Сарајево: 17/30. маја 1910, 1.

⁷⁰ Исто, бр. 113, год. VI, Сарајево: 25. маја/7. јуна 1910, 1.

Kao konačni rezultat donošenja Zemaljskog statuta za Bosnu i Hercegovinu i posjete cara Franza Josefa Bosni i Hercegovini počeo je sa radom prvi Bosanskohercegovački sabor. Način na koji je *Srpska riječ* predstavila ovaj događaj ukazuje na oduševljenje koje svojim intenzitetom nimalo ne odudara od oduševljenja carevom posjetom. Za ilustraciju ove tvrdnje navodimo samo jedan dio tog oduševljenja jer "Сарајево ових дана имаће ријетку срећу да прими ријетке госте и да доживи ријетке дођаје. Сарајевски грађани имаће прилику да испред цијеле земље поздраве отварање првог босанско-херцеговачког Сабора и да поздраве прве народне посланике, изабране слободном народном вољом. Сарајево је срећно што у име цијеле земље може да поздрави прве почетке наше уставне ере [...] Сарајево, примајући ове госте, и припремајући се за сјутрашњи дан, увјерено је дубоко у ову љубав, уважава значај рада народних посланика, и за то их поздравља са искреним: 'Добро нам дошли! Срећан вам почетак!'"⁷¹ Narednoga dana prenesena je vijest da je Sabor otvoren i da je počeo sa radom uz detaljno elaboriranje uloge saborskih zastupnika i njihovog značaja u kreiranju boljeg životnog ambijenta jer se narodni poslanici nalaze u sretnoj poziciji i "могу дати том народном препорођају тај први импулс".⁷² Veseље i oduševljenje navedenim činjenicama ubrzo su prekinuti bolnom činjenicom da je na zemaljskog poglavara Marijana Varešanina izvršen pokušaj atentata. Prateći navedeni događaj, *Srpska riječ* žestoko je odgovorila *Hrvatskom dnevniku* tekstom pod naslovom "*Hrvatskom Dnevniku*": "[...] Мржња и вјерски фанатизам, убили су код тих људи сваки човјечији осјећај, уништили свијест и учинили од њих хајкаче, који жудно желе и траже од државних власти, да се цијели један народ стави изван закона, и да се прогласи хајдучким. Таквих примјера бесвјесности и мржње немогуће је наћи у аналима модерне историје, а још мање код људи, који су истински и нелицемјерски задахнути узвишеном хришћанском науком. Јучерашњи жалосни догађај, који је могао стати живота поглавара Босне и Херцеговине г. Маријана барона Варешанина, дао је повода органу такозваних сљедбеника Христове науке за бјесомучне нападаје против српскога народа [...]"⁷³ Ovim primjerom, tek nekoliko dana nakon jedin-

⁷¹ Исто, бр. 113, год. VI, Сарајево: 25. маја/7. јуна 1910, 1.

⁷² Исто, бр. 118, год. VI, Сарајево: 1/14. јуна 1910, 1.

⁷³ Исто, бр. 119, год. VI, Сарајево: 2/15. јуна 1910, 1.

stvenog stava u vezi sa uređenjem grada u vrijeme careve posjete, pokazuje se zapravo kako su printani mediji, glasila političkih stranaka, vodili međusobnu borbu za prestiž i vrlo često se postavljali u prvi red zamišljene odbrambene linije kojom se brane nacionalni interesi.

Na početku ovoga rada jedan od postavljenih ciljeva bilo je odslikavanje atmosfere koja je vladala u Bosni i Hercegovini 1910. godine. Različito posmatranje, odnosno predstavljanje istih događaja pokazuje moć percepcije, koja je, prema našem mišljenju osnovni pokazatelj koliko štampa, tada "najznačajniji instrument javnosti", može utjecati na kreiranje i slanje u javni prostor određene, vrlo često željene slike. Vidljivo je, naime, da se analizirani listovi prije svega i isključivo obraćaju svojoj ciljnoj grupi, ostavljajući ostatak potencijalne javnosti bez adekvatne predstave o prezentiranoj vijesti. Konzistentnije držanje u odnosu na stranačka glasila pokazuje samo zvanična odnosno, poluzvanična štampa. Istovremeno, činjenica da se radi o zvaničnom glasilu austro-ugarske politike može biti i argument protiv u pokušaju davanja konačne ocjene modela javnog političkog komuniciranja. U svakom slučaju, taj pokušaj davanja konačne ocjene valja tražiti upravo između potencijalnih prednosti i mana.

Navedeni primjeri pokazuju kako je bosanskohercegovačko iskustvo djeljenja javnog medijskog prostora u prvoj deceniji postojanja političkih stranaka oštro isparcelizirano polje djelovanja u kojem svaka strana, prije svega, isključivo brine o vlastitoj poziciji. S jedne strane je kritika i kritizerstvo, s druge strane odbrambena pozicija zvanične politike. U pregledu navedenih događaja malo je prostora za sagledavanje pozicije "drugog", osim u slučajevima kada ga se prezentira kao moguću prijetnju. S druge strane, vrlo rijetko su postojali i slučajevi inkluzivnijih pogleda na određena pitanja, a i tada u skladu s odgovarajućim kontekstom. U oba slučaja, dakako, riječ je o slici društva koje se nalazi na početku izgradnje političke kulture govora i javne riječi kao značajnog pokazatelja političkog i društvenog razvoja zemlje. Naše viđenje nevedenih događaja ne zatvara mogućnost postojanja i drugačijih pogleda.

PRILOG 1.

Ženidba gospodina Ustava i gospogjice Hercigbosne.

Napisao: "K r t".

Po svoj prilici, tako nekako u XX. vijeku po Is. našlo se dijete, rodilo se čedo najmlagje u staroj i razgranjenoj kabili Ustava. Ko najmlagje, - jadno, kržljavo, sakato. Otac djeteta umro zaran, - pao jadnik u dvoboju sa sredovječnim vitezom, koji se zvao Absolutizam. Ostalo dijete, pa nešto od tuge, nešto od žalosti za svojim dobrim babom, a uz dvije nadžakbabe maćehe još gore zakržljavalo, ojadilo i očemerilo.

Hajde, kako mu nedrago; mladi se Ustav pomomčio; bolan ne bio brate, već za ženidbu. Nije bilo druge, valjalo ga oženit, ama to opet ne bijaše tako laka stvar. Cure se sve butum poudale; ostala samo jedna u majke jedina, baš na bas curica, koju su njezine komšije onako od mila zvali pridjevkom Hercigbosna.

Mlada gospogjica Hercigbosna bijaše uistinu »hercig« djevojčica od glave do pete; samo što su joj prigovarali, bilo to, da je i za živa bâbe, a i poslije nje-gove smrti bila i ostala vrlo jugonasta i svojeglava. Radi svoga prkosnog ponašanja spade pod tutorstvo vrlo cijenjene plemićke obitelji gospodina Beča i milostive gospogje Budimpešte.

Teke nakon trideset i dvije godine bude gospogjica Hercigbosna proglašena punoljetnom, nu tutorstvena oblast kao nadležni sud, bojeći se, da se cura onako »selbständig« ne bi dala na rasipanje svoje babovine, stavi je opet pod kuratelu, što se u ostalom protivilo i ondašnjem gragjanskom zakoniku zemlje. Ja, ali sud je sud; osuda je postala pravomoćnom a gospodin Beč i milostiva gospogja Budimpešta primiše na se tu humanu obavezu, tu vrlo tešku zadaću u ljudskom životu.

Gospogjica Hercigbosna postala već zreloom djevojkom, ili kako bi to nešto učtivije rekli, postala gospodičnom; ali uza sve to neke ženske glave je počese zvati i usidjelicom, pa i starom frajlom. Dakle već saznala za se, i počela se brinuti sama za svoje stare dane, za udaju. Gjava je natento, - i curetina počela ašikovati s oženjenim čovjekom, s nekim Petrom Karagjorgjevićem, - a sve onako iz potaje i u malo, da se megu njima nije zasnovaio divlji brak. Gos-

podin se Beč i gospogja Budimpešta poslužili na vrijeme svojim kuratorskim pravima, te tako pravodobno stali na put njihovom divljem braku.

Megjutim je već gospodin Ustav bio povjeren prokušanoj obitelji gospodinu Beču i gospogji Budimpešti na daljnu skrb i brigu, na daljnje uzgajanje i oplemenjivanje njegove duhom siromašne duše. Prva briga, što se hoćeš-nećeš nametnula ovoj cijenjenoj obitelji, svakako je bila ženidba njihovih štićenika. Onamo cura već prezrijala za udaju, a ovamo momče za ženidbu, - e kako bi lijepo bilo, da se ovih dvoje lijepo smire i usreće! Dobra zamisao, trebalo bi je i izvesti, tim prije, što djevojka odavno čezne za muškom glavom, te je s pravom obstojala bojazan, da opet ne bi počinila kakvu glupost. Stoga ova poštovana obitelj »sporazumno« odluči, da usreći mladu djevojku, makar i nevrijednim mužem; odluči, da se njihovi štićenici moraju pošto-poto oženiti i vjenčati, pa makar i proti svojoj volji. Znali su dobro, da je njihova štićenica gospodična Hercigbosna još uvijek jogunasta i nepopustljiva, ali se uzdali u tradicionalnu licumjersku vještinu, da će sretno izvesti svoj plan.

Nakon duljeg natezanja najprije im proušise svoje želje, a onda im saopćise i svoje namjere. S početka išli ko po loju. Njihova štićenica od puste vatre, od silnog ljubavnog žara sva se zapalila, - ko žensko, jedva čekala dan svoga vjenčanja. Čula je za slavu porodicu Ustava, pa se odmah odlučila, da svoje srce i svu svoju dušu pokloni momku, članu tako slavne porodice. Nije ga poznavala, ali je mislila, da kruška samo pod krušku pada, ne sluteć, da bura i oluja često puta omlati krušku i baci je daleko od roditeljskog debla.

Gospodin se ustav nije baš tako jako zagrijavao za tu ženidbu, jer je poimao, tko je, šta je i kakav je. Znao je, da svojoj braći i rogjacima nije ni sličan, osim što nosi njihovo obiteljsko ime; znao je, da je gospodična Hercigbosna feš baba ida se ne će zadovoljiti takvom nakazom, kao što je on; bio je čvrsto uvjeren, da će samo unesrećiti tako nedužnu djevojku. Ali je pomišljao i na to, da mora barem udovoljiti ovoj dobroj obitelji, koja ga pod svoj krov primila; napokon: tko ne sluša starijega, ne sluša ni Boga, - prva pomisao na ovu gorku istinu stresla ga do u dno njegova i onako praznog srca, te se odlučio, da napiše prvi ljubavni list u svom životu:

Mila moja Hercigbosno!

Kao lagja na uzburkanom moru, megju nezasitim valovima, tako je i moje srce obuzeto ljubavnim žarima, žarima čiste i svete ljubavi prema Tebi. Od kada sam čuo za Te, od kada sam u tvog kuratora vidio Tvoju božanstvenu sliku, od tada je moje srce samo Tvoje, a moja duša diše samo za Tobom.

O reci mi, reci mi što prije, da li me voliš? U Tvom odgovoru život ili smrt očekuje

Tvoj ljubeć te do groba

Ustav.

Ode knjiga od grada do grada
Ode knjiga od ruke do ruke,
Dok ne stiže u ruke djevojci
Knjigu štije ljepota-djevojka
Knjigu štije, a na nju se smije,
Pa draganu drugu otpisuje

Po svoj prilici ovako:
Jedini moj Ustave!

Nit su mi dali, nit sam imala prilike da se pobliže s Tobom upoznam, pa mi je vrlo teško zauvijek Ti pokloniti svoju ljubav. Ne bi želila da dogje do rastave braka, a nit bi mi bilo ugodno da tako izigjemo na glas. Čula sam za Tvoj rod, čula sam za Tvoje dično pleme, pa eto po tomu prosugljuem i želim da što prije sklopimo bračnu vezu, ali uz ove uvjete:

Ponajprije da me riješiš nesnosne k u r a t e l e, da mi zajamčiš s l o b o d u s a s t a j a n j a, z b o r a, i d o g o v o r a i d a d e š s v a p r a v a d o m a ć i c e u v l a s t i t o j k u ć i n a d r o g j e n o m s v o j o m d j e c o m.

Još nešto. Znam da si kavalir; pouzdajem se u Tvoju odanost, ali ipak na poštenu riječ imam da Ti saopćim svoju javnu tajnu.

Svijet tobože misli, da nemam nikoga od svoga roda i plemena, ali ja dobro znadem, da je moja majka na životu. Zatočena je, u robstvu je. Ja tražim njezino oslobogjenje, i želim, da se s njom sjedinim, da s njom živimo pod istim krovom. To moraš takogjer uvažiti, hoćeš li, da nam brak bude sretan i blagoslovljen.

Srdačno Te pozdravlja do što skorijeg vigjenja
Hercigbosna.”

Gospodin Beč i gospogja Budimpešta znali, a i gospodin Ustav pogagjao već unaprijed, kakve mu vijesti nosi list njegove ljubljene Hercigbosne. Provođadžije se ljutile, a momče se stidilo sama sebe, ali se opet nadali ...

Hercigbosna se počela pripravlјati za vjenčanje. I nadalje je snivala o svojim nedostižnim idealima, o žarkoj ljubavi prema onakvom junaku, koji je

dostojan da isprosi njezinu ruku. Nu takvog nije bilo, - nijesu joj ga mogli dati. Nije joj preostalo drugo, već da poslušá svoje kuratore i – da kupi uže u vreći.

Komšije se silno zanimale za udaju svoga miljenčeta, svoje prve kone, ali ništa pobliže nijesu znali, dok ih nije jednog lijepog dana iznenadila vjenčana Karta:

HERCIGBOSNA

I

USTAV

vjenčat će se 20. veljače 1910.

Brzjaví: Obitelj Beč-Budimpešta

Sarajevo

Na ovu se vijest neko veselio, a puno se njih žalostilo, – naravno, svako prema svojem osvjedočenju i svojim probiticima. Našlo se i zavidnika i zavidnica: Zulukáfri, Hotentoti i Bušmani. Nu u brzo se stišalo i veselje i žalost i zavist ...

Gospodin Beč i gospogja Budimpešta trsili se, da svadba bude što svečani-ja. U prvom redu trebalo se postarati za svadbeno ruho. Za curu im bilo lako, ona se i sama pripravljala, ali momčeti na zadavaše im silnih briga. Dogodila se i ta neprilika, da se gospogja Budimpešta plaho nahladila i dobila vrašku kihavicu, a gospodin Beč i otprije trpi na stomaku.

Kako imaju ogromno imane, jedno ležalo u jednoj, a drugo u drugoj vili, što ih dijeli razmak od nekoliko dobrih cigara duhana. Gospodin se s gospogjom nikad nije baš osobito pazio, a pogotovo gospogja, ko sve žene »trucala« svome mužu i dosta mu sijedih dlaka zadila u glavu. Već nekoliko puta je pokušala ona, da rastrgne bračnu vezu sa svojim mužem, nu svaki put je muž bio »taktičan«, pa je lijepim obećanjima i popuštanjem umirio. I tako je daleko došao, da ništa ne bi smio bez njezine »privole« učiniti. Ovaj put radilo se o ženidbi njihovih štíćenika, pa ni tu ne bi muž »taktično« postupao, kad sve ne bi činio sa znanjem i privolom svoje bolje polovice.

Gospodin Beč se malo nadigao iz kreveta, izvalio se u »šlafroku« na sećiju, pa odbija dimove i pijucka čašicu po čašicu i gleda, kako se njegovi prijatelji, koje je on nazivao ministrima, natežu, da što ljepše nadžidžaju i napirlitaju

mladoženju – Sehr gut, – prozbori mladoženji gospodin Beč, – sad moraš stići »tetici«, da te i ona vidi, kako si mi se, sine moj dotjerao.

Mladoženja se naklonio i vrcem sve u kasu k »teti« Budimpešti. Jä, kad gao ona opazi, ma da iz kože ne iskoči. Stade je vika i dreka, – jedna glava hiljadu jezika:

Ovo ti ne valja, ovo ovako mora da stoji, ovo ovako, ono onako, – na koncu konca na gospodinu Ustavu bilo: što je doli, ono gori, – a sad šibaj natrag, odakle si i došao, neka Becz-ur vidi, da se i ja u ove posle razumijem.

Kad se gospodin Ustav povratio, gospodinu Beču od jeda pozlilo. On nije zadovoljan. On hoće po svom terku, a gospogja po svom. Jadni mladoženja putovao tamo – amo, do gospodina Beča do gospogje Budimpešte i obratno, dok se na koncu nijesu sporazumili i opremili mladoženju onako, kakva ste ga na vjenčanju mogli i vidjeti.

Na svadbu su bili pozvani »najviši dostojanstvenici«. Pred hramom se iskupilo mnoštvo svjetine, znatiželjne i nestrpljive, da vidi kićene svatove, da vidi dražesnu djevojku i njezina gjuvegiju. Svatovi dolazili jedan za drugim. Došao svećenik i kum i djever, – svatko ih je vidio, ali bračnog para, momka i djevojku, mladence nije nitko vidio.

Meni je valjda jedinom pošlo za rukom, da sam ipak vidio mladoženju: Sredovječnog je stasa, ćelave glave, krastava lica, zgrbljenih legja i krivih noga. Čudnovato obučen! Gledaš li ga sprijeda, na jednoj nozi nanula, na drugoj opanak, - reko bi, da je s e l j a k.

Okreneš li ga straga, vidiš na jednoj firale nalik na cipele s mestvam, a na drugoj čizma do koljena s mamuzom. Po tom izgleda kao v e l e p o s j e d n i k.

Na njemu su i pantale: sprijeda alafranka, straga alaturka; zaogrnut kabanicom, polu mađarska gala, polu švabski frak, a otraga gjube. Čini se da je v i r i l i s t a.

Na očima mu čale i monokel, - reko bi, da je i n t e l i g e n t a n.

Na glavi mu – ništa ...

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Kalendari

- *Bošnjak – Kalendar za prostu godinu 1911*. Dvadesetdeveta godina. Sarajevo: Zemaljska štamparija 1910.

b) Novine

- *Hrvatski dnevnik*
- *Sarajevski list*
- *Večernji sarajevski list*
- *Muslimanska sloga*
- *Srpska riječ (Српска ријеч)*

LITERATURA

- Alber P. 1998. *Istorija štampe*. Beograd - Zemun: Plato – XX vek.
- Filipović E. O. 2008. "Grb i zastava Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću". *Bosna Franciscana* 28. Sarajevo: Franjevačka teologija, 103-126.
- Imamović M. 2007. *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine: od 1878. do 1914*. Sarajevo: Magistrat – Pravni fakultet.
- Kruševac T. 1978. *Bosansko-hercegovački listovi u XIX vijeku*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Šehić Z. 2009. "Vjerski velikodostojnici u BiH prilikom posjete cara Franje Josipa 1910. godine". *Godišnjak BZK "Preporod"*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 203-216.

Summary

HISTORICAL YEAR 1910. A LOOK INTO THE SARAJEVO PRESS

The aim of this paper is to give a short overview of the writings of certain Sarajevo papers regarding the three important events from 1910. These were the proclamation of the first Constitution, the visit of Emperor Franz Joseph to Bosnia and Herzegovina and the commencement of work of the first Parliament of Bosnia and Herzegovina. Through a comparative analysis of published texts from the press the author attempts to present the atmosphere caused by these occasions. At the same time, he attempts to establish similarities and differences in the portrayal of these events in order to evaluate the level of development of political culture in Bosnia and Herzegovina. The different depiction, i.e. representation of the same events shows the power of perception which, according to the author's opinion, is the basic sign that the press, which was at that time "the most important instrument of the public", could influence the creation and emission of a desired image into the public domain. It is obvious that the analysed papers were exclusively intended for their main target group, leaving the rest of the potential public without an adequate picture about the presented news. The consistent stance in comparison to the party publications is shown only by the official, that is semi-official press. At the same time, the fact that this was an official gazette of the Austro-Hungarian politics could also be an argument against the attempt to provide a final evaluation of the model of public political communication. In the review of the mentioned events there was little space left for the assessment the position of the "other", except in those cases when he was presented as a potential threat. On the other hand, very rarely, there were also cases of inclusive views of certain issues, but even then they were treated within the corresponding context. In both cases this was an image of a society which was beginning to build political speech culture and in which the public spoken word started to become an important indicator of political and social development of the country. The author's view of those events does not dismiss the possibility of existence of other views.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Constitution 1910, Franz Joseph, Parliament of Bosnia and Herzegovina, *Hrvatski dnevnik*, *Sarajevski list*, *Večernji sarajevski list*, *Mislmanski sloga*, *Srpska riječ*

UDK: 329 (497.6) "1910/1912"
Izvorni znanstveni rad

O POČECIMA DJELOVANJA HRVATSKE NARODNE ZAJEDNICE I HRVATSKE KATOLIČKE UDRUGE U PARLAMENTARNIM UVJETIMA¹

Zoran Grijak

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se analizira profiliranje hrvatske politike u Bosni i Hercegovini uoči i nakon proglašenja Zemaljskog statuta (Ustava) i konstituiranja Bosanskohercegovačkog sabora 1910. godine. Pri tome se uzima u obzir širi politički kontekst. Hrvatske političke opcije analiziraju se napose s obzirom na dinamične promjene u političkom životu Bosne i Hercegovine u vrijeme uspostave parlamentarnog sustava. One su vodile prema homogenizaciji muslimanske politike na vjerskoj osnovi te, općenito, postavljanju hrvatske i muslimanske politike na konfesionalne osnove, radi prilagodbe konfesionalnom ustroju izbornoga tijela. Nespremnost svjetovne inteligencije i franjevacu u Hrvatskoj narodnoj zajednici da stranački program prilagode konfesionalno ustrojenom izbornom tijelu i pristanu na sporazum s novoutemeljenom Hrvatskom katoličkom udrugom dovest će do rascjepa u hrvatskoj politici u parlamentarnom razdoblju i njezina kontinuiranog slabljenja, sve do postizanja kompromisa 1912. godine. Ocjene i zaključci iznijeti u radu pretežitim se dijelom temelje na dosad neiskorištenom arhivskom gradivu, čiji je dio uvršten kao prilog radu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska Monarhija, Ustav 1910., Bosanskohercegovački sabor, Hrvatska narodna zajednica, Hrvatska katolička udruga, Muslimanska narodna organizacija, Musli-

¹ Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta *Katolicizam, islam i pravoslavlje u identitetskim procesima u BiH*, (019-0190612-0599), provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

manska samostalna stranka, Srpska narodna organizacija, parlamentar-
no djelovanje

Uvod

RAZDOBLJE USPOSTAVE PARLAMENTARNOG SUSTAVA u Bosni i Hercegovini 1910. imalo je iznimno političko značenje, podjednako za Bosnu i Hercegovinu kao i za širi srednjoeuropski i jugoistočnoeuropski/balkanski prostor. To je ujedno bio prvi i nužan korak za njezinu integraciju u državnopravni sklop Austro-Ugarske Monarhije. Proglasom ustavnosti započeo je s radom i Bosanskohercegovački sabor te se i unutarnji politički život prilagođava europskim uzorima, premda je parlamentarni sustav u Bosni i Hercegovini, napose kada je riječ o kompetencijama Bosanskohercegovačkog sabora, bilo znatno uži i restriktivniji nego u drugim zemljama Monarhije. U ovome radu neće se analizirati značenje uspostave parlamentarizma u Bosni i Hercegovini s obzirom na monarhijski i širi europski politički sustav, nego utjecaj najave i uspostave parlamentarizma na unutarnje političko profiliranje hrvatske i muslimanske politike u tom razdoblju. Naime, činjenica da je parlamentarni sustav bio utemeljen na konfesionalnom principu, donekle modificiranom uklapanjem staleških kurija unutar konfesionalno ustrojenog parlamentarnog tijela, dovela je do potrebe ubrzanog programskog preustroja stranaka na tom principu. U srpskoj politici to je već bilo provedeno, dok će se u hrvatskoj i muslimanskoj politici provesti ubrzano 1910. te imati značajnije posljedice na hrvatsko-muslimanske odnose, a napose na buduće profiliranje hrvatske politike, jer je time interkonfesionalna sastavnica programa Hrvatske narodne zajednice (1906.), kojom se, u cilju uklapanja muslimana u hrvatski nacionalno-integracijski proces, priznavala višekonfesionalnost hrvatske nacionalne pripadnosti, doživjela definitivni neuspjeh, a u novouspostavljenom konfesionalno ustrojenom parlamentarnom sustavu i nemogućnost svoje političke artikulacije.

I. Osnutak Hrvatske katoličke udruge – postavljanje hrvatske politike na konfesionalne temelje

U vrijeme uspostave parlamentarnog sustava u Bosni i Hercegovini djeluju dvije hrvatske političke organizacije, Hrvatska narodna zajednica (dalje: HNZ), utemeljena u Docu kod Travnika 1906. i Hrvatska katolička udruga (dalje: HKU), osnovana u siječnju 1910. u Sarajevu. Obje su u svoj program ugradile najvažnije odrednice programa Stranke prava u Hrvatskoj iz 1894., uključujući onu o državnom pravnom povezivanju Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, te se po toj inače iznimno važnoj programskoj odrednici uopće nisu razlikovale.

Vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler podnio je pravila HKU na odobrenje Zemaljskoj vladi u Sarajevu 6. siječnja 1910. godine. Utemeljenje nove hrvatske stranke obrazložio je težnjom da se hrvatska politika prilagodi nadolazećim parlamentarnim okolnostima, što ometa HNZ, koji je u svome programu zadržao odrednice koje nisu u skladu s nacrtom Zemaljskoga statuta (dalje: Ustava). Stadler je u svome zahtjevu pojasnio iznijeta stajališta, ustvrdivši da je u Bosni i Hercegovini već izvršena politička podjela na konfesionalnoj osnovi, što su prihvatili i novi Ustav i izborni zakon, pa na osnovi toga treba birati i zastupnike u Sabor. Iz toga je izveo zaključak da HNZ ne bi smjela sudjelovati ni u pripremama za izbore, niti predstavljati bosanskohercegovačke katolike. Nadalje, upozorio je da bez organizacije kakva je HKU nije moguće uključiti u politički život doseljeno katoličko stanovništvo iz Monarhije, čiji broj nije malen, a zauzelo je vitalne položaje u gospodarskom i društvenom životu zemlje.²

Unatoč tome što je svoj program definirala u skladu s konfesionalnim ustrojem budućeg parlamentarnog sustava u Bosni i Hercegovini, HKU u svome programu nije sasvim isključila suradnju s pripadnicima drugih konfesija, koji se u nacionalnom smislu osjećaju Hrvatima, a njihovo djelovanje nije u koliziji s katoličkim osjećajima članova Udruge, kao i s nehrvatskim institucijama i pojedincima čije djelovanje ne nanosi štetu hrvatskim stajalištima. Takva orijentacija očevitno je smjerala na hrvatski opredijeljene muslimane, a

² Đaković L. 1985. 336.-337.

našla je svoj izraz i u nacrtu Statuta HKU.³ Stadler je također u tu svrhu 1909. potaknuo osnivanje Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu, o čemu će biti više riječi kasnije. To, dakako, uz već navedene podatke iz nacrtu pravila HKU, osporava tezu da je Stadler sasvim isključivao i hotimice opstruirao hrvatsko-muslimansku suradnju, jer je navodno posvema poistovjećivao hrvatstvo i katolicizam. Uz sasvim jasne ograde od nacionalnog ekskluzivizma HKU se distancirala i od vjerskog prozelitizma. Naime, želeći se unaprijed obraniti od mogućih sumnji da će djelovati s pozicija katoličkog prozelitizma, odnosno poticati konverzije muslimana i Srba na katolicizam, Vrhovno vijeće HKU se, kao njezin središnji organ, izričito ogradilo od toga da će HKU vršiti vjersku propagandu, a kao cilj njezina djelovanja među nekaticima navelo je unapređivanje tolerancije i promicanje građanskih odnosa (građanske povezanosti) među sljedbenicima različitih religija.⁴

Pravila HKU bila su formalno odobrena od strane Zemaljske vlade tek u ljeto 1911. godine. Građanski doglavljenik (civilni adlatus) barun Isidor Benko poslao je njemački prijepis zajedničkom ministru financija barunu Istvánu Buriánu 14. kolovoza 1911., istaknuvši da su pravila, prihvaćena 5. srpnja 1911., izmijenjena u skladu s uputama Zemaljske vlade od 18. ožujka 1911. godine.⁵ U odobreni nacrt pravila ušla je, međutim, formulacija prema kojoj se rad HKU temelji na programu Stranke prava od 6. lipnja 1894. godine.

³ “[...] Demnach wird die H.K.U: a) in nationalen Fragen einmütig und einverständlich zu Gunsten der gemeinsamen nationalen Ideale auch mit Personen einer anderen Religion tätig sein, wenn sie dieselben nationalen Interessen vertreten und insoweit dies mit den katholischen Gefühlen der Udruga nicht kollidieren würde; b) in Religionsfragen wird sie auch mit anderen nicht kroatischen Institutionen oder einzelnen Personen gemeinschaftlich arbeiten, insoweit diese Arbeit nicht zum Schaden des kroatischen Gedankens sein sollte.“ *Landesregierung Z. 4719/Präs. Über Vorgänge bei der Konstituierung des Vereines Hrvatska katolička udruga in Sarajevo. Abschrift einen Vortrages zur Zahl 2.473/B.H. vom 18. März 1911.* Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Zajedničkog ministarstva financija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (Gemeinsames Finanzministerium, Präsidium des Bureau Angelegenheiten Bosnien und der Herzegowina) (dalje: ABH, ZMF, Prez., BH), 13226/1911.

⁴ Isto. “Die Religionspropaganda unter den Andersgläubigen bleibt von der Tätigkeit der Udruga vollkommen ausgeschlossen; sie wird auch einer je besseren Förderung der Toleranz und der bürgerlichen Beziehungen unter den Angehörigen aller Religionen ihr Augenmerk zuwenden.“

⁵ ABH, ZMF, Prez., BH, 4336/1911. Njemački prijevod pravila HKU, čl. 1-27, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu uputila je Zajedničkom ministarstvu financija Austro-Ugarske Monarhije, nadležnom za Bosnu i Hercegovinu, u Beč 5. VII. 1911.

Zbog činjenice da je taj program postavio zahtjev za ujedinjenjem hrvatskih zemalja, među koje je ubrojena Bosna i Hercegovina, s mogućnošću priključenja slovenskih zemalja,⁶ zajednički ministar financija Burián uputio je oštar prijekor građanskom doglavniku Benku, tražeći objašnjenje zbog čega je i pod kakvim okolnostima Zemaljska vlada u Sarajevu odobrila pravila HKU, izričito zahtijevajući da HKU u svojim pravilima ispusti svaku aluziju na pravaški program iz 1894. godine. Benko se u svome odgovoru ministru Buriánu suglasio s nekim njegovim ocjenama i argumentima, koji govore da Zemaljska vlada nije ozbiljno shvatila pravaški program u Bosni i Hercegovini i u njemu sadržane trijalističke aluzije. No, unatoč tome, iznio je mišljenje da ne bi trebalo praviti probleme HKU glede pravila, jer je to već učinjeno HNZ-u, koji je zastupao isti pravaški program iz 1894. K tome, upozorio je da ne bi bilo politički oportuno ozlovoljiti obje hrvatske organizacije, jer su lojalne austrougarskim vlastima i ničim ne dovode u pitanje vladajući sustav. Dopustivši mogućnost da se u austrijskom i ugarskom dijelu Monarhije pravaški program može ocjenjivati kao prijetnja njezinu dualističkom ustroju, Benko je ustvrdio da u Bosni i Hercegovini nema povoda za slične bojazni, jer bosanskohercegovački Hrvati ionako nemaju mogućnosti i snage provesti ga u život. Ipak je postupio u skladu s Buriánovim uputama te su u Nacrtu Pravila HKU precrtane dvije sporne formulacije, ranije spomenuta, preuzeta iz pravaškog programa iz 1894., kojom se zahtijevalo ujedinjenje hrvatskih zemalja, uključujući Bosnu i Hercegovinu, u jednu državnu cjelinu u sklopu Monarhije te onu o djelovanju mjesnih podružnica HKU mimo mjesnih organa vlasti. Ostale su odredbe zadržane.⁷

⁶ ABH, ZMF, Prez., 10797/1911. Benko je, naime, prihvatio prvi dio točke 2. Pravila HKU-a u kojoj se navodi sljedeća točka pravaškog programa iz 1894. godine: "[...] für die Realisierung des Programmes v. 26. Juni 1894 einsehen; sie steht nämlich auf der Grundlage des Staatsrechtes und des nationalen Prinzipes und wird demnach mit allen gesetzlichen Mitteln dahinwirken, damit das in Kroatien, Slavonien und Dalmatien, in Fiume und Gebiet und in Medjumurje (Murinsel), in Bosnien und Hercegovina, sowie in Istrien wohnende Kroat. Volk in einen selbständigen Staatskörper im Rahmen der Habsburger Monarchie vereinigt werde; H. K. U. wird auch das Verlangen der slovenischen Brüder bezüglich der Angliederung der slovenischen Länder deisem Staatskörper kraftiger unterstützen."

⁷ ABH, Prez. BH, 4336/1911. "Über die obzitierte erste Entscheidung der Landesregierung haben die Proponenten diese zwei Punkte des Statutentwurfes gestrichen, alle sonstigen Bestimmungen sind aber geblieben."

Nadbiskup Stadler nije čekao formalno odobrenje pravila HKU, nego je, dobivši od strane Zemaljske vlade suglasnost o toleriranju službeno nepriznate političke organizacije, već 18. siječnja 1910. održao Osnivačku skupštinu HKU u Sarajevu, na kojoj su prihvaćena njezina pravila. Događaji koji su uslijedili doveli su do političkog rascjepa među bosanskohercegovačkim Hrvatima s dalekosežno negativnim političkim posljedicama. S obzirom na činjenicu da otpor Stadlerovim nastojanjima za koncentracijom političkog utjecaja u HKU nije pružala samo hrvatska svjetovna inteligencija, nego i franjevci, koji su podržavali HNZ, Stadler se odlučio najprije neutralizirati utjecaj franjevac, pokušavši ih lišiti ne samo političkog utjecaja, nego i ukloniti sa župa. Time su obnovljeni i zaoštreni do krajnjih granica stari sukobi između Vrhbosanskog ordinarijata i bosanskohercegovačke franjevačke zajednice s početka osamdesetih godina 19. stoljeća, potaknuti raspodjelom župa na dijecezanske i redovničke.⁸ Pozivajući se na svoje nadbiskupske i metropolitanske ovlasti, Stadler je 20. veljače 1910. izdao okružnicu, kojom je svjetovnim svećenicima i redovnicima zabranio članstvo u HNZ-u. Svima je bilo jasno da se njegov nalog odnosi na franjevce, jer su svjetovni svećenici i redovnici isusovci (uglavnom profesori u nadbiskupskim zavodima – travničkoj gimnaziji i sarajevskoj bogosloviji) bili pristaše nadbiskupa. Ova se okružnica nadovezivala na Stadlerovo cirkularno pismo od 19. rujna 1909., kojim je naložio svećenstvu Vrhbosanske nadbiskupije da, u slučaju odbacivanja njegovih zahtjeva za izmjenom pravila HNZ-a, kojom bi se jasno naglasilo da se stranka temelji na katoličkim principima, istupi iz te organizacije i sa svom energijom podrži osnutak HKU.⁹ U okružnici od 20. veljače 1910. Stadler je ustvrdio da HNZ nanosi štetu i katoličkoj vjerskoj zajednici i hrvatskom nacionalnom pokretu u Bosni i Hercegovini, prvoj zbog zauzimanja za vjerski indiferentizam u zemlji podijeljenoj na razne vjerske skupine, a drugome zbog zanemarivanja či-

⁸ Stadlerov pokušaj oduzimanja župa franjevcima 1883. osujetio je general reda Bernardin Dal Vago, a pokušaj iz 1898. general reda Alojzije Lauer, koji je poslao u vizitaciju u Bosnu i Hercegovinu provincijala engleske franjevačke provincije Davida Fleminga i na temelju njegova izvješća uspio kod pape Lava XIII. franjevcima zajamčiti daljnji ostanak na župama. U oba slučaja franjevački generali su naišli na odlučnu potporu austrougarskog veleposlanstva pri Svetoj Stolicu, što im je uvelike olakšalo postizanje cilja. Vidi: Karamatić M. 1992. 192.-193.

⁹ ABH, ZMF, Prez., BH, 2064/1909. Vidi: Izvješće Zemaljske vlade u Sarajevu Zajedničkom ministarstvu financija od 25. X. 1909.

njenice da su se Srbi i muslimani već organizirali na konfesionalnom principu. S druge strane, Stadler je za program HKU ustvrdio da ne traži ništa drugo, nego ono što postojeća praksa već potvrđuje.¹⁰

S obzirom na ranije spomenute pravaške odrednice u programu HNZ-a i HKU, treba upozoriti da u Bosni i Hercegovini nije nikada utemeljena pravaška stranka, nego samo ranije spomenuti Klub Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu, osnovan na poticaj Stadlerova kruga 1909., čiji su predstavnici nakon uspostave parlamentarnog sustava u Bosni i Hercegovini 1910. našli svoje mjesto u sklopu Hrvatskog kluba Bosanskohercegovačkog sabora.¹¹ Spomenuti pravaški Klub okupljao je istaknute Hrvate katolike iz onovremenog javnog i političkog života Bosne i Hercegovine te muslimane koji su se u nacionalnom smislu osjećali Hrvatima, uglavnom pristaše Ademage Mešića, jednoga od utemeljitelja Muslimanske napredne stranke (dalje: MNS) 1908. Zadaća Kluba bila je na temelju pravaškog programa frankovačke provenijencije¹² povezati i koordinirati djelovanje bosanskohercegovačkih Hrvata te uskladiti njihovo djelovanje s djelovanjem hrvatski orijentiranih muslimana, a glavna svrha poduprijeti nastojanja oko državnopravnog povezivanja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom.

¹⁰ Vidi o tome opširnije: Grijak Z. 2001. 462.

¹¹ Premda naziv Klub Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu sugerira da se radi o Klubu čije je djelovanje bilo ograničeno na grad Sarajevo, u njegovu radu sudjelovali su i ugledni Hrvati i u nacionalnom smislu hrvatski opredijeljeni muslimani iz različitih dijelova Bosne i Hercegovine.

¹² Nakon saborskih izbora u veljači 1908. došlo je do raskola unutar Starčevićeve hrvatske stranke prava. Dio nezadovoljnika pokrenuo je Starčevićovu stranku prava na čelu s Milom Starčevićem. Po njemu su pripadnici stranke nazvani "milinovci". Glavno im je glasilo bilo *Hrvatska sloboda*. Pozivali su se na povratak izvornom pravaštvu A. Starčevića, no u praktičnoj su politici proveli reinterpretaciju Programa iz 1894. što je otvorilo vrata postupnoj suradnji s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Drugi dio stranke je nakon stranačkog raskola ostao uz Starčevićovu hrvatsku čistu stranku prava zagrebačkog odvjetnika Josipa Franka kojemu je pred kraj života i sam A. Starčević ukazao povjerenje kao svome nasljedniku. Ta se stranka također pozivala na izvorno pravaštvo, no i sama se, zastupanjem stvaranja hrvatske države unutar trijalistički preustrojene Monarhije, udaljila od programa A. Starčevića, koji je predviđao poništenje glede Hrvatske nezakonito stečenih prava Austrije i Ugarske te oblikovanje neovisne hrvatske države koju bi s ostatkom Monarhije povezivala samo osoba vladara. Mada se radi o notornim činjenicama iz povijesti Stranke prava, bilo je nužno spomenuti ih, radi prepoznavanja i definiranja programskih odrednica Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu, koje su nedvojbeno bile frankovačke provenijencije.

U političkom programu Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu istaknuto je da je utemeljen radi zaštite interesa hrvatskog naroda uopće, a napose hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.¹³ Nadalje, kao razlog osnutka navodi se neodređen i nejasan položaj u kome se nalazi Bosna i Hercegovina te aktualnost hrvatskog pitanja uopće, osobito nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. Istaknuto je da je hrvatski narod aneksiju oduševljeno pozdravio, držeći je korakom koji prethodi pripojenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. U svojim programskim odrednicama Klub se, kako je već napomenuto, jasno odredio prema pravaškom raskolu iz 1908., svrstavši se uz Starčevićevu hrvatsku čistu stranku prava dr. Josipa Franka, što je razvidno i iz njegova naziva. Činjenica da je proglas o njegovu osnutku objavilo *Hrvatsko pravo*, glasilo Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Zagrebu, svjedoči da su J. Frank i drugi stranački vođe priznali sarajevskom Pravaškom klubu legitimitet zastupanja svoga programa u Bosni i Hercegovini. Pravaški klub u Sarajevu djelovao je preko svojih istaknutih predstavnika i nakon raspuštanja Sabora Bosne i Hercegovine u veljači 1915., sve do kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine. Za razliku od HNZ i HKU dviju glavnih političkih organizacija bosanskohercegovačkih Hrvata, koje su organizacijski pokrivale velik dio Bosne i Hercegovine,¹⁴ a u svome programu težile pružiti rješenja ne samo za državnopravna, nego i za složena socijalna, ekonomska, kulturna i druga važna pitanja, Klub Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu u svome se djelovanju koncentrirao na temeljna državnopravna pitanja, napose na povezivanje politički razjedinjenih hrvatskih zemalja u koje se prema programu Stranke prava iz 1894. ubrajala i Bosna i Hercegovina te na pitanje njihova položaja unutar državnopravno preustrojene Austro-Ugarske Monarhije. Dakle, po svome je usmjerenju bio orijentiran na rješavanje

¹³ O programskim odrednicama Kluba Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava u Sarajevu vidi: Cipek T. –Matković S. 2006. 615.-617. Detaljnije o radu Kluba, doprinosu nadbiskupa Stadlera njegovu osnutku te reakcijama austrougarskih vlasti na njegovo utemeljenje vidi: Grijak Z. 2007. 181.-203.

¹⁴ ABH, ZMF, Prez.,4336/1911. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu nije dopuštala osnivanje podružnica političkih organizacija iz stranačkih središnjica, mimo mjesnih organa vlasti, na način da se mjesne vlasti naknadno izvijeste o tome. Bilo je potrebno mjesnim vlastima prethodno podnijeti na uvid pravila organizacije i u svakom pojedinom slučaju tražiti odobrenje, što je vlastima omogućivalo veću kontrolu njihova djelovanja. U tom je smislu izmijenjen prihvaćeni Nacrt Pravila HKU iz 1911.

složenih državnopravnih problema koji su proizlazili iz dugogodišnje krize dualističkog sustava Monarhije. Pri tome ga je posebice zaokupljao problem usklađivanja državnopravnog povezivanja Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama s modalitetima općeg državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije. Ti su se modaliteti tijekom Prvog svjetskog rata kretali u širokom rasponu od trijalizma prema subdualizmu (svođenje državnopravnih veza između Hrvatske i Ugarske na razinu onih između Austrije i Ugarske u sklopu temeljite revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868.), da bi na kraju, u sutonu Monarhije, završili u federalizmu. Spomenute opcije u evolutivnom smislu nisu bile sukcesivne, nego su koincidirale sve do kraja rata, promicane od svojih utjecajnih zagovornika u središnjim institucijama Monarhije.

Da bismo shvatili razloge koji su 1910. potaknuli prvoga vrhbosanskog nadbiskupa J. Stadlera na osnutak HKU trebalo bi retrospektivno prikazati njegove poglede na političko organiziranje bosanskohercegovačkih Hrvata i uopće katolika. Stadlerova su politička stajališta u osnovi bila vrlo pragmatična, jer su proizlazila iz uvida u činjenično stanje, čije je glavno obilježje bila naglašena uvjetovanosti vjerskog i nacionalnog momenta u nacionalno-integracijskim procesima u Bosni i Hercegovini. Stoga se, premda je bio jedan od inicijatora osnutka HNZ-a u Docu kod Travnika 1906., protivio postavljanju hrvatske politike u Bosni i Hercegovini na interkonfesionalne osnove, držeći da takvo profiliranje neće naići na adekvatan odziv i da će sputavati HNZ u političkom djelovanju. Također je upozoravao na činjenicu da je kod muslimana vrlo malen broj onih koji se u nacionalnom smislu orijentiraju kao Hrvati. No, unatoč tome što je smatrao da interkonfesionalno profiliranje hrvatske politike u Bosni i Hercegovini ne predstavlja adekvatnu formu političkog organiziranja i djelovanja, Stadler nije načelno odbacivao interkonfesionalnost hrvatske nacionalne pripadnosti, ostavljajući otvorenom mogućnost da se u hrvatski nacionalno integracijski proces uključe muslimani, pa čak i pravoslavci, ali je smatrao da hrvatski nacionalno-integracijski proces u Bosni i Hercegovini, upravo zbog činjenice da je još nedovršen i da je uvelike uvjetovan konfesionalnom komponentom, treba postaviti na katoličke osnove. Takvo stajalište dovest će ga nakon utemeljenja HKU te uoči i nakon izbora za Bosanskohercegovački sabor 1910. u žestok sukob s pripadnicima svjetovne inteligencije i franjevcima u HNZ-u. Tada je politički rascjep među bosanskohercegovačkim Hrvatima dosegnuo najnižu točku te je potaknuo oštre i sasvim nedvosmislene reakcije i ocjene političkih čimbenika iz Hrvatske,

koje su odražavale aktualna stajališta i razmimoilaženja hrvatskih političkih stranaka, o tome tko u Bosni i Hercegovini promiče interese hrvatskog i katoličkog pučanstva, a tko ih narušava i općenito djeluje protiv njih. Pri tome je Hrvatsko-srpska koalicija podržala HNZ, koji je još na početku svoga parlamentarnog djelovanja počeo pokazivati spremnost na suradnju sa Srbima, dok je HKU, zbog svoga dosljednog pristajanja uz program Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava, dobila njezinu sasvim nedvosmisleni potporu.

II. Profiliranje hrvatske i muslimanske politike u Bosni i Hercegovini uoči konstituiranja Bosanskohercegovačkog sabora. Osnutak Muslimanske samostalne stranke

Za analizu profiliranja hrvatske i muslimanske politike u Bosni i Hercegovini uoči uvođenja parlamentarizma 1910. posebice su historiografski relevantna dva u dosadašnjim istraživanjima zanemarena izvora koji govore o mijenama u politici bosanskohercegovačkih Hrvata i muslimana, uvjetovanim činjenicom prelaska na političko djelovanje u ustavnim okvirima. Riječ je o dokumentima iz fonda Zajedničkog ministarstva financija, pohranjenim u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

U njima, s jedne strane, visoki predstavnici austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini govore o uvjetima pod kojima je vodstvo franjevačkog reda bilo spremno podržati tek utemeljenu Stadlerovu HKU, odnosno poduprijeti postizanje kompromisa između vodstva HNZ i HKU uoči prvih parlamentarnih izbora, a s druge strane analiziraju nastojanja predstavnika muslimanske elite, političara, odvjetnika, znatnim dijelom iz redova veleposjedničke aristokracije za homogenizacijom bosanskohercegovačkih muslimana na vjerskoj osnovi, čemu je napose trebao pridonijeti osnutak Muslimanske samostalne stranke.

Prvi dokument nosi nadnevak 14. veljače 1910., dakle napisan je samo nekoliko dana uoči proglašenja Ustava 17. veljače 1910., a drugi je napisan 10. travnja 1910., nešto više od mjesec dana uoči konstituiranja Bosanskohercegovačkog sabora, koji je car Franjo Josip I. sazvaio za 15. svibnja 1910.

Prvi dokument od 14. veljače 1910. posvjedočuje da je, kada je riječ o odnosima između HNZ i HKU, otpor prema kompromisu s nadbiskupom Stadlerom i HKU potjecao napose iz redova hrvatske svjetovne inteligencije u HNZ-u, ponajprije od strane njegova predsjednika sarajevskog odvjetnika Nikole Mandića, a da je franjevačko starješinstvo Provincije Bosne Srebrene pod određenim uvjetima bilo spremno podržati sporazum među dvjema hr-

vatskim strankama. Građanski doglavljenik barun Isidor Benko, autor spomenutog dokumenta, upoznao je zajedničkog ministra financija baruna Istvána Buriána s najnovijim informacijama vezanim uz držanje franjevacu prema HKU, ali također i s procjenama Zemaljske vlade u Sarajevu glede mogućnosti postizanja kompromisa između HNZ-a i HKU. Pismo se svojim sadržajem znatnim dijelom referira na izvješće Zemaljske vlade od 28. siječnja 1910. o držanju provincijala Franjevačke provincije Bosne Srebrene fra Alojzija Mišića (provincijal od 1909., a od 1912. do 1942. mostarski biskup) prema HKU.¹⁵ Započinje opisom općeg odjeka osnutka HKU i s tim u vezi konstatira njezin prilično hladan prijem kod domaćih Hrvata katolika. Nadalje, govori o tome da je banjolučki biskup fra Marijan Marković u glasilu HNZ-a *Hrvatska zajednica* objasnio da njegov pozdravni telegram upućen na utemeljiteljsku skupštinu HKU ni u kojem slučaju ne treba razumjeti kao njegovo pristupanje spomenutoj udruzi.¹⁶ Provincijal Franjevačke provincije Bosne Srebrene fra Alojzije Mišić u svome se očitovanju o HKU u *Hrvatskoj zajednici* br. 9. od 3. veljače 1910., za razliku od banjolučkog biskupa fra M. Markovića, nije *a priori* distancirao od mogućeg pristupanja u njezino članstvo. Upozorio je da bi njegov pozdravni telegram HKU od 16. siječnja 1910. mogao značiti i njegovo pristupanje u njezino članstvo, ali samo ukoliko bi vodstvo HKU kao uvjet za suradnju ispunilo sljedeće uvjete: 1.) nadbiskup Stadler treba u savezu s HKU iskoristiti sva sredstva koja mu stoje na raspolaganju da se za gimnaziju u Visokom i franjevački zavod u Sarajevu osigura primjerena državna subvencija kao za obrazovne zavode svjetovnog svećenstva; 2.) da u dvanaestočlanom odboru sjedinjene Udruge od četiri predstavnika Katoličke crkve uz dvojicu svjetovnih svećenika budu dvojica franjevacu; 3.) da se vodstvu i članovima HNZ, koji predstavljaju ugledno domaće katoličko pučanstvo i kojemu je dobro hrvatskog naroda podjednako na srcu kao i HKU, ne prave problemi i ne započne borba na život i smrt koja bi mogla imati dalekosežne posljedice za samu stvar.¹⁷

Franjevački provincijal A. Mišić Stadleru je također obazrivo prigovorio da ne razumije prilike domaćeg pučanstva i da, ukoliko ga želi pridobiti za neku ideju, mora krenuti sasvim drugim putem nego što je činio do sada.

¹⁵ ABH, ZMF, Prez. BH, 223/1910. Vidi prilog 1.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

Građanski doglavljenik Benko je, u vezi s očitovanjem fra A. Mišića o HKU u *Hrvatskoj zajednici*, konstatirao da se radi o otvorenom pismu uglednog franjevačkog provincijala iza kojega u spomenutoj stvari stoji cijeli ovdašnji franjevački red i veći dio domaćih Hrvata i da je to bez sumnje ostavilo dojam ne samo na najšire krugove, nego i na nadbiskupa Stadlera. Također je istaknuo da unatoč odrješitom tonu govora fra A. Mišića, taj govor po svojoj formi i sadržaju ostaje razborit i konačno ipak pledira na izmirenje i jedinstvo. Stoga njegov istup ne bi smio zaoštriti napete odnose između dvaju tabora, budući da su obje strane sklone zaključiti mir da bi se prilikom izbora izbjeglo svako cjepljenje. Ističe se da su osjećajem pomirljivosti osobito obuzeti akademski obrazovani članovi HNZ-a, što najbolje ilustrira vijest, potekla iz pouzdanog izvora, da među njima postoji ozbiljna namjera da se aktualnom predsjedniku HNZ-a Nikoli Mandiću, koji je glavni kamen smutnji i kojemu su zbog njegove nepostojanosti i neiskrenosti opale simpatije i među istomišljenicima, daskora preporuča da u interesu hrvatske stvari odstupi iz Predsjedništva.¹⁸

Ovaj dokument jasno posvjedočuje da su austrougarske vlasti uoči uvođenja parlamentarnog sustava u Bosni i Hercegovini 1910. pažljivo pratile sukobljavanja među bosanskohercegovačkim Hrvatima i bile zainteresirane za pomirenje i postizanje sporazuma među dvjema hrvatskim političkim organizacijama, HNZ i HKU.

Drugi dokument na koji sam upozorio, a čiji ću sadržaj ovdje također ukratko prikazati, podjednako je važan za shvaćanje političkog držanja muslimanskog vodstva u vrijeme uvođenja parlamentarnog sustava, kao i za analizu i ocjenjivanje realne osnovanosti, a samim tim i političke opravdanosti ustrajavanja vodstva HNZ-a na čelu s N. Mandićem na interkonfesionalnoj sastavnici u programu HNZ. To je tim važnije jer je HNZ bio većinska hrvatska stranka prije i nakon konstituiranja Bosanskohercegovačkog sabora. Dokument se odnosi na konstituirajuću skupštinu Muslimanske samostalne stranke (dalje: MSS), a iznimno je vrijedan kao povijesni izvor, jer svjedoči o mijenama u muslimanskoj politici u Bosni i Hercegovini neposredno uoči uspostave parlamentarnog sustava.¹⁹ Prije analize samoga dokumenta treba upozoriti da je MSS nastala iz Muslimanske napredne stranke (dalje: MNS), osnovane 1908., koja je 1910. revidirala program i promijenila ime u MSS.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Vidi: ABH, ZMF, Präs., BH, 493/1910. Vidi Prilog 2.

S obzirom na hrvatsku politiku u Bosni i Hercegovini bitno je istaknuti da će ranije prohrvatska struja MNS-a, uglavnom mlađih pripadnika svjetovne inteligencije, u MSS-u odustati od zastupanja hrvatske nacionalne ideje te se prikloniti stajalištu vodstva stranke, najvećim dijelom predstavnika građanske elite i zemljoposjedničke aristokracije, o njezinu postavljanju na konfesionalne temelje.

Službenik u Zemaljskoj vladi, koncipijent (perovođa) dr. Mihalić, sastavio je detaljno izvješće o konstituirajućoj skupštini MSS-a u Sarajevu 10. travnja 1910., a ujedno je prorjeđivanjem slova u dijelovima teksta (spacioniranjem), upozorio na sudionike te ključna mjesta u radu skupštine i povremene disonance u njezinu tijeku, zbog nesuglasja oko pojedinih programskih točaka. Skupštinu je otvorio predsjednik privremenog lokalnog odbora te stranke u Sarajevu odvjetnik Akif ef. Biserović u 9.15 prije podne. Prema Mihalićevoj procjeni na skupštini je bilo oko 350 osoba, od čega od 250 do 280 iz provincije, a ostali iz Sarajeva. U svome svečanom govoru Akif ef. Biserović konstatirao je da su prisutne brojne pristalice stranke te iz stoga izveo zaključak da je MSS unatoč svome tek dvomjesečnom postojanju već uhvatio čvrste korijene u narodu. Također je na temelju priopćenja stranačkih tiskovina zaključio da stranka ima zamjetan broj pristaša i da je taj broj čak i veći, jer su mnoge pristaše propustile objaviti svoje ime. Nadalje je konstatirao da MSS kroči krupnim koracima naprijed, osobito zbog toga što je njezino temeljno programsko načelo "Islamit bez svake (bilo kakve) nacionalne boje" (*Islamit one jedwede nationale Färbung*).²⁰

Kao prvi razlog osnutka MSS-a navodi se osvjedočenje inicijatora da islamski narod (*islamistische Volk*) u Bosni i Hercegovini ne napreduje, nego nazaduje. Iz toga je izveden zaključak da je bitna organizacija da bi narod imao svoje vodstvo koje ga treba voditi putem napretka. Upozorava se na činjenicu da je i ranije postojala jedna muslimanska organizacija i vodstvo (MNS), ali da su oni bili bez bilo kakvog programa i određene rukovodeće ideje. Kao drugi razlog osnutka stranke navodi se činjenica da je prije dva mjeseca *Wiener Zeitung*²¹ donio vijest da je Ustav pred vratima i da će svaka konfesija dobiti određen broj mandata, ali da muslimani neće dobiti onoliko mandata koliko

²⁰ Isto.

²¹ Vrlo ugledni bečki dnevni list. Najstariji dnevni list na svijetu, pokrenut pod naslovom *Wienerisches Diarium*. Prvi broj izašao je 8. kolovoza 1703. godine.

bi im po pravu pripadalo. Da bi se to ispravilo, sarajevski gradonačelnik Esad ef. Kulović proveo je jednu anketu, sazvivši u Sarajevu mnoge ugledne osobe iz Sarajeva i provincije. Rezultat te ankete bilo je upućivanje peteročlane komisije na čelu s Esad ef. Kulovićem u Beč. Glede intervencija u Ustav više nije bilo moguće bilo što učiniti, no, unatoč tome, nije nestao razlog za odlazak delegacije u Beč jer je za njezino upućivanje u središte Monarhije bilo ponajprije važno objavljivanje previšnjeg ručnog pisma cara Franje Josipa I. u glasilu *Muslimanska sloga*, u kojem je izričito navedeno da se agrarno pitanje neće rješavati na obligatorni način, nego da će glede toga i nadalje ostati *status quo* (godine 1911. Sabor Bosne i Hercegovine prihvatit će Zakon o fakultativnom otkupu kmetova). Agrarno pitanje zatim se izričito navodi kao drugi razlog osnutka MSS-a.²²

Nakon uvodnog svečanog govora Akifa ef. Biserovića sudionicima je priopćen dnevni red Osnivačke skupštine koji se sastojao od 10 točaka: 1.) već iznijetog pozdravnog govora predsjednika sarajevskog Mjesnog odbora; 2.) izbora ravnatelja Skupštine, dvojice perovođa i dvojice verifikatora; 3.) izvještaja sarajevskog Mjesnog odbora o dosadašnjem radu; 4.) čitanja i primanja pravila; 5.) izbora predstavništva stranke (iz 6 zemaljskih okruga – Banja Luke, Bihaća, Mostara, Sarajeva, Travnika, Tuzle te iz staleža Ulema medžlisa i svjetovne inteligencije, ukupno 24); 6.) financiranja lista stranke; 7.) rasprave o sastavu liste kandidata za Zemaljski sabor; 8.) donošenja odluke o osnutku Centralne muslimanske banke u Sarajevu; 9.) referata o sporazumu s Egzekutivnim odborom MNO-a; 10.) eventualija (uvrštavanje u dnevni red pitanja koja će se definirati naknadno).²³

U raspravi je kao posebice važno istaknuto pitanje sporazuma s MNO-om Alibega Firdusa. Za to se napose založio Ademaga Mešić, dok je dr. Halidbeg Hrasnica (odvjetnik i političar, godine 1911. postao predsjednik MSS-a) upozorio da se statut stranke treba konačno definirati tek kada se vidi kakav će biti međusobni odnos dviju stranaka. Mešić je svojim zauzimanjem za sporazum s MNO-om odustao od svoga ranijeg hrvatskog nacionalnog stajališta, barem u javnom diskursu, te se opredijelio se za oblikovanje muslimanske politike u Bosni i Hercegovini na konfesionalnom principu. Time se priklonio ne samo politici novoosnovane MSS, nego i svojim ranijim neistomišljenici-

²² ABH, ZMF, Präs., BH, 493/1910.

²³ Isto.

ma iz MNO-a, koji su profiliranje muslimanske politike u Bosni i Hercegovini na hrvatskim nacionalnim osnovama smatrali opasnim za održanje vjerskih i kulturnih tradicija islama. Nakon Ademage Mešića u raspravu se uključio Alibeg Alajbegović iz Bihaća koji je odbacio slogu pod svaku cijenu, a založio se za časnu slogu. Inače, svatko brani svoju stranku. Nadalje, zatražio je da egzekutivni odbor MSS-a javno odbaci bilo kakvo nacionalno profiliranje stranke u hrvatskom ili srpskom smislu i postavi je isključivo na vjersko načelo te da se tek zatim započne s pokretanjem novih, odnosno ukidanjem starih stranačkih tiskovina”.²⁴

Daljnja rasprava bila je uglavnom posvećena organizacijskim, a napose financijskim pitanjima, važnim za funkcioniranje novoosnovane stranke, a pozornost je posvećena i problemu iseljavanja muslimana u Osmansko Carstvo. Posebice se zaoštrila rasprava oko toga treba li izabrati stalno ili privremeno predsjedništvo stranke. Prevagu je odnijela odluka o izboru stalnoga predsjedništva, jer se konstatiralo da bi u slučaju fuzije s MNO-om to mjesto pripalo Alibegu Firdusu, a to je za članove Osnivačke skupštine MSS-a bilo neprihvatljivo. Posebice se energično za izbor stalnoga predsjedništva zauzeo sarajevski gradonačelnik Esad ef. Kulović svojom izjavom da ne želi pod “Alibegovu kapu” i da se bez odlaganja mora izabrati stalno predsjedništvo.

Iz navedenog je očividno da je s osnutkom MSS-a uoči saziva Bosanskohercegovačkog sabora u muslimanskoj politici u Bosni i Hercegovini došlo do bitne promjene. Naime, provedena je homogenizacija na konfesionalnoj osnovi te su i oni političari koji su se ranije u MNS-u opredjeljivali hrvatski u MSS-u odustali od isticanja hrvatskog nacionalnog određenja i to ne na način da su se samo suglasili s oblikovanjem muslimanske politike na isključivo konfesionalnim osnovama, nego su se, povodeći se za idejom da je za održanje bosanskohercegovačkih muslimana i slogu među njima relevantno isključivo agrarno pitanje i njegovanje vjerskih i kulturnih tradicija islama, počeli zauzimati za sporazum s Alibegom Firdusom, vođom prosrpski raspoloženoga MNO-a, kojemu su ranije energično oponirali. Ova je činjenica od iznimne važnosti s obzirom na aktualno ustrajavanje vodstva HNZ-a na čelu s N. Mandićem na interkonfesionalnoj sastavnici programa HNZ-a. Vodstvo HNZ-a očividno je hotimice zanemarilo okolnost da su hrvatski orijentirani muslimani iz MNO-a u MSS-u odustali od profiliranja muslimanske politike u Bosni i Hercegovini u hrvatskom

²⁴ Isto.

smislu, premda se i ranije radilo o relativno uskom krugu mlađe muslimanske inteligencije. Držeći se kao da ima pouzdanog saveznika na muslimanskoj strani i kao da još uvijek postoje realne osnove za proširenje te suradnje u parlamentarnim okvirima djelovanja, vodstvo HNZ-a odbacilo je utemeljenje hrvatske politike u Bosni i Hercegovini na konfesionalnim osnovama, što će se, s obzirom na skorbu uspostavu konfesionalno ustrojenog parlamentarnog izbornog tijela, pokazati politički vrlo nepromišljenim i štetnim za hrvatske i katoličke interese.

Austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini s velikom su zabrinutošću nastavile pratiti političko držanje vodstva HNZ-a, kao i sukobljavanja između HNZ i HKU uoči izbora za Bosanskohercegovački sabor. Iz ranije spomenutog pisma građanskog doglavnika Izidora Benka zajedničkom ministru financija Istvánu Buriánu, u vezi s intervencijom u Nacrt Pravila HKU, radi izbacivanja točke preuzete iz Programa Stranke prava iz 1894., o povezivanju Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, razvidno je da su Hrvati smatrani lojalnim elementom, a budući da su ionako bili najmalobrojniji, njihovo dodatno oslabljivanje u osjetljivom razdoblju uspostave parlamentarnog sustava bilo je u suprotnosti s interesima austrougarskih vlasti i one su ga nastojale spriječiti, razmatrajući mogućnosti za postizanje kompromisa između HNZ-a i HKU sve do trenutka kada je on postao gotovo sasvim bezizgledan. Program HKU, čija su Pravila bila ne samo usklađena s Nacrtom Ustava, nego su učinila mogućim uključivanje u politički život katolika nehrvatskog podrijetla (dосeljenika iz Monarhije), za austrougarske vlasti je trenutno bio prihvatljiviji od Programa HNZ-a, ali samo kao osnova za postizanje kompromisa, koji bi imao dugoročniju perspektivu, jer bi isključivanje autohtonog hrvatskog katoličkog pučanstva onemogućilo bilo kakvu konstruktivniju hrvatsku politiku u Bosni i Hercegovini. Pozicije i izborne šanse novoosnovane HKU u izvješćima najviših službenika Zemaljske vlade u Sarajevu ocjenjuju se, međutim, vrlo slabima. O tome svjedoči dopis poglavara Zemaljske vlade generala Marijana Varešanina od 4. svibnja 1910., kojim je obavijestio Zajedničko ministarstvo financija o listi kandidata za koju se, prema povjerljivim informacijama, odlučila HKU.²⁵ Navode se kandidati za I. II. i III. kuriju Sabora (unutar konfesionalnog izbornog tijela postojale su posebne kurije na socijalnoj bazi: 1.) Kurija veleposjednika i intelektualaca; 2.) Gradska kurija; 3.) Kurija seoskih

²⁵ ABH, ZMF, Prez., BH, 593/1910. Poglavara Zemaljske vlade barun Marijan Varešanin - Zajedničkom ministarstvu financija, Sarajevo, 4. V. 1910. Vidi Prilog 3.

općina.). Za listu HKU zemaljski poglavar barun Varešanin ustvrdio je da je, ne samo što se tiče njezine cjelovitosti (neki kandidati još nisu bili imenovani), nego i političke važnosti u njoj navedenih osoba (uglavnom se radilo o javnosti manje poznatim osobama), odraz slabosti te stranke i dokaz za to da će franjevci, koji su se u pretežitom broju učlanili u HNZ, zadržati i nadalje svoj stoljećima stvarani utjecaj na domaće katoličko pučanstvo i s uspjehom ga koristiti protiv nadbiskupa Stadlera i njegove neomiljene okoline. U pokušaju odgovora na pitanje hoće li nadbiskup Stadler do odlučujućeg dana izbora uspjeti u Rimu pronaći sredstva kojima će franjevce ako ne podčiniti, a ono ipak gurnuti ih u za HNZ opasnu pasivnost, Varešanin je zaključio da se ne može ništa prosuditi, ali da je sigurno da bi jedan takav preokret, pa makar i u posljednjem trenutku, u kuriji seoskog stanovništva (Kurija seoskih općina) HKU priskrbio laku pobjedu, jer katolički birači te Kurije, u slučaju ako pod vodstvom svojih fratara ne budu povučeni na izborna mjesta i pod njihovim nadzorom glasali, uopće neće biti “tangirani” političkim razilaženjima između nadbiskupa Stadlera i Mandićeve stranke i sukladno tome “ni u kojem slučaju ne bi ponovno dignuli u vis izbornu zastavu koju su franjevci pustili pasti”. Prema najnovijim vijestima, nastavlja u svome izvješću Varešanin, pomoćni biskup vrhbosanski Ivan Šarić trebao je radi sporazuma o izbornom kompromisu pozvati k sebi Nikolu Mandića, no, s obzirom na činjenicu da Mandić računa na svoje velike izborne šanse, ne očekuje se da će prihvatiti taj poziv. Nužnim preduvjetom kompromisa između HNZ i HKU Varešanin je smatrao emancipiranje nadbiskupa Stadlera od njegova “vatrenog okruženja”, jer je, prema njegovu mišljenju, ublažavanje zaoštrenih suprotnosti između dvaju partijskih tabora katolika ovisilo prije svega o tome hoće li Stadler preuzeti vodstvo akcije pomirenja na sebe, budući da mu njegov veliki autoritet omogućava prednosti koje Šariću sasvim nedostaju.²⁶

Nade austrougarskih vlasti u mogućnost postizanja kompromisa između HNZ-a i HKU u posljednjem trenutku, uoči prvih parlamentarnih izbora u Bosni i Hercegovini, nisu se ostvarile dobrim dijelom zahvaljujući činjenici koju je zemaljski poglavar Marijan Varešanin istaknuo kao *conditio sine qua non* pobjede HKU, koja bi HNZ prisilila na sporazum, naime, Stadler nije uspio u Rimu postići zabranu političke agitacije i angažmana franjevaca, koji su sav svoj ugled u narodu stavili na kartu političke pobjede HNZ-a.

²⁶ Isto.

III. Političko profiliranje i djelovanje Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge u parlamentarnim uvjetima – od izbornog poraza Hrvatske katoličke udruge do postizanja kompromisa 1912.

Ustav za Bosnu i Hercegovinu i uz njega vezane zakone Franjo Josip I. je sankcionirao 17. veljače 1910., a svečano ga je proglasio zemaljski poglavar M. Varešanin u palači Zemaljske vlade u Sarajevu 20. veljače 1910. Donošenje Ustava imalo je iznimno značenje, jer je to bio prvi i nužan korak za integraciju Bosne i Hercegovine u državnopravni sklop Monarhije. Proglasom ustavnosti započeo je s radom i Bosanskohercegovački sabor. Prema izbornom redu građani su po konfesionalnoj pripadnosti bili podijeljeni u tri kurije, tako da je svakoj vjerskoj grupi osiguran određen broj zastupničkih mjesta. Zemaljska vlada raspisala je izbore za period od 18. do 28. svibnja 1910. godine. U Sabor su izabrana 72 zastupnika, od čega je katolicima pripalo 16, muslimanima 24, pravoslavicima 31, a Židovima 1 zastupničko mjesto. Srpska narodna organizacija (dalje: SNO) je osvojila sve pravoslavne mandate, njih ukupno 31, a MNO sva 24 muslimanska mandata, čime se odmah u početku ustavnog razdoblja demonstrirala slabost novoosnovane MSS. Od 16 katoličkih mandata HNZ je dobio 12, a HKU samo 4 mandata, što je označilo poraz političkih nastojanja nadbiskupa Stadlera za stvaranjem snažne hrvatske političke stranke na konfesionalnim osnovama.

Već na samom početku rada Bosanskohercegovačkog sabora očitovao se problem neprilagođenosti interkonfesionalnog političkog programa HNZ-a konfesionalno ustrojenom izbornom tijelu. Naime, car Franjo Josip I. je za vrijeme svoga posjeta Sarajevu 1910., u povodu početka zasjedanja Bosanskohercegovačkog sabora, odbio primiti hrvatsku deputaciju sve dok joj nisu oduzeta hrvatska nacionalna obilježja. Zastupnik HNZ-a sarajevski odvjetnik Jozo Sunarić obratio se zbog toga na III. sjednici Sabora Bosne i Hercegovine s interpelacijom na Zemaljsku vladu s upitom koje korake namjerava poduzeti, da se takvi i slični slučajevi ne ponove.²⁷ Na V. sjednici, održanoj 10. lipnja 1910., građanski doglavnik Benko odgovorio je na Sunarićevu interpelaciju tvrdnjom da su se problemi pojavili isključivo zbog toga što je vodstvo HNZ-a previdjelo vladinu uputu o sastavljanju deputacija prema konfesionalnom

²⁷ "Stenografski izvještaj III. sjednice Sabora Bosne i Hercegovine", u: *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910* (dalje: *Stenografski izvještaji*). 17.

temelju: “[...] u Bosni i Hercegovini čitav javni život, počevši od najmanjih općinskih vijeća pa sve do visokog sabora, razvijao (se) na konfesionalnoj podlozi, a toga se postupka također i dosada u sličnim prilikama držalo. Prema tome je bilo određeno da dođu na poklonstvo od tri glavne konfesije po dvije deputacije, i to jedna duhovnička, a druga svjetovnjačka, dočim od ostalih konfesija, naime protestanata, sefardskih i eckenackih (aškenaskih, op. Z. G.) Jevreja samo po jedna, koja je sastavljena i od svećenika i od svjetovnjaka”.²⁸ Barun Benko je zatim podsjetio na činjenicu da je jedan saborski službenik razgovarao s vođama deputacija svih konfesija te se mislilo da s tim u vezi ne može biti nikakvih problema, posebice s obzirom na okolnost da je zbog poglavito hrvatskog nacionalnog sastava katoličke deputacije u pozdravnom govoru te deputacije istaknuto njezino hrvatsko nacionalno obilježje. Na kraju je zaključio da se radi o nesporazumu te da Zemaljskoj vladi nije bilo do toga da na bilo koji način uvrijedi bosanskohercegovačke Hrvate.²⁹

Velik problem aktivnijem političkom angažmanu HNZ-a u konfesionalno ustrojenom parlamentarnom tijelu predstavljala je činjenica da se vodstvo stranke antagonistički odnosilo prema katoličkim doseljenicima iz Monarhije. To je, uz odbijanje vodstva HNZ-a da stranku programski ustroji na konfesionalnom principu, bio glavni razlog koji je nadbiskupa Stadlera potaknuo na osnutak HKU, što je razvidno iz njegove ranije spomenute molbe Zemaljskoj vladi za potvrđivanje pravila HKU. Podjednako važan razlog za Stadlerovu odluku da pokuša preuzeti političko vodstvo bosanskohercegovačkih Hrvata u svoje ruke bilo je sve češće zagovaranje hrvatsko-srpske suradnje od strane čelnika HNZ-a, napose njezinog predsjednika N. Mandića. Naime, Stadler se pribojavao da bi vodstvo HNZ-a moglo Bosnu i Hercegovinu učiniti zatočenikom politike Hrvatsko-srpske koalicije, koja bi za nju bila puno opasnija nego za Hrvatsku, jer su u njoj Hrvati i katolici bili u manjini.

Pojava prosrpske orijentacije kod N. Mandića i drugih istaknutih članova vodstva HNZ-a predstavljala je posvemašnju negaciju temeljnih programskih određenja HNZ-a, koja su, s pozicija interkonfesionalnog hrvatstva, pozivala na suradnju Hrvata i muslimana protiv srpskih nastojanja za političkim ovlađavanjem Bosnom i Hercegovinom. N. Mandić se javno očitovao kao pristaša

²⁸ “Stenografski izvještaj V. sjednice Sabora Bosne i Hercegovine, držane 10. juna 1910. u Sarajevu”. u: *Stenografski izvještaji 1910.* 32.

²⁹ Isto.

hrvatsko-srpske političke suradnje već na samom početku rada Bosanskohercegovačkog sabora u svome govoru od 10. lipnja 1910., kojim se, u okviru rasprave o ustavnim odredbama za Bosnu i Hercegovinu, zajedno s Đurom Džamonjom, kao zastupnik HNZ-a pridružio kritici ustavnih odredbi od strane zastupnika Srpske narodne organizacije (dalje: SNO) Milana Srškića, Koste Majkića, Jove Simića, zastupnika MNO-a Šerifa Arnautovića, Rifat-bega Sulejmanpašića, Šefkije Gluhića i drugih te zastupnika HKU Josipa Vancaša. Njihova kritika nije se odnosila samo na sužene kompetencije Sabora Bosne i Hercegovine, koji uopće nije odlučivao o važnim gospodarskim pitanjima (porezima, carinama), vojsci i drugome, nego i na nepostojanje zakonodavne i ustavne inicijative, trajanje imuniteta zastupnika samo za vrijeme održavanja sjednica Sabora i drugo. Napose se isticala neprihvatljivost činjenice da ustavnim odredbama nije bila propisana odgovornost Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Saboru kao najvišem zakonodavnom tijelu. Na prijedlog M. Srškića prihvaćena je rezolucija, u kojoj su iznijeti prigovori na ustavne odredbe, uz tvrdnju da ne pružaju osnove za plodan parlamentarni rad.³⁰ U okviru svoje kritike ustavnih odredbi N. Mandić se, između ostalog, otvoreno založio za političko povezivanje bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba, iznijevši pritom misao o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba: "Ja mogu reći samo kao Hrvat, kao predstavnik hrvatskog elementa Bosne i Hercegovine, da ćemo morati na tom poraditi, da usvojimo princip narodnoga jedinstva između Srba i Hrvata. (*Burni pljesak i živio.*) Mi to moramo postići ne samo kulturnim i gospodarskim radom, nego i svim mogućim načinima, koji će pospješavati proces, koji ide za kulturnim i gospodarskim razvitkom obijuh naroda, koji su jedni po krvi, jedni po jeziku, a razni po imenu".³¹ Spremnost na savezništvo sa Srbima vodila je čelnike HNZ-a sve više prema podupiranju nastojanja srpskog vodstva za autonomijom Bosne i Hercegovine, koju su Srbi shvaćali kao prvi korak u njezinom izdvajanju iz okvira Monarhije, a muslimani, koji su u međuvremenu izgubili nadu u povratak pod osmanski suverenitet, kao pretpostavku za očuvanje svojih vjerskih i kulturnih posebnosti. Autonomija Bosne i Hercegovine najviše je odgovarala najbrojnijim Srbima, jer su se, sklapajući naizmjenice saveze s Hrvatima i muslimanima, mogli domoći

³⁰ Vidi: "Stenografski izvještaj V. sjednice Sabora Bosne i Hercegovine držane dne 10. juna 1910. u Sarajevu" u: *Stenografski izvještaji*, 39.-40.

³¹ Isto. 43.

priželjkivanog gospodstva. U dogovoru s Hrvatima mogli su provesti agrarnu reformu, oduzeti agama i begovima zemlju i tako se domoći najvećeg dijela zemljišnih posjeda, a u dogovoru s muslimanima učinkovito ometati nastojanja Hrvata za povezivanjem Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama.

Zamijetivši da mađarska posezanja za Bosnom i Hercegovinom, radi njezina uvrštavanja kao *corpus separatuma* u ugarsku polovicu Monarhije, zastupnike HNZ-a sve više uvlače u mrežu srpsko-muslimanskih autonomističkih nastojanja i usmjeravaju ga prema političkom približavanju Srbima, pomoćni biskup vrhbosanski Ivan Šarić je u svome saborskom govoru 8. srpnja 1910. otvoreno osudio nastojanja za autonomnim statusom Bosne i Hercegovine te pročitao službenu izjavu HKU, u kojoj je izričito navedeno da HKU preuzima program Stranke prava od 26. lipnja 1894., kojim se predviđa ujedinjenje hrvatskih zemalja, u koje je ubrojena Bosna i Hercegovina, u jedno samostalno državno tijelo u okviru Monarhije. Pritom je izjavio da “[...] ne može Hrvatska katolička udruga priznati na teritoriju kraljevstva Hrvatske nikoje drugo ime, nikoji drugi narod i nikakve druge ambleme do li hrvatskih [...]”. Šarićevo izlaganje izazvalo je veliku uzrujanost među srpskim zastupnicima, te su se čuli povici: “Dolje! Je li to potpisao Frank! [...] Srbe ne smijete vrijeđati u Sarajevu! To je sramota od jednog biskupa!”³² Srpski zastupnici Šćepan Grdić i Jovo Simić čak su zahtijevali da se Šarić zbog svoga govora izvede pred disciplinski odbor Sabora.³³

Očevidno je da je Šarićev istup bio politički nepromišljen i provokativan, no on je bio i koristan, jer je reakcija srpskih zastupnika osporavala mogućnost hrvatsko-srpske suradnje. Naime, HNZ, čiji se zastupnici nisu u povodu Šarićeva govora uključivali u raspravu, također je zastupao stajališta pravaškog programa iz 1894. pa je za njih reakcija srpskih zastupnika bila ne samo svjedočanstvo o nepostojanju bilo kakvih politički relevantnih dodirnih točaka, nego o tome da srpska i hrvatska politika u Bosni i Hercegovini po svome bitnom programskom određenju stoje na sasvim oprečnim, međusobno isključivim pozicijama. Međutim, pravo suočavanje vodstva HNZ-a s neodrživosti njegovih programskih određenja i njihove praktične provedbe nastupila je kada je muslimanski klub u Bosanskohercegovačkom saboru, preko svoga predsjednika Dervišbega Miralema, na saborskoj sjednici održanoj 21. srpnja

³² Isto. 353.

³³ Isto.

1910., izjavio da ne samo da se ne slaže s političkim programom HNZ-a, koji ide za ujedinjenjem Bosne i Hercegovine s Trojednom kraljevinom Hrvatskom, nego protiv tog programa kategorički s prezirom prosvjeduje. Očividnije nego ikada MNO je HNZ-u pokazao ne samo da ne podržava jedan od glavnih ciljeva njegova političkog programa, nego ga s gnušanjem i krajnjom indignacijom odbija. Ovim svojim očitovanjem vodstvo najutjecajnije muslimanske stranke u Bosni i Hercegovini dalo je za pravo nadbiskupu Stadleru, koji je od samoga početka bio protiv stvaranja zajedničkih organizacija s muslimanima u sklopu interkonfesionalnog hrvatskog političkog programa. U povodu izjave Derviš-bega Miralema u ime saborskog kluba HNZ-a istupio je s prosvjednom izjavom Nikola Mandić, ustvrdivši da vodstvo HNZ-a izjavu muslimanskog kluba odbija s indignacijom, kao i držanje onih zastupnika koji je podupiru.³⁴

Očitovanje muslimanskog saborskog kluba pružilo je vodstvu HNZ-a priliku da se uvjeri u neosnovanost njegovih višegodišnjih nastojanja da s pozicija interkonfesionalnog hrvatstva ostvari politički savez s muslimanima. Nove okolnosti – konfrontiranje s muslimanskim i srpskim zastupnicima u Bosanskohercegovačkom saboru – upućivale su ga na hitno revidiranje programskih načela i traženje kompromisa s HKU, radi uspostave jedinstvenog hrvatskog bloka. To približavanje bilo je uvelike otežano različitim stajalištem vodstva dviju hrvatskih organizacija prema oportunisti suradnje sa Srbima, koju je HKU sasvim isključivao, a dio vodstva HNZ-a još je uvijek držao otvorenom.

Krajem 1911. zastupnici SNO-a počeli su oštro nastupati ne samo prema zastupnicima HKU, nego i prema saborskim zastupnicima iz vodstva MNO-a, čime su se odnosi među parlamentarnim klubovima dodatno antagonizirali. To je napose došlo do izražaja prilikom rasprave o nazivu zemaljskog, odnosno službenog jezika, kada su čelnici SNO-a javno izašli s tvrdnjom da muslimani kao nacionalno neosviješteni ne mogu odlučivati o tom pitanju. Pritom se nije radilo o nekom principijelnom stajalištu srpskih zastupnika, koji su potaknuli pitanje naziva službenog jezika, nego o njihovu strahu da se muslimani ne opredijele u korist hrvatskog naziva. U ime hrvatskog i muslimanskog saborskog kluba nastupio je Šerif Arnautović, optuživši Zemaljsku vladu da se tajno sporazumjela sa Srbima, uzevši u razmatranje pitanje naziva službenog jezika, premda je to pitanje već izazvalo saborsku krizu, zbog koje

³⁴ Isto, 370.

je bila sazvana međustranačka konferencija, na kojoj je odlučeno da se ono uopće ne stavlja na dnevni red. Zastupnik SNO-a Milan Srškić demantirao je vijesti o sporazumu srpskog kluba sa Zemaljskom vladom, ustvrdivši da se i srpski klub zauzima za to da o pitanju naziva službenog jezika odlučuje Sabor, a ne da ga prejudicira Zemaljska vlada, te da o njemu trebaju odlučivati Srbi i Hrvati, a ne muslimani, za koje je jezično pitanje samo “aritetel, s kojim se može trgovati”. Ova Srškićeva izjava izazvala je oštru reakciju Š. Arnautovića, koji ga je upozorio da su Srbi ranije trgovali s muslimanima. Pri tome je naveo agrarno pitanje kao predmet muslimansko-srpskih razgovora, ali je očevitno mislio i na intenzivnu suradnju dvaju autonomnih pokreta.³⁵

Daljnem zaoštavanju hrvatsko-srpskih odnosa pridonijele su đacke demonstracije u Sarajevu, u vezi s činjenicom da je mađarski politički eksponent ban Slavko Cuvaj 27. siječnja 1912. godine raspustio Sabor Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Građanski doglavljenik barun Benko poslao je policiju na đake, a ova je upotrijebila oruđje i pritom ranila u glavu jednog mladića, koji je u komi prebaćen u bolnicu. U saborskoj raspravi 8. veljače 1912. Đ. Džamonja oštro je osudio Cuvajev režim u Hrvatskoj i zatražio od Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu da se očituje o nasilju koje je primijenila protiv đaka. Barun Benko je osporio Džamonjinu tvrdnju da je policija dobila nalog da oruđjem nastupi protiv demonatranata, ustvrdivši da je postojao samo nalog da se smire nemiri, a da će u povodu primjene nasilja biti provedena istraga. U raspravu se uključio zastupnik SNO-a Stjepan Grđić, koji je osudio pisanje *Hrvatskog dnevnika* i *Hrvatske zajednice* zbog težnje da đacke demonstracije prikažu kao demonstracije za trijalizam. Ta njegova izjava kod Srba je izazvala burno odobravanje, a kod Hrvata žestoke proteste. Hrvatski saborski klub i saborski klub prohrvatski orijentirane Muslimanske ujedinjene organizacije, u znak žalosti zbog ugnjetavanja ljudskih i građanskih prava i u znak solidarnosti sa zastupnicima raspuštenog Hrvatskog sabora, napustili su Sabor Bosne i Hercegovine. S druge strane, zastupnici MNO-a su osudili gaženje ljudskih prava u Hrvatskoj, ali su, zajedno sa zastupnicima SNO-a, ustali protiv hrvatskih nastojanja za pripojenjem Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i založili se za njezinu autonomiju. Ujedno su optužili hrvatske zastupnike da nastoje đacke

³⁵ Vidi: “Stenografski izvještaj XII. sjednice Sabora Bosne i Hercegovine, držane 26. novembra 1911. u Sarajevu”, u: *Stenografski izvještaji bosansko-hercegovačkog Sabora 1911./1912.* 10.

demonstracije iskoristiti za promicanje trijalizma.³⁶ Ovime se posvjedočilo da su MNO i SNO po pitanju autonomije Bosne i Hercegovine bili jednostudni, zaoštrivši time do kraja svoje odnose s dvjema hrvatskim organizacijama, koje su političku sudbinu Bosne i Hercegovine zamišljale sasvim drugačije. Pri tome treba naglasiti da je pojmovno određenje te autonomije za MNO i SNO bilo sasvim različito; kod MNO-a radilo se o nastojanju za održanjem Bosne i Hercegovine kao zasebne političke i kulturne cjeline, radi očuvanja vjerske i kulturne individualnosti muslimana u sklopu Monarhije, dok ju je SNO shvaćao samo kao korak prema njezinu uvrštavanju u sklop Kraljevine Srbije.

Propast nastojanja usmjerenih prema ostvarenju hrvatsko-muslimanskog savezništva, kao i produbljivanje hrvatsko-srpskih političkih suprotnosti pridonijeli su, u kontekstu stvaranja svepravaške organizacije za sve hrvatske zemlje i Bosnu i Hercegovinu u listopadu 1912., približavanju i političkoj fuziji HNZ-a i HKU. Vodstvo HNZ-a pristalo je u pravila organizacije unijeti odrednicu prema kojoj su katolički principi mjerodavni u socijalnim i kulturnim pitanjima koja se tiču vjere, crkvene discipline i katoličkog morala i da će se ta pitanja pretresati zajedno s biskupima. Nadbiskup Stadler sa svoje se strane obvezao opozvati interdikt protiv HNZ-a. Fuzija dviju organizacija ostvarena je, međutim, tek nakon sastanka svepravaškog vijeća, u siječnju 1912. u Zagrebu, na kojem su se predstavnici obiju organizacija obvezali na fuziju. Na sastanku Vrhovne uprave Stranke prava u lipnju 1912. u Sarajevu, proglašeno je raspuštanje HKU, čiji su članovi prešli u HNZ.³⁷ Formalno ujedinjenje provedeno je u hrvatskom klubu Sabora Bosne i Hercegovine 7. lipnja 1912.³⁸ Radilo se, međutim, tek o kratkotrajnom postizanju konsenzusa o ciljevima hrvatske politike u Bosni i Hercegovini. Raspad svepravaške organizacije 1913. i povratak na vlast Hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskoj ponovno dovode do prevlasti zagovornika hrvatsko-srpske suradnje u vodstvu HNZ-a, a nadbiskupa Stadlera usmjeravaju prema tzv. velikoaustrijskom

³⁶ Vidi: "Stenografski izvještaj XXI. Sjednice Sabora Bosne i Hercegovine, držane dne 8. februara 1912. u Sarajevu". u: *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora*. 12.-13.

³⁷ Gross M. 1973. 383.

³⁸ ABH, ZMF, Privatna registratura (Privatregistratur) 750/1914. Ujedinjenje HNZ-a i HKU detaljno je opisano u jednoj promemoriji zemaljskog poglavara O. Potioreka zajedničkom ministru financija L. Bilinskom iz 1914.

krugu oko nadvojvode prestolonasljednika Franje Ferdinanda, kao jedinom čimbeniku za koji je držao da može pridonijeti ozbiljavanju njegova političkog programa, ujedinjenju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom u sklopu trijalistički preustrojene Monarhije.

PRILOZI:

Prilog 1³⁹

Građanski doglavljenik barun Isidor Benko - zajedničkom ministru financija barunu Istvánu Buriánu, Sarajevo, 14. II. 1910.

O odjeku osnutka Hrvatske katoličke udruge te reakcijama banjolučkog biskupa fra Marijana Markovića i provincijala Bosne Srebrene fra Alojzija Mišića na njezin osnutak u kontekstu razmatranja mogućnosti sporazuma između Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge.

Mit dem Obzitierten Berichte hat die Landesregierung dem gemeinsamen Ministerium über die ziemlich kühle Aufnahme, welche die Gründung der "Hrvatska katolička udruga" unter den einheimischen katholischen Kroaten gefunden hat relationiert und dabei hervorgehoben, dass auch Bischof Marković aus Banja Luka in der hiesigen Zeitung "Hrvatska zajednica" erklärt hat, dass sein Begrüssungstelegramm an die Gründungsversammlung der "Udruga" keinesfalls als sein Beitritt zu dieser Vereinigung aufzufassen sei.

Nunmehr veröffentlicht der hiesige Franziskaner Provinzial Fra Alojsije Mišić in der Nr. 9 der "Hrvatska zajednica" vom 3. dieses / : Journalrevue vom 2. Februar Zahl 569 Präs. : / eine Erklärung, in welcher er ziemlich dezidiert zur "Udruga" Stellung nimmt und betont, dass seine Begrüssungsdepesche an die Udruga vom 16. Jänner L. J. nur dann als Anschluss an diese Vereinigung

³⁹ ABH, ZMF, Prez., 223/1910. Dokument se znatnijim dijelom referira na dokument Zemaljske vlade od 28. siječnja 1910. u kojem se prenosi stajalište franjevačkog provincijala Bosne Srebrene fra Alojzija Mišića prema HKU u povodu njezina osnutka: *Franziskaner –Provincial Alojsije Mišić, Stellungnahme zur Hrvatska katolička udruga zur Zahl 370 Pr. vom 28. I. 1910.*

zu gelten habe, wenn folgende von ihm für die Kooperation mit der “Udruga“ aufgestellten Bedingungen vorher erfüllt werden:

1.) Exzellenz Stadler habe im Vereine mit der “Udruga“ mit allen ihm zu Gebote stehenden Mitteln darauf hinzuwirken, dass die Franziskaner als Kuratklerus für ihre Anstalten: das Gymnasium in Visoko und die theologische Lehranstalt in Sarajevo eine angemessene staatliche Subvention erhalten;

2.) dass in dem Zwölferausschuss der vereinigten “Udruga“ von den 4 geistlichen Mitgliedern 2 Franziskaner und 2 Weltgeistliche sein müssen.

3.) Dem Ausschusse und den Mitgliedern der “Hrvatska narodna zajednica“ welche angesehene einheimische Söhne sind, dennen der Glaube und das Wohl des kroatischen Volkes in Bosnien und der Hercegovina ebenso am Herzen liegt wie der Gegenpartei, dürfe nicht das Messer und die Kehle gesetzt und dürfen sie nicht zu einem verzweifelten Kampfe, welche für die gute Sache weittragende Folgen haben könnte, gezwungen werden.

Des Weiteren führt der Provinzial aus, dass es wohl keinem Zweifel unterliegen kann, dass der Erzbischof in Bezug auf den Glauben und auf die kroatische Sache die edelsten Absichten hegt, dass jedoch zur Verwirklichung dieser Ziele vor Allem die volle Einigkeit notwendig sei, dass persönliche Momente vollkommen ausgeschaltet werden müssen und dass es in diesem Kampfe weder Sieger noch Besiegte geben darf.

In sehr vorsichtiger Weise gibt er sodann dem Erzbischof Stadler zu verstehen, dass er die Sache Bosniens und des Herzegovens nicht kennt und dass wenn man die Einheimischen für eine Idee gewinnen will, ein ganz anderer Weg betreten werden müsste, als bisher.

Dass dieses offene Schreiben des hochangesehenen Franziskaner-Provinzials, hinter welchem in dieser Sache der ganze hierländige Franziskanerorden und ein grosser Teil der einheimischen Kroaten stehen, nicht allein auf die weitesten Kreise sondern auch auf dem Erzbischof Stadler einen grossen Eindruck machen wird, unterliegt wohl keinen Zweifel.

Ungeachtet jedoch der entschiedenen Sprache des Fra Alojsije, welche der Form und dem Inhalte nach massvoll und schliesslich doch für die Aussöhnung und Einigkeit plädiert, dürfte sein Hervortreten die gespannten Beziehungen zwischen den beiden Lagern nicht verschärfen, da, wie bereits berich-

tet, beide Teile auch deswegen geneigt sind, Frieden zuschliessen, um bei den Landtagswahlen jedwede Zersplitterung der Katholiken zu vermeiden.

Von den Gefühlen der Versöhnlichkeit werden insbesondere die akademische gebildeten Mitglieder der "Hrvatska narodna zajednica" beherrscht, was am besten dadurch illustriert wird, dass, wie aus guter Quelle verlautet, unter ihnen die ernste Absicht besteht, dem dermaligen Obmann der "Zajednica" Dr. Nikala Mandić, welcher der Hauptstein des Anstosses ist und welcher wegen seiner Unbeständigkeit und Aufrichtigkeit die Sympathien auch bei seiner Gesinnungsgenossen teilweise verscherzt hat demnächst nahezulegen, dass er vom Präsidium im Interesse der kroatischen Sache zurückzutreten möge.

Für den Chef der Landesregierung,
Der Civil – Adlatus:
I. Benko

Prilog 2.⁴⁰

Izvjješće službenika u Zemaljskoj vladi, koncipijenta dr. Mihalića o konstituirajućoj skupštini Muslimanske samostalne stranke u Sarajevu 10. travnja 1910.,

R e l a t i o n

des Regierungskonzipisten Dr. Mihalics über die un 10. April l. J. in den Nebenlokalitäten des Vereinhauses abgehaltene konstituierende Versammlung der "Muslimanska samostalna stranka". Die Versamlug wurde von des Präses der provisorischen Lokalausschusses, der Partei in Sarajevo dem hiesigen Advokaten Akif eff. B i s e r o v i ć eröffnet.

⁴⁰ ABH, ZMF, Präs. BH, 493/1910.

1.) Derselbe begrüßte vor allen des behördlichen Abgeordneten und teilte den Anwesenden die in der Beilage A. ersichtliche Tagesordnung der Versammlung mit.

Nach meiner Schätzung haben der Versammlung circa 350 Personen und zwar 250 – 280 aus der Provinz, der Rest von Sarajevo beigezohnt.

In der Beilage B. sind die angesehensten Teilnehmer der Versammlung, soweit es mir möglich war, die Namen zu merken, angeführt.

In seiner Eröffnungsrede konstatierte Akif eff. B i s e r o v i ć das zahlreiche Erscheinen von Anhänger der Partei und zog aus dieser Umstände die Folgerung, dass die "Muslimanska samostalna stranka" trotz ihres zweimonatlichen Bestandes bereits feste Wurzeln in Volke gegriffen hat. Wie, setzt B i s e r o v i ć fort, auch aus den Mitteilungen des Parteiblattes zu ersehen sei, habe die Partei bereits eine angesehene Anzahl von Mitgliedern. Doch ist die Zahl viel grösser, denn er habe Briefe in den Händen, das der Partei ausser diesen Personen noch zahlreiche Anhänger habe, die bisher jedoch unterlassen haben, ihren Namen in der Zeitung veröffentlichen zu lassen. Die Partei schreite sehr schön vorwärts, was speciell darauf zurückzuführen sei, dass der Hauptprogrammpunkt der Partei ist: "Islamit ohne jedwede nationale Färbung". Zur Gründung der Partei sei vor allem der Umstand Massgeben gewesen, dass das islamitische Volk nicht nach vorwärts schreite, sondern in Rückbildung begriffen sei (Ne napreduje, nego nazaduje). Aus diesem Grunde sei die Organisation notwendig. Das Volk müsse seine Führer haben, welche es auf den Weg der Entwicklung führen sollen. Es sei wohl wahr, dass eine muslimanische Organisation und Führerschaft auch bisher bestanden habe, aber sie sei "ohne jede Programm, ohne bestimmte leitende Ideen" gewesen. Der Zweite Umstand, warum die Gründung der Partei notwendig geworden sei, bestehe darin, dass vor zwei Monaten die *Wiener Zeitungen* die Nachricht gebracht haben, dass die Verfassung vor dem Tore stehe, jede Konfession eine gewisse Anzahl von Mandate bekomme, den Moslims aber nicht soviel Mandate zugekommen seien wieviel es ihnen von rechtswegen gebühren würde. Um diesen Mangel der Verfassung auf irgend eine Weise zu reparieren, habe K u l o v i ć eine Anquete einberufen, zu welcher angesehene Personen nicht nur aus Sarajevo, sondern auch aus der Provinz geladen worden seien.

Als Resultat dieser Anquete sei die Entsendung einer fünfgliedrigen Deputation unter Führung des Kulović nach Wien gewesen. An der Verfassung konnte jedoch leider schon nicht mehr geändert werden. Es sei dennoch ha-

uptsächlich auf die Entsendung dieser Deputation und auf die Tätigkeit der Zeitschrift "Muslimanska sloga" das Erscheinen Alerhöchsten Handschreiben zurückzuführen, in welchen es ausdrücklich heisst, dass die Agrarfrage (Loskauf der Kmeten) nicht in obligatorischer Weise gelöst werden wird, sondern der status quo auch weiterhin verbleiben werde. Agrarfrage sei der zweite Umstand zur Gründung der Partei gewesen, denn es gebe [gäbe] kein Volk ohne Grundbesitz. Redner bittet alle Versammlung, die Gründung der Partei zu genehmigen resp.[ektive] über deren weiteren Verbleib entscheiden.

2.) Nach der Eröffnungsrede des Präsidenten Akif eff. B i s e r o v i ć wird zum Punkte 2. der Tagesordnung geschritten. Zum Vorsitzenden der Versammlung wurde der pensionierte Oberscheriatsrichter Nureddi eff. H a f i z o v i ć gewählt. Zu Schriftführern Assistent Šemsudin eff. S a r a j l i ć und Fadil K u r t a g i ć. Zu Verifikatoren des Protokolles die hiesige Gemeinderäte Sulejmanbeg S u l e j m a n p a š i ć und Hadži Salihaga B i ć a k ċ i ć.

Redakteur Zija eff. R i z a e e f e n d i ć beantragt, dass nur Personen, die Mitglieder der Partei sind, in der Versammlung sprechen dürfen.

H. Nuredin ef. H a f i z o v i ć übernimmt unter stürmischen Živio – Rufen den Vorsitz und fordert die Anwesenden zur Einigkeit auf.

Von der Einigkeit (sloga) haben nach der Rede des H a f i z o v i ć noch der Mostarer Bürgermeister Mujaga K o m a d i n a .und der Gimnasiallehrer Hakija H a d ž i ć gesprochen, worauf der Bürgermeister Esad eff. K u l o v i ć das Wort ergreift, um auch seinerseits die Anwesenden gleichfalls zur Einigkeit zu ermahnen. Kulović betont, dass das bosnisch-hercegovinische muslimanische Volk sich jetzt in einer sehr kritischen Lage befinde, was auch den Umstand zurückzuführen sei, dass die Moslims bisher keine "Hacksamkeit" bekundet und alles mit Letargie und ruhig zugesehen habe. Kulović stellt als Hauptbedingung der Fortentwicklung des Volkes die "Hackseimkeit und Einigkeit" auf.

3.) Nach den Worten des K u l o v i ć wird zum Punkte 3 der Tagesordnung (Bericht des Sarajevoer Lokalausschusses über die bisherige Tätigkeit der Partei) übergegangen.

Dr. Halidbeg H r a s n i ć a skizziert in Kurzen die Tätigkeit des Ausschusses. Der Ausschuss sei vor allem seine Hauptaufmerksamkeit darauf gelenkt, dass die Partei sich auch in der Provinz organisire. Es seien Lokalausschüsse

gegründet worden, diese Tätigkeit konnte jedoch nur eine provisorische sein und hänge alles von der heutigen Versammlung ab. Von der bisherigen Tätigkeit seien noch besonders die Pourparleis⁴¹ mit Alibeg Firdus und seiner Partei zu bemerken. Der Ausschuss sei von der Gegenpartei wegen Zustandekommens einer Einigkeit unter den Moslims angegangen worden. Redner wolle jedoch darüber jetzt nicht sprechen, da dies Gegenstand des Punktes 9 der Tagesordnung bilde.

5.) Nachdem der Bericht des Dr. Hrasnica zur Kenntnis genommen wurde, wird anstatt Punktes 4.) zum Punkte 5.) (Wahl der Vertretungen (predstavništvo) der Partei) geschritten.

Der in der gestrigen Vertrauensmännerkonferenz beschlossenen Vereinbarung zufolge, wurden in die Vertretung (Vorstand) der Partei von jedem Kreise drei Personen als ordentliche Mitglieder und einige Personen als Ersatzmänner gewählt. Er wurden gewählt.

I. Für den Kreis B a n j a l u k a:

A.) Als ordentliche Vorstandsmitglieder:

- 1.) Atif eff. B a h t i j a r e v i ć, pens. Bezirksvorsteher
- 2.) Alibeg B i š č e v i ć aus B. N o v i
- 3.) Ademaga M e š i ć aus T e š a n j

A) Als Ersatzmänner:

Hadži Hifzo B a h t i j a r e v i ć aus B a n j a l u k a

Saliaga Čaušević aus B. N o v i und

Ziajbeg G j o n l a g i ć aus T e š a n j

II. Für den Kreis B i h a ć:

B) Als ordentliche Mitglieder:

- 4.) Alibeg A l a j b e g o v i ć aus B i h a ć

⁴¹ Od *pourparler* (franc.), rasprava koja prethodi pregovorima.

5.) Muhamedaga B u k o v a č a aus P e t r o v a c

6.) Muhamedaga I b r a h i m p a š i ć aus B i h a ć

B.) Als Ersatzmänner:

Husein A l a j b e g o v i ć aus S a n s k i m o s t

Murat eff. T o r o m a n o v i ć aus C a z i n und

Džaferbeg F i l i p o v i ć aus K l j u č

III. Für den Kreis Mostar:

A.) Als ordentliche Mitglieder:

7.) Mujaga K o m a d i n a, Bürgermeister von M o s t a r

8.) Avdaga Šehinović aus B i l e k [Bileća]

9.) Ragibbeg Resulbegović aus T r e b i n j e

B.) Als Ersatzmänner:

Ahmet eff. M a h i n i ć aus T r e b i n j e

Mehmed eff. Š a r i ć [aus B i l e k]

Ahmet K a r a b e g aus M o s t a r

IV. Für den Kreis Sarajevo:

A.) Als ordentliche Mitglieder:

10.) Dr. Halidbeg H r a s n i c a

11.) Ibrahim eff. R a š i d k a d i ć

12.) Avdaga Š a h i n a g i ć

B.) Als Ersatzmänner:

Sulejman S u l e j m a n p a š i ć

V.) Für den Kreis Travnik:

A.) Als ordentliche Mitglieder:

13.) Ibrahimbeg T e s k e r e d ž i ć aus T r a v n i k

14. Abdul Aziz I m a m o v i ć aus Ž e p č e

15.) Mahmud eff. T a r a b a aus Z e n i c a

B.) Als Ersatzmänner:

Zaimbeg A g a n o v i ć aus J e z e r o

VI.) Für den Kreis Tuzla:

A.) Als ordentliche Mitglieder:

16.) Zijabeg P a š i ć aus Bjelina [Bijeljina]

17.) Mustajbeg U z e i r b e g o v i ć aus Maglaj

18.) Mustajbeg G r a d a š č e v i ć aus G r a d a č a c

C.) Als Ersatzmänner:

Smailbeg S k o p l j a k o v i ć aus Z v o r n i k

Ibrahim K u č u k a l i ć aus B r č k o und

Uzeirbeg U z e i r b e g o v i ć aus M a g l a j

Ausser den obigen Mitgliedern wurde der Ausschuss noch durch die Wahl von Personen aus dem Stande der Intelligenz und der Ulemas ergänzt und zwar wurden diesbezüglich gewählt:

VII. Aus dem Stande der Ulemas:

19. Hadži Nuredin eff. H a f i z o v i ć pens. Oberscheriatsrichter

20.) Ahmet eff. K a r a b e g aus M o s t a r

21.) Hadži Hafiz M a g l a j l i ć aus B a n j a l u k a

VIII. Aus dem Stande der Intelligenz:

22.) Šemšibeg S a l i h b e g o v i ć städt. Tierarzt in Sarajevo

23. Redakteur Zija eff. R i z a e f e n d i ć und

24. Hakija H a d ž i ć, Gymnasiallehrer

Wie aus dem Vorstehenden zu ersehen ist, wird der Vorstand der Partei aus 24 Personen bestehen.

4.) Sodan wird zum Progame 4.) (Vorlegung und Annahme der Statuten) geschritten.

Dr. Halidbeg H r a s n i c a stellt den Antrag, dass die Ausarbeitung und Beschlussfassung über die Statuten dem gewählten Parteivorstande überlassen werde, da die Versammlung diesbezüglich heute, wo man noch nicht weiss, ob eine Fusion resp.[ektive] ein Wahlkompromiss mit der Gegenpartei zustandekommt oder nicht, kaum richtige Beschlüsse fassen könnte. Die Statuten hängen eben von diesem Umstande ab, und da man heute nicht weiss, wie sich die Sache gestalten wird, wolle man betreffs der Statuten dem Ausschusse eine unbeschränkte Vollmacht geben. Nachdem zu diesem Gegenstande noch Ahmet K a r a b e g und Ademaga M e š i ć kurz gesprochen haben wird der Antrag des Halidbeg H r a s n i c a angenommen.

6.) Bei dem Punkte 6.) der Tagesordnung (Finanzierung der Zeitschrift der Organisation) entwickelte sich eine längere Debatte.

Ahmet eff. K a r a b e g will diese Frage gänzlich dem Ausschusse überlassen. Nach seiner Ansicht hätte alle Versammlung über alle Punkte hinwegzugeben und blos[s] den Punkt 9.) Beratung über eine Verständigung mit dem Exekutivausschusse, in Beratung zu ziehen.

Zejnila H a s a n b e g o v i ć aus G a c k o vertritt den gleichen Standpunkt. Er sagt uter den anderen: "Složimo se svi, jer ode sve, ostavite mudrolije, isturite izmedju sebe ljude, koji su protiv sloge, jer svijet ide u hidžret."⁴²

⁴² Hidžra (hidžretun, ar.) seoba, odlazak poslanika Muhameda iz Mekke u Medinu 622. godine n. e., jedan od najvažnijih događaja u islamu od kojega se računaju godine – početak računanja muslimanske ere. Ovdje u prenesenom značenju, svijet ide u seobu, odnosno bliži

Ademaga Mešić ist gleichfalls für eine Verständigung mit der Gegenpartei, es muss aber in den Beratungen eine Ordnung eingehalten werden. Auf der Tagesordnung steht der Programmpunkt 6.) soll man daher zuerst darüber verhandeln.

Fehim eff. Čurčić der in der heutigen Versammlung wiederholt dem provisorischen Ausschusse eine Opposition machte, verlangt, dass die Beratung über den Programmpunkt 9.) vor den übrigen Punkten auf die Tagesordnung gestellt werde.

Dr Halidbeg Hrasnica tritt entschieden dafür ein, dass zuerst der Programmpunkt 6.) verhandelt werde, seine Worte sind: "treba najprije u svojoj kući urediti, pa onda dalje dati temelj listu. Predlog Fehim eff. Čurčića nemože se iz praktičnih razloga primiti."

Hafiz Pužić aus Mostar will die Finanzierung der Zeitschrift dem Ausschusse überlassen. Den grössten Eindruck machte die Rede des Alibeg Alajbegović aus Bihać, dem die Versammlung bei seinem wiederholten Reden stets grosse Sympathien bekundete. Er sagt unter anderen: "Mi smo krajišnici ili za rat ili za mir, mi smo krajišnici ali i za slogu, ali za časnu, da lice lice ne ruši, da stranka stranku ne omalovažuje; mi moramo braniti našu stranku i neće niko nečasne sloge. Stranka nam je zlatna jabuka, a druga se ruka pruža na mir. Radi toga treba da svaki svoju stranku brani. Kako vidim ovdje je dobar dio gospode za slogu, ali sad evo ima i naša stranka. Neka eksekutivni odbor odbaci javno srpstvo ili Hrvatstvo i stavi se na vjerski temelj, pa smo odmah s njima. Pustimo osobnosti kraju, fuzija ako se provede, onda možemo osnivati svoje listove ili druge ukidati."

Nach diesen Worten bittet Alibeg Alajbegović den Übergang zur Tagesordnung . d. i. [das ist – to jest] zur Verhandlung des Punktes 6.) was endlich angenommen wird.

Sodan erörtert Dr. Hrasnica, dass die Zeitung "Muslimanska Sloga" jetzt Eigentum der Islamska Štamparija ist, die Zeitung habe Defizit, deshalb sei es notwendig, dieselbe zu finanzieren. Diess kann in zweifacher Weise geschehen und zwar:

se njegov kraj kao ispunjenje objavljenih istina.

- a) entweder verpflichten sich die anwesenden Herren zu Zahlung resp.[ektive] Aufbringung eines gewissen Betrages, oder
- b) wird die Aufbringung der erforderlichen Mittel den Lokalausschüssen überlassen.

Die erste Modalität sei zweckmässiger, denn die Lokalausschüssen sind noch nicht überall organisirt.

H. Saliga B i č a k č i ć wünscht, dass das Blatt dreimal wöchentlich erscheine.

Dr. Halidbeg H r a s n i c a widersetzt sich diesen Antrage mit der Begründung, dass sowohl finanzielle, wie auch technische Schwierigkeiten (zu letzteren auch der Mangel an geeigneten Mitarbeitern gehöre) den Antrag des Salihaga B i č a k č i ć, wegen öfteren Erscheinens der Zeitung als derzeit unmöglich erscheinen lassen. Nachdem zum Gegenstande noch Huseinbeg A l a j b e g o v i ć aus S a n s k i M o s t und Ahmet eff. K a r a b e g aus M o s t a r gesprochen haben, ergreift Dr. H r a s n i c a neuerdings das Wort und begründet die Notwendigkeit der sofortigen Finanzierung dess Blattes damit, dass in der letzten Generalversammlung der Islamska štamparija beschlossen wurde, ein Haus um 75.000 Kronen zu bauen und dass zu diesem Zwecke aufzunehmende Darlehen durch Ratenzahlung in vier Jahre zu tilgen. Die Islamska Štamparija vermag daher für das Blatt innerhalb diesen vier Jahren keine Opfer zu bringen.

Nachdem Seidalibeg F i l i p o v i ć der Versammlung erörterte dass das Defizit des Blattes jährlich 6000 Kronen ausmache, bereitet der langen Debatte Ademaga M e š i ć damit ein Ende, dass er erklärt, für die Zeitung was seine Person anbelangt, jährlich 500 Kronen durch drei Jahre zahlen zu wollen. Ademaga M e š i ć fordert die Anwesenden auf, jeder möge zu diesem Zwecke nach seinem besten Wissen beitragen. Hierauf erklärt Esad eff. K u l o v i ć durch drei Jahre jährlich 1000 Kronen für den gegenständlichen Zweck widmen zu wollen.

Sodann erfolgt die Subskription der Beiträge auf das Blatt. Es wurde von den Anwesenden mit der Giltigkeit auf drei Jahre 10.135 Kronen jährlich gezeichnet: Mujaga K o m a d i n a, Mustajbeg U z e i r b e g o v i ć, Dr. Halidbeg H r a s n i c a, H. Saliaga B i č a k č i ć und Zijabeg P a š i ć (letzterer für ganz Bjelina [Bijeljina]).

Sodann wurde über Antrag des Bürgermeisters Mujaga K o m a d i n a der Redaktionsausschuss der Zeitschrift gewählt. Demselben gehören an: Dr. Halidbeg H r a s n i c a, Akif eff. B i s e r o v i ć, H. Saliaga B i ĉ a k ĉ i ć, Zija R i z a e f e n d i ć, Esad eff. K u l o v i ć.

7.) Der Punkt 7.) der Tagesordnung (Aufstellung einer Kandidationsliste für den Landtag) wird über Antrag des Vorsitzenden, pens. Oberscheriatsrichters H a f i z o v i ć.. mit der Begründung dem heute gewählten Vorstände der Partei überlassen, dass die Kandidationsliste ausschliesslich von dem Umstande abhängt, ob mit dem Exekutivausschusse eine Verständigung zustandekommt oder nicht. Da man aber heute dies nicht wissen kann, wird die Aufstellung der Kandidationsliste dem Parteivorstande überlassen.

8.) Punkt 8 der Tagesordnung (Gründung einer Muslimanischen Centralbank in Sarajevo):

Akif eff. B i s e r o v i ć ist der Ansicht, dass diese Frage der Parteivorstande überlassen werde. Hierauf hält Ademaga M e š i ć eine länger und sachliche Rede. Er weist vor allem darauf hin, dass zu einer Fortschritte jedes Volkes vor allem die Gründung von finanziellen Institutionen notwendig sei. Dies sehen wir auch bei den übrigen Konfessionen des Landes. Sie gründen Finanzinstitute, um sich zu helfen, politisch gross zu werden und uns den Grund und Boden abkaufen zu können. "Sugradjani" - sagt Ademaga M e š i ć – "se oružaju tim oružjem, osnovali su mnogo novčanih zavoda i to ne samo za oružanje svojih interesa, nego i protiv naših zemalja. Moramo se pobrinuti i mi, nedamo zemlje". Die Geldinstitutionen seien nicht nur für den wirtschaftlichen Fortschritt, sondern auch aus politischen Gründen notwendig. Die Moslims haben sich bei Geldinstituten anderer Konfessionen verschuldet, sis seien daher in ihren Händen und wer Geld hat, der befehle auch. Auch der Staat werde nur durch Geldinstitute gross. Bei der Gründung der Bank muss als Hauptprinzip gelten, dass möglich zahlreiche Schichten der Bevölkerung an derselben sich beteiligen können. Er stellt den Antrag, dass die Versammlung die Gründung der Bank beschliesst und die weiteren Arbeiten einem zu wählenden separaten Ausschusse überlassen möge.

Auf Antrag des Akif eff. B i s e r o v i ć wird beschlossen, dass die Gründung der Bank mit den religiösen Vorschriften in Einklang gebracht werde. B

i s e r o v i ć sagt, dass zu diesem Zwecke eine Fetva⁴³ erwirkt und der ganzen Sache eine scheriatsrechtliche Form gegeben werden muss.

Esad eff. K u l o v i ć behauptet, es sei für die Gründung von Banken bereits anlässlich der Gründung der Bank in F o č a eine Fetva von dem Rijaset erwirkt worden, es sei daher nicht notwendig in dieser Sache eine neue Fetva von Rijaset anzusuchen.

Hafiz Šakir eff. P a n d ž o pens. Mitglied des Reis-ul-ulema glaubt, dass man die Fetva ohne weiteres bekommen wird, da schon eine solche bereits für F o č a erteilt wurde.

E s w i r d d a r a u f h i n b e s c h l o s s e n , s i c h t r o t z d e n b e s t e h e n d e n F e t v a d e n n o c h a n R i j a s e t z u w e n d e n , z u m a l d i e f ü r d i e z u g r ü n d e n d e m u s l i m a n i s c h e Z e n t r a l b a n k d i e F e t v a m i t R ü c k s i c h t a u f d e n P r ä z e d e n z f a l l i n F o č a o h n e w e i t e r s e r t e i l t w e r d e n w i r d .

Über Antrag des Esad eff. K u l o v i ć wird ein Bankausschuss gewählt, dessen Mitglieder es seien werden: H. Saliga B i č a k č i ć, Muhamedaga A h m e t a š e v i ć, Mujaga K o m a d i n a, Dr. Halidbeg H r a s n i c a, Avdaga Š a b i n a g i ć, Ibrahim eff. R a š i d k a d i ć und Ademaga M e š i ć, als Fachmänner: Mustajbeg U z e i r b e g o v i ć, Bećiraga Č a p l j i ć und Zijabeg D j o n l a g i ć, als Sachverständige vom konfessionellen Standpunkte: H. Nuredin eff. H a f i z o v i ć, Ahmet eff. K a r a b e g und Hafiz eff. M a g l a j i ć.

Die Versammlung beschliesst, den gawälten Bankausschusse eine unbeschränkte Vollmacht für die Gründung der Bank zu erteilen.

Zum Punkte 8 melden sich noch Huseinaga A l a j b e g o v i ć und Ali-beg A l a j b e g o v i ć zum Worte, welche wünschen, dass die Bank je früher gegründet werde, damit das Volk sieht, dass die Partei für dasselbe arbeitet.

9.) Punkt 9 der Tagesordnung (Beratung über eine V e r s t ä n d i g u n g m i t d e n E x e k u t i v a u s s c h u s s e).

Dr. Halidbeg H r a s n i c a referiert als Sekretär des provisorischen Lokalausschusses über diesen Punkt. Er reproduziert die diesbezüglich in der "Muslimanska Sloga" veröffentlichte Korrespondenz der beiden Parteien und

⁴³ *Fetva* (arapski: فتوى) je zakonska izjava u islamu koju izdaje pravnik, specijalist za određen slučaj. Fetva se obično izdaje na zahtjev osobe ili suca da bi se razriješilo pitanje gdje je *fikh*, odnosno islamsko pravo nejasno.

bittet die Versammlung, dass Weitere in der Sache zu veranlassen.

Es entwickelt sich über diesen Punkt eine längere Debatte in welcher sich Mujaga K o m a d i n a, Alibeg A l a j b e g o v i ć, H. Hafiz H a d ž a g i ć, Fehim eff. Č u r č i ć, Ahmet eff. K a r a b e g, Akif eff. B i s e r o v i ć, Mehmed beg I b r a h i m p a š i ć, Haki eff. H a d ž i ć, Ademaga M e š i ć und Esaf eff. Kulović beteiligen.

Mujaga K o m a d i n a sagt: "Hercegovina se nije organizovala; čekamo samo na slogu. Sloga mora doći, zato se ima odbor pobrinuti i da brat bratu ruku dade". Er beantragt, dass der Partei Vorstand mit der Durchführung der Verhandlungen betraut werden.

Alibeg A l a j b e g o v i ć spricht unter stürmlichen Živio-Rufen dafür, dass die Parteileitung (Vorstand) zu dem gedachten Zwecks noch heute zusammenetrete, dass der Partei-Leitung eine unbeschränkte Vollmacht gegeben werde, aber die Verständigung der Partei keine Herabsetzung resp. Erniedrigung zufügen darf. "Ako bi se sloga nečasna zahtijevala, onda [je] ne smije biti; pregorjetimo možemo njima sve, ali ponižen je ne smije biti; dostojno jedno drugome u svemu".

Hadži Hafiz eff. H a d ž a g i ć meint, dass, wenn zu einer Verständigung nicht kommt, die Mitglieder nicht mehr zu einer neuen Versammlung einberufen werden mögen.

Der Antrag des Fehim eff. Č u r č i ć, dass aus der heutigen Versammlung an Alibeg Firdus ein Telegramm wegen der Fortsetzung der weiteren Verhandlungen gesendet werde, wird nach Einsprache des Dr. Hrasnica verworfen und ziet daraufhin auch der Antragsteller selbst seine Proposition zurück.

Eine längere Debatte entstand bei der Feage, ob mit Rücksicht auf die bevorstehenden Verhandlungen mit dem Exekutivausschusse die Parteileitung sich einen Präses definitiv oder nur provisorisch wählen soll. Wie ich aus den Bemerkungen der diesbezüglichen Redner entnehmen konnte, ist diese Frage deshalb von Wichtigkeit, weil falls nur ein provisorischer Präses gewählt würde, dann die Partei im Falle des Zustandekommens eine Fusion mit dem Exekutivausschusse *eo ipso* die Führshaft des Ali beg Firdus hätte anerkennen müssen.

Ahmed eff. K a r a b e g und Mujaga K o m a d i n a debattieren unter Zustimmung des grössten Teiles der Versammlungsteilnehmer aus der Hercegovina, dass die Parteileitung sich nur einen provisorischen Präses wählen soll. Dieser Ansicht waren auch Muhamed beg I b r a š i m o v i ć und Alibeg A l a j b e g o v i ć.

Dr. H r a s n i c a sagt, dass sich die Parteileitung dem Präses unbedingt definitiv zu wählen habe, denn der Exekutivausschusse habe auch einen Präses. Ohne definitiven Präses würde keine Parität mit den Exekutivausschusse bestehen.

Esad eff. K u l o v i ć sagt: "Zar ćete nas strpati pod Alibeg ovu kapu; ja neću da pod kapu Alibega dođem, morada se bira stalno predsjedništvo".

Dr. Halidbeg Hrasnica führt aus, dass eine *Conditio sine qua non* für die Verständigung mit der Exekutivausschusse der Umstand sein muss, das beide Parteivorstände (daher sowohl der Exekutivausschuss wie auch die heute gewählte Ausschuss der Muslimanska Samostalna Stranka) im Falle eine Verständigung fallen müssen und dann ein neuer Ausschuss gewählt werden muss.

Endlich sieht sich Mujaga K o o m a d i n a veranlasst, seinen früheren Standpunkt aufzugeben und sich dem Standpunkte des K u l o v i ć anzuschliessen.

Als Beschluss der heutigen Versammlung gilt daher, dass die gewählte Parteileitung sich bei ihrer Konstituierung einen definitiven Präses zu wählen und dass erst dann mit den Verhandlungen mit der Gegenpartei begonnen werden soll.

Gymnasiallehrer Haki eff. H a d ž i ć kritisierte in scharfen Worten die in der Nummer 28 von 9. April erscheinene Notiz des "Musavat" "Samostalci u Sarajevu", in welchem eine sehr abfällige Kritik über die Samostalci enthalten ist. Hakija H a d ž i ć findet die Schreibweise des "Musavat" für Unwürdig mit Rücksicht auf die bevorstehenden Verhandlungen der Partei für unoppprtun, vor allem aber für illoyal und gemein. Er beantragt. Dass die Schreitweise des "Musavat" der öffentlichen Verachtung überlassen möge, was von der Versammlung durch Živio-Rufe auf H a d ž i ć gebilligt worden zu sein schein.

10.) P u n k t 10 E v e n t u a l i a. Muhamed aga I b r a h i m p a š i ć bringt die Frage der Auswanderung der Moslems zur Sprache und ist der Ansicht, dass in dieser Sache vor allen die Muaallims ihre Schuldigkeit zu thun hätten und dass sie die Parteileitung an den Rijaset zu wenden hätte, damit dieser die Muaalims in dem erwünschten Sinne beauftragen.

Akif eff. B i s e r o v i ć ist gleichfalls der Ansicht, das die Parteileitung bei dem Rijaset um Herausgabe einer Fetva an die Muaalims bitlich werden soll.

Mualim D u k a t a r nimmt der Verein "Mualimsko imamsko društvo" in den Schutz und sagt, dass der Verein seinerseits ein Zirkular an die Mitglieder wegen Aufklärung der Bevölkerung erlassen habe.

Der Antrag B i s e r o v i ć und Muhamedaga I b r a h i m p a š i ć wird hierauf angenommen.

Sodann wird die Versammlung nach Dankesworten des Vorsitzenden, pens. Scheriatsoberrichters H a f i z o v i ć um 1 Uhr 20 Min. Nachmittags geschlossen.

Sarajevo, am 10 April 1910

Dr. Michael Michalics
Regierungskonzipist

Regierungskommissär für die Landeshauptstadt Sarajevo
Z: 201 präs. "Muslimanska samostalna stranka"
konstituierende Versammlung.

Sarajevo, am 11. April 1910

An das
Präsidium der Landesregierung in SARAJEVO

Prilog 3.⁴⁴

Poglavar Zemaljske vlade barun Marijan Varešanin - Zajedničkom ministarstvu financija, Sarajevo, 4. V. 1910.

Obavijest o listi kandidata za koju se, prema povjerljivim informacijama, opredijelila Hrvatska katolička udruga. Procjenjuje se njezine izborne šanse te se s tim u vezi konstatira da je jedina šansa njezine izborne pobjede da nadbiskup Stadler uspije u Rimu postići zabranu političkog angažmana franjevac, koji su, zbog svoga golemog utjecaja u narodu, krucijalni čimbenik za izbornu pobjedu Hrvatske narodne zajednice.

“Udruga“ Landtagskandidaturen. An das k. u. K. Finanz-Ministerium in Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina in Wien.

Die von Exzellenz Dr. Stadler respektive Bischof Ivan Šarić gegen die “Zajednica“ ins Leben Katholiken-Partei der “Udruga“ ist nach verlässlichen Nachrichten, in Bezug auf die folgenden Landtagskandidaturen schlüssig geworden:

III. Kurie:

Wahlbezirk 10 Sarajevo: Kanonikus Paul Pajić,

- 11 Mostar: noch kein Kandidat,
- 12 Ljubuški: Don Marijan Vojnović,
- 13 Banja Luka, Bihać: Dr. Dražić,
- 14 Tuzla: Bischof Ivan Šarić,
- 15 Travnik: Don Jure Veselić,
- 16 Livno: Kaufmann Nijo Kajić (hat Kandidatur noch nicht angenommen).

II. Kurie:

Wahlbezirk 10 Sarajevo: Dr. Mazzi, falls nicht annimt Dr. Dražić,

- 11 Travnik: Bischof Dr. Ivan Šarić,
- 12 Mostar: ohne Kandidatur,

⁴⁴ ABH, ZMF, Prez., BH, 593/1910.

13 Tuzla: I v a n T a r t a n j,
14 Banja Luka, Bihać: G r g a P o t u š e k, Restaurateur.

I .Kurie 2. Wählerklasse

**Baurat V a n c a š, Direktor S o m o g y, Dr. Viktor J a n k i e w i t z,
Dr. D r a ž i ć.**

Die Kandidatenliste ist sowohl was ihre Vollständigkeit, wie auch das politische Gewicht, der darin enthaltenen Personen einbelangt, ein Cliché der Schwäche dieser Partei und ein Beweis dafür, dass die für die "Zajednica" in überwiegender Zahl eintretenden Franziskaner ihren jahrhunderte langen Einfluss auf die hierländigen Katholiken noch besitzen und gegen Erzbischof Dr. S t a d l e r, beziehungsweise gegen seine unbeliebte Umgebung, auch mit Erfolg geltend machen. Ob der Erzbischof nicht bis zu dem entscheidenden Wahltag in Rom das Mittel finden wird, die Ordensbrüder der Franziskaner wenn nicht botmässig, so doch in eine für die "Zajednica" gefährliche Pasivität zu drängen, kann von hieraus nicht beurteilt werden; sicher ist nur, dass ein solcher Umschwung auch in der letzten Stunde, in der Kurie der Landbewölkerung den Kandidaten der "Udruga" zum leichten Siege verhelfen würde, weil die katholischen Wähler dieser Kurie, falls sie nicht unter der führung ihres Frater zum Wahlorte ziehen und unter seiner Aufsicht abstimmen, die politischen Divergenzen zwischen der Stadler und Mandić-Partei eigentlich nicht tangieren und sie daher allein, die von der Franziskanern fallen gelassene Wahlfahne keinesfalls wieder hochheben werden.

Nach den neusten Nachrichten soll Bischof Š a r i ć den Dr. M a n d i ć, zwecks Verständigung über ein Wahlkompromiss zu sich gebeten haben, letzterer soll aber im Vertrauen auf seine gebesserten Wahlchancen dieser Einladung nicht Folge geleistet haben. Ob es Erzbischof S t a d l e r gelingen wird den durch seine heissblütige Umgebung so zugespitzten Gegensatz zwischen den beiden Parteilagern der Katholiken doch noch zu mildern, hängt hauptsächlich davon ab, dass derselbe die Leitung der Verständigungsaktion selbst übernimmt, seine grosse Autorität für selbe ins Treffen führt, deren Š a r i ć eben vollkommen ermangelt.

Der Chef der Landesregierung:

Varešanin Marijan

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)
- Zemaljska vlada
- Zajedničko ministarstvo financija
- Privatna registratura

b) Objavljeni

- “Stenografski izvještaj III. sjednice Sabora Bosne i Hercegovine”, u: *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora. Sarajevo, 1910., 1911./1912.*

LITERATURA

- Cipek Tihomir – Matković Stjepan. 2006. *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.* Zagreb:
- Đaković Luka. 1085. *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja sabora 1910.).* Zagreb:
- Grijak Zoran. 2001. *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera,* Zagreb:
- Grijak Zoran. 2007. “Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa Dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvog svjetskog rata.” u: *Pravaška misao i politika /* Turkalj Jasna; Matijević Zlatko; Matković Stjepan (ur.). Zagreb: 181.-203.
- Gross Mirjana. 1973. *Povijest pravaške ideologije.* Zagreb:
- Karamatić Marko. 1992. *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878.-1914.* Sarajevo:

Summary

ON THE BEGINNING OF FUNCTIONING OF THE CROATIAN NATIONAL COMMUNITY AND THE CROATIAN CATHOLIC UNION IN PARLIAMENTARY CONDITIONS

The instituting of parliamentarism in Bosnia and Herzegovina in 1910 had important consequences for the shaping of Croat and Muslim politics until the break out of the First World War (1914) and the dissolution of the Parliament of Bosnia and Herzegovina in February of 1915. Namely, the fact that the parliamentary system was based on the confessional principle brought about the need for the swift re-ordering of parties according to this principle. This was already achieved in Serbian politics, while in the Croat and Muslim politics the tradition of equating of the religious and national belonging would be politically institutionalized only in 1910, after this was done in the Draft of the Constitution, with the founding of the Croatian Catholic Union (HKU) and the Muslim Independent Party (MSS). The founding of the HKU initiated a big divide in Croat politics in Bosnia and Herzegovina because the secular intelligentsia and the Franciscans in the Croatian National Community (HNZ) declined the compromise with HKU by which they would support its religious profile. Despite the fact that the Draft of the Constitution predicted a confessional electoral body, they continued to insist on the inter-confessional component of HNZ's programme. The reasons which moved archbishop Stadler to establish the HKU were conditioned by the fact that the Croatian national process in Bosnia and Herzegovina was not yet finished and that its progress could be threatened if it was to be placed onto inter-confessional foundations. He was also motivated by the fact that the leadership of the HNZ refused to include the Catholic immigrants in the Monarchy into the Croatian politics, as well as by the circumstance that the leadership of the HNZ was more in favour of cooperation with the Serbs, which stood in contrary to the Programme of the Right from 1894 which was supported by the HNZ and the HKU. Opposite to the divide in Croatian politics in Bosnia and Herzegovina, the Muslim politics were homogenized on the basis of religion due to the establishing of the MSS which was now supported by a pro-Croat part of Muslim intelligentsia from the MNS. The compromise between HNZ and HKU was reached only in 1912 after the open support of the Muslim and Serb clubs in the Parliament for the autonomy of Bosnia and Herzegovina and the resolute refusal of

HNZ's and HKU's attempts to unite Bosnia and Herzegovina with Croatia in a "trialist" Monarchy. This compromise did not, however, last very long because the break down of the Right organization and the return to power of the Croat-Serb coalition in Croatia in 1913 brought about a new predominance of the supporters of Croat-Serb cooperation in the leadership of the HNZ. This would influence archbishop Stadler to seek political support for the unification of Croatian lands with Bosnia and Herzegovina in a Great-Austrian trialist circle around the crown prince archduke Franz Ferdinand.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Monarchy, Constitution 1910, The Parliament of Bosnia and Herzegovina, Croatian National Community, Croatian Catholic Union, Muslim National Organization, Muslim Independent Party, Serb National Organization, parliamentary action

UDK: 327:342.4 (497.5 + 497.6) "1910"
Izvorni znanstveni rad

HRVATSKI POGLEDI NA UVOĐENJE BOSANSKOHERCEGOVAČKOG SABORA

Stjepan Matković

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se analizira odnos hrvatske političke javnosti prema uvođenju ustavnosti, izornoj kampanji i otvaranju Bosanskohercegovačkog sabora ili, kako se tada govorilo, "najmlađeg europskog parlamenta". Ova tema je do sada mjestimice elaborirana u hrvatskoj historiografiji, ali bez temeljitije raščlambe pojedinih političkih sastavnica koje bi izražavale njihove specifičnosti i raznolikosti pogleda.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Austro-Ugarska Monarhija, Ustav 1910.

U SREDIŠTU pozornosti ovoga članka je analitički prikaz odnosa hrvatske političke javnosti prema uvođenju ustavnosti, izornoj kampanji i otvaranju Bosanskohercegovačkog sabora ili, kako se tada uobičajilo govoriti, "najmlađeg europskog parlamenta". Ova tema je do sada mjestimice elaborirana u hrvatskoj historiografiji, ali bez temeljitije raščlambe pojedinih političkih sastavnica koje bi izražavale njihove specifičnosti i raznolikost pogleda. Tu mislim na činjenicu da je u cjelovitijoj mjeri obrađivan aspekt hrvatske politike koja se odvijala u sklopu Bosne i Hercegovine, no bez dublje son-
daže njihova odjeka u Trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.¹

¹ Usporedi o odjecima bosanskohercegovačkih tema u banskoj Hrvatskoj standardne radove

Premda dobivanje ustava i održavanje saborskih izbora nisu donijeli trajnija rješenja za kompleksne odnose ili, kako austrijski povjesničar Arnold Suppan plastično bilježi, “organsko uklapanje u Podunavsku monarhiju”,² oni su ipak bili dobra prigoda da se šira javnost ponovo još pobliže pokuša upoznati s raznim detaljima života u Bosni i Hercegovini, a istovremeno da provjeri stavove ključnih nositelja različitih političkih ideologija koji su tome području posvećivali zamjetnu pozornost.

U tom vremenu, na kraju prvoga desetljeća 20. stoljeća, bilo je dosta poveznica između područja Trojedne kraljevine i Bosne i Hercegovine. To su zajednička smještenost u sklopu Austro-Ugarske, pripadnost habsburškom vladajućem domu, povezanost u hrvatskoj nacionalnoj ideologiji na temelju interpretacije državnog prava i dominacija južnoslavenskog pitanja kojim se na različite načine određivao problem uređenja državnopravnog statusa Južnih Slavena i ispunjavanja njihovih težnji, kako u vanjskopolićkim krugovima tako i u različitim porama politike unutar Dvojne Monarhije. Upravo zbog toga, kao i zbog skorašnjeg izbijanja Prvoga svjetskog rata, koji je svojim rezultatima omogućio buduće korjenite promjene u pravcu stvaranja prve jugoslavenske države na razvalinama starih režima i uz širenje srbijanskih interesa na tragu sudjelovanja u pobjedničkom savezu, nameće se poredbeno praćenje kretanja na jugu Monarhije. Dakako, kad je riječ o hrvatskoj politici, ona je posebno promatrala položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini, uz zamjetno praćenje zbivanja i kod drugih naroda zbog pouzdanijeg sagledavanja cjeline problema.

S obzirom da su težišta izlaganja hrvatski pogledi, onda je nužno započeti s prikazom situacije koja je početkom 1910. prevladavala u Hrvatskoj. Ukratko, radi se o poslijeaneksijskom razdoblju s prijelaznim oblicima koje obilježavaju pokretanje i revizija veleizdajničkog procesa, slom pravca bana Pavla baruna Raucha, obnavljanje ustavnosti, imenovanje novoga bana Nikole pl. Tomašića i njegov pakt s Hrvatsko-srpskom koalicijom, tada najjačom udrugom političkih stranaka, te sankcioniranje zakona o izbornoj reformi

Mirjane Gross, Luke Đakovića, Tomislava Iška, Petra Vrankića, Zorana Grijaka i drugih autora, napose onih koji su slijedom istraživanja opusa Ive Pilara, vezanog uz Bosnu i Hercegovinu, objavili članke u *Časopisu za društvene i humanističke studije Pilar* (Jure Krišto, Zlatko Matijević, Tomislav Jonjić i dr.).

² Suppan A. 1999. 313.

kojim je snižen cenzus a time i povećan broj izbornika, tako da su se stvorili preduvjeti za blage promjene političkog reljefa. Promjena izbornog zakona, ali još više intenzivnija kretanja u središtima Dvojne Monarhije kao posljedica stalnih kriza, a poglavito sve jača djelatnost Belvedere kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i uključenost visokih vojnih krugova iz Beča, izravno utječu i na preslagivanje političko-stranačke scene.³ Tomu svakako treba pridodati i promjene na vrhu političke piramide u Ugarskoj, gdje je pala Wekerleova vlada a tamošnjim ministrom predsjednikom imenovan je grof Khuen-Héderváry koji je zbog svoje dugotrajne povijesti banovanja imao i dalje osjetni utjecaj na politička zbivanja u banskoj Hrvatskoj.

Već je za vrijeme aneksijske krize među hrvatskim političarima došlo do izražavanja različitih viđenja mogućnosti (i želja) budućih rješenja za Bosnu i Hercegovinu.⁴ Ovisno o pripadnosti relevantnijim političkim krugovima govorilo se, na više načina, o statusu toga područja: od dijela pravaških skupina koje su ustrajavale na njegovu ujedinjenju s Hrvatskom na temelju interpretacije historijskih argumenata i stranačkog programa iz 1894., “nekada sačinjavale hrvatsko kraljevstvo” te odbacivale srbijanske aspiracije na isto područje, a zatim i polazile od pretpostavke da su muslimani sastavni dio višekonfesionalne hrvatske nacije i geopolitičkih razloga, do onih koji su slijedili službenu dualističku politiku Budimpešte i Beča ili onih koji su držali da je potrebno zagovarati autonomiju Bosne i Hercegovine, a među kojima su nastupali i oni koji su davali prednosti srpskoj državnoj ideji. Kod prvih se poticala i rasprava o uvođenju trijalističkog uređenja Monarhije, što su bili planovi koji su se još otprije izvorno osmišljavali u bečkim kabinetima i povremeno lansirani u javnost, a osobito su bili aktualni u vrijeme aneksije i nakon njezine provedbe. Formalno je uz bok pravaša frankovačke orijentacije kao član državnopravne opozicije nastupao i Stjepan Radić, tada još uvijek član minorne parlamentarne stranke, Hrvatske pučke seljačke stranke. Svi su oni smatrali aneksiju gotovom činjenicom u međunarodnom položaju Bosne i Hercegovine, uz istodobno izražavali žaljenje da nije došlo do njenog priznavanja kao sastavnog dijela hrvatske Kraljevine. Oponenti su bili skloniji ideji autonomije pa i nekim drugim rješenjima. Još je na početku 1907. Frano Supilo izazvao velike polemike kad je u hrvatskom Saboru izjavio da ako “Bosna i Hercegovina izađe iz okvira

³ Gross M. 1968. 63-86.; Gross M. 1970. 9-74.

⁴ Sažeti pregled nudi: Matković S. 2009. 114-118.

ove monarkije, onda je sasvim naravno, da će svaki pravi, poštenu Hrvat, kad ta Bosna ne može da bude hrvatska, radije željeti, da pripadne bratu Srbini nego tudjinu". Za njegove protivnike to je bio neosporni dokaz o lakomislenom prepuštanju toga područja srpskoj interesnoj sferi. Ostali prvaci Hrvatsko-srpske koalicije, koji su se najviše oslanjali na formulu autonomije, uglavnom su se zbog trenutne političke situacije izbjegavali izjašnjavati o pripadnosti Bosne i Hercegovine, želeći u dobroj mjeri zadržati taktičku okretljivost i *modus vivendi* sa srpskom politikom radi budućih međusobnih odnosa. Privremenost takvog stava u vremenu donošenja ustavnosti je postala vidljiva odmah nakon Prvoga svjetskog rata i uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kada se Svetozar Pribićević od zagovornika preobrazio u oštrog protivnika autonomije Bosne i Hercegovine. U pogledu nacionalnog pitanja kao ključa rješenja za većinu sudionika političkog života, socijaldemokrat Vitomir Korać je držao da je aneksija iznova otvorila i potencirala jugoslavensko pitanje. Prema njemu, i ostalim sudionicima Jugoslavenske socijalističke konferencije, koja je održana krajem 1909. u Ljubljani, to se pitanje trebalo rješavati uvođenjem općeg prava glasa i "potpunim nacionalnim ujedinjenem sviju Jugoslavena bez obzira na različitost imena, vjere, pravopisa i jezika" koji su se trebali "konstituisati u jedinstven narod", prema čemu možemo kategorizirati ovo gledište kao jedan od primjera zagovaranja integralnog jugoslavenskog nacionalizma.⁵

Hrvatski tisak pratio je dosta sustavno i redovito zbivanja u susjedstvu. Ponekad su objavljivani članci na naslovnim stranicama, a najčešće u rubrikama "Iz Bosne i Hercegovine" ili "Iz Herceg-Bosne". Neke novine navodile su da članke dobivaju od svojih anonimnih dopisnika s terena, dok su druge prenosile obavijesti iz bosanskohercegovačkog tiska ili iz važnijih novina iz drugih dijelova Monarhije. Tijekom prve polovice 1910. pronašle su svoje odgovarajuće mjesto na stranicama hrvatskih novina teme o Bosni i Hercegovini, poput onih o uvođenju zemaljskog ustava (uz integralno prenošenje njegova sadržaja), analizi stranačkih gibanja s posebnim osvrtom na davanje uvida o programatskim osnovama pojedinih stranaka, a naročito o sporovima među Hrvatima katolicima koji su dovodili do njihove unutarkonfesionalne diferencijacije i stranačkog raslojavanja, o službenom putovanju kralja i cara Franje Josipa, iseljavanju muslimanskog stanovništva, otvaranju i pretresanju rada Sabora u Sarajevu te atentatu na generala Marijana Varešanina.

⁵ Korać V. 1929. 214.

Započnimo s prikazom tzv. režimskog tiska koji je slijedio politički pravac bana i zemaljske vlade u Zagrebu, a zapravo je vjerno odražavao lojalnost prema dualističkom poretku Monarhije i u skladu s odredbama hrvatsko-ugarske nagodbe nazivan je zagovornikom unionizma ili ustavnog patriotizma. Njihov glavni eksponent *Narodne Novine* objavile su nekoliko tekstova u kojima su naznačili vlastita stajališta o političkim kretanjima, uz opasku da se nisu smatrali “pozvanima davati lekcije u Bosni i Hercegovini”, što je značilo da se nisu osjećali pozvanima da zazivaju neke korjenitije promjene ili da pišu o nečemu što bi moglo poticati neki nepredvidljiv ishod. Ipak su vijesti o promjenama u susjedstvu tražile određene reakcije tako da se unionisti nisu mogli zadržavati u zavjetrini. Tako se u jednome članku oni posebno bave muslimanskim stanovništvom u Bosni Hercegovini i njegovim statusom, pišući ga velikim početnim slovom M i to pod nazivom “Muslimi”. Po tomu bismo mogli zaključiti da su u toj skupini vidjeli poseban kolektivni identitet, koji je anacionalan, ali čvrsto izgrađen na vjerskoj osnovici i nepripravan da se pridobije za hrvatske ili srpske nacionalne težnje. Pripadnici islama su za njih “novajlije u poslovima zapadno europske politike”, parlamentarne nevježe” i “rođeni konzervativci”, kojima su za razliku od suvjernika u balkanskim državama očuvane pravne i vjerske institucije, što je naglašavalo prednosti austro-ugarske države u poštivanju pravnih tečevina.⁶ U istome članku izraženo je predviđanje da ako se muslimani snađu u novonastalim ustavnim promjenama, onda će održati svoj poseban položaj mimo hrvatske ili srpske narodnosti, a “bosanske patriote” moći će s vremenom očekivati proširivanje ustavnog okvira i autonomije. Je li to bilo razmišljanje o nekoj ideji izgradnje bosanskog političkog naroda ne možemo govoriti jer takva kategorija nije zapisana, ali povremeno bilježenje o jednom narodu na tom području govori o tome da bi se mogle uzeti u obzir i takve misaone konstrukcije. S druge strane, analiza drugih stranaka također se obavlja kroz trojnu podjelu u kojoj se zadržavaju hrvatski i srpski identiteti. U smislu vrednovanja stranačke scene ovdje su unionisti zapravo afirmativno pisali o Muslimanskoj samostalnoj stranci kao poželjnoj političkoj skupini koja okuplja mlade i napredne kadrove, školovane po raznim sveučilišnim središtima Monarhije i time dobro pripremljenima za modernizacijske reforme.⁷ Posebna pozornost i favoriziranje te stranke sagle-

⁶ “Stranke u Bosni”. *Narodne Novine*, br. 114., 21. 5. 1910. 1.

⁷ Kao glavni protagonisti te stranke imenovani su: Esad ef. Kulović, Hasan-beg Hrasnica,

diva je u želji da se dobije odgovarajući partner u upravi koja će se temeljiti na dualističkoj arhitekturi Monarhije. Takva orijentacija doći će do izražaja još više nakon završetka izbora za Bosanskohercegovački sabor, kad će *Narodne Novine* sa žaljenjem konstatirati da će se u nadolazećem vremenu odsutnost spomenute stranke zbog loših izbornih rezultata teško osjetiti jer je riječ o “cvietu muslimanske inteligencije”.⁸ Sve u svemu, ova skupina unionista je imala polazište u potrebi održavanja nagodbene konstelacije i prevladavajuće uloge dualističkih faktora u Bosni i Hercegovini, vjerojatno i zbog toga što je bila uvjerena da se time, realno uz angažman onih političkih poluga izvan domene pripadajućih etničkih skupina, osigurava kakva-takva stabilnost tog kompleksnog područja. Na taj način ova hrvatska politička struja oslanjala se, u odnosu na druge, na strategiju Buriánove uprave koja je ponajprije nastojala provoditi modernizaciju, kao sastavni dio kulturnog projekta, uz namjeru da ponudi najprihvatljiviju perspektivu za podijeljeno društvo u Bosni i Hercegovini.⁹

Drugačije poglede iznijela je skupina znatnog dijela intelektualne kreme oko utjecajnog dnevnika *Obzor* koji je politički bio najbliži pojedinim sastavnicama Hrvatsko-srpske koalicije, a tradicijski se oslanjao na opus đakovačkog biskupa J. J. Strossmayera. Za razliku od unionista, koji su isticali civilizacijsku i kulturološku ulogu Austro-Ugarske u novopripojenima pokrajinama, *Obzor* iznosi paradigmu o kolonijalizmu, uspoređujući Bosnu i Hercegovinu s afričkim prostorom – Kongom ili južnom Afrikom, u tom primjeru reflektirajući odnos Bura i Britanskog Carstva – i učestalo naglašavajući imperijalnu misiju Beča i Budimpešte za koje su Ustav i Sabor samo obična dekoracija.¹⁰ Promatrajući pojedine teme koje se obrađuju u tom glasilu, vidimo da se “obzoraši” u sukobu između franjevac i nadbiskupa Josipa Stadlera, koji jača tijekom saborskih izbora, stavljaju bez ograde na stranu prvih i osporavaju političke vrijednosti vrhbosanskog primasa. Takvo određivanje nastavljeno je i u praćenju borbe između Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katolič-

Adem-aga Mešić. Uz njih nastupa i mladi Mehmed Spaho, izgrađujući svoju političku formaciju. Usp. Kamberović H. 2009. 14.

⁸ “Novo razdoblje u Bosni.” *Narodne Novine* br. 133. 14. 6. 1910. 1.

⁹ Okey R. 2007. 175.

¹⁰ O pogledima na motiv kolonijalnog lica Austro-Ugarske vidi: Kaser K. 2009. 15-32; i Aleksov B. 2007. 201-216.

ke udruge.¹¹ U sklopu praćenja aktualnih zbivanja “obzoraši”, među kojima ima i zastupnika domaćih poslovnih krugova, posebice vode računa o gospodarskim interesima pa tako izvještavaju o dolasku predstavnika Trgovačko-obrtničke komore iz Zagreba u Sarajevo, istovremeno kada se u Ministarstvu trgovine u Ugarskoj osnovala posebna bosanska sekcija što je očito sagledano kao borba za osvajanje gospodarskog terena, a to je bilo tipično za očitavanje ekonomskog nacionalizma na djelu.¹² S razine etnografskog pitanja, “obzoraši” su bili najbliži koncepciji o jednome narodu koji nije jedinstven. Kao umjereni integralisti polazili su od teze da podjela na uskom konfesionalnom pitanju nema budućnosti i da je jedini izlaz u rješavanju nacionalnog pitanja sporazumijevanjem Hrvata, Srba i muslimana koji će svima njima zajamčiti “zdrav kulturno-gospodarski razvitak”, ali i opstanak ili “nacionalno sebeodržanje” što se očitovalo u srazu s dominacijom austrijskih Nijemaca i Mađara. Pri tome odbacuju one političare koji su zagovarali sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom na temelju hrvatskog državnog prava jer su držali da je riječ o neostvarivoj ideji, a pokušaje povezivanja uz pojedina središta moći u Beču kritizirali su kao služenje tuđincima koji teže nadzoru Balkana. Končno, u pogledu izbornih rezultata za Bosanskohercegovački sabor utvrđuje se uspjeh nositelja dualističke politike koji su pridobili lojalnost predstavnika Srba i muslimana, premda su oni za aneksije bili u oporbi prema njima. Drugim riječima, ovime se nastojalo istaknuti da su režimske snage znale svoje protivnike pretvoriti u pouzdanu većinu na koju su se mogli osloniti.

Tradicionalno važno mjesto u odnosu prema Bosni i Hercegovini imali su pravaši. Radi se o pripadnicima Starčevićeve hrvatske stranke prave, poznatijima pod nazivom “frankovci”, odnosno sljedbenicima Josipa Franka. Oni su tradicionalno, slijedeći ideološki pravac Ante Starčevića, razvijali filoislamsko raspoloženje i nastojali su čvršće povezivati muslimanske odnose s pravaštvom na zasadima integralnog hrvatskog nacionalizma. Frank je radio na povezivanju s onim muslimanskim krugovima koji su bili spremni za prihvatanje državnopravne koncepcije u pravaškom duhu na međuvjerskom načelu. Takvo usmjerenje bilo je prihvatljivo Adem-agi Mešiću i skupinama

¹¹ Iscrpnije o tim previranjima: Đaković L. 1985. 310-359.; Grijak Z. 2001. 421-454. i Krišto J. 2008. 51-70.

¹² O ekonomskoj borbi za Bosnu i Hercegovinu na dualističkoj razini vidjeti: Juzbašić Dž. 1970. 45-104.

muslimanskih studenata koji su studirali na Sveučilištu u Zagrebu pa je u redovima te pravaške skupine došlo do plodne suradnje.¹³ Njihovim okupljanjem moglo se još otvorenije ići u prilog trijalističke ideje kojom bi se slijedom državne reorganizacije okupljale sve zemlje juga Monarhije u jednu cjelinu. U tom smislu bi posebice važno mjesto zadobila Bosna i Hercegovina. Međutim, nakon aneksije oslabile su “frankovačke” pozicije jer su se njihove izjave o jamstvima visokih bečkih krugova za rješavanje statusa Bosne i Hercegovine u skladu s hrvatskim državnopravnim programom pokazale neutemeljenima, a Hrvatsko-srpska koalicija je pogodbom s banom i vjerom u sporazum između mađarske politike i odgovarajućih predstavnika iz područja između Sutle i Drine obnovila svoju moć. Iz takvog odnosa snaga proizlazilo je da su “frankovci” u dobroj mjeri bili izigrani od bečkih krugova. O rezigniranom ozračju u “frankovačkoj” sredini najizravnije govore riječi njihova saborskog zastupnika Karla Bošnjaka: “Za nas je Hrvate bio to historijski čas. Poslije stoljeća našle su se pod jednim vladarom sve one pokrajine, koje su nekada sačinjavale staroslavno hrvatsko kraljevstvo. Poslije stoljeća pod moćnim žezlom Habsburgovaca, zagrlila su se kroz vjekove razdvojena braća. U hrvatskom narodu proključale su nove nade u bolju i ljepšu budućnost. Samim pak novinstvom pronosile su se viesti o velikim državnopravnim promjenama, koje će morati neminovno slijediti poslije aneksije Herceg-Bosne. Otvoreno se pisalo po novinama o trijalističkom preustroju monarhije i o ujedinjenju svih hrvatskih pokrajina u jedno upravno tielo. Nade hrvatskoga naroda poskočile su, ali su doskora povenule i hrvatski narod danas sa tjeskobom gleda u budućnost”.¹⁴ Vrlo slično mišljenje izrazio je još jedan istaknuti član te političke skupine. Iso Kršnjavi zapisao je u svojim osobnim bilješkama: “Nakon posljednjih doživljaja u Beču, mora se zdvajati nad budućnošću naše stranke, koja se želi boriti za neovisnu Hrvatsku u okviru habsburške monarhije. Trebaju nas kao šahovsku figuru protiv Mađarske, ali se s nama ozbiljno ne računa. To znači: spustiti jedra”.¹⁵ U takvim okolnostima, a i u kontekstu izbora za Sabor u Sarajevu, njihov dnevni list *Hrvatsko Pravo* zapisao je kako se “mađarsko-srpska

¹³ O tome više u: Hasanbegović Z. 2007. 42-47.

¹⁴ *Stenografski zapisnici Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (dalje: SZ). Saborska sjednica održana 13. 4. 1910. Zagreb, 1910. 678.

¹⁵ Kršnjavi I. 1986. 621. Analizu odnosa Kršnjavija prema prijedporima među bosansko-hercegovačkih Hrvatima donosi Grijak Z. 2007. 482-483.

kombinacija” prenaša iz banske Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu, ciljajući na snagu i veze Srpske i Muslimanske narodne organizacije.¹⁶ Drugim riječima, formula djelovanja Hrvatsko-srpske koalicije trebala je poslužiti kao uzor i na susjednom području, što je za “frankovačke” predstavnike bio znak potpuno promašene politike koja u konačnici ide na ruke beogradske politike i njene želje za provedbom nasilnog separatizma, a ona je prema njima nastojala na razvalinama Habsburške Monarhije ugraditi čitavu Bosnu i Hercegovinu te veći dio banske Hrvatske i Dalmacije u sastav srpske države. Takav razvoj situacije utjecao je na modifikacije “frankovačkog” nastupa tako da je u Sarajevu osnovan Klub Starčevićeve hrvatske čiste stranke prava koji je pokazivao tendenciju približavanja političkom krugu oko nadbiskupa Stadlera. On je do tada bio vrlo često kritiziran kao kormilar političke struje čija nastojanja ne stvaraju povoljan ambijent za suradnju s muslimanskim predstavnicima.¹⁷ Drugim riječima, “frankovačko” je tumačenje bilo da vrhbosanski nadbiskup daje prednost vjerskim nad nacionalnim, čime ne provodi starčevićanski program. Međutim, ugrađivanje dijela pravaških odrednica u program Hrvatske katoličke udruge otvorilo je prostor za preispitivanje dotadašnjih odnosa.

Međutim, pravaštvo nije bilo jedinstveno, u formalnom, ni u ideološkom smislu. Još od vremena neposredno uoči aneksije došlo je velikog rascjepa unutar “frankovačke” stranke tako da dolazi do stvaranja Starčevićeve stranke prava koju je predvodio Mile Starčević (po njemu “milinovci”). Ta je skupina nastojala odražavati tradicionalno starčevićansko gledište prema muslimanima te Bosni i Hercegovini. Za razliku od “frankovaca” koji su osjetili pitanje aneksije kao neizostavnu priliku za aktivniju politiku i povezivanje s vojnim krugovima radi ostvarivanja hrvatskih integrativnih interesa, “milinovci” su osuđivali radikalnije izraze. U tom smislu su i u vremenu proglašenja ustavnosti u Bosni i Hercegovini nastavili sa zagovaranjem združivanja tog prostora u “jedno samostalno hrvatsko državno tijelo” uz odbacivanje “stranačkog ekskluzivizma”. Na tom tragu držali su da je ustav u Bosni i Hercegovini “narinut” i da se ne mogu od njega očekivati nikakvi rezultati. Premda su ustrajavali na starčevićanskoj ostavštini, prvaci “milinovaca” polako su započeli prilagođavati svoju stranačku ideologiju politici “narodnog jedinstva”, što im je s vremenom otvaralo put prema suradnji sa srpskim političarima i preuzimanju

¹⁶ “Otvaranje bosanskog sabora”. *Hrvatsko Pravo*, br. 4368. 16. 6. 1910. 1.

¹⁷ Cipek T.– Matković S. 2006. 615-617.

jednog oblika jugoslavenske ideologije. Odlučujući utjecaj na preusmjeravanje političkog pravca bit će prosudba o držanju “mjerodavnih krugova” koji su bili zadovoljni s postojećim stanjem i nisu smatrali da su potrebne bilo kakve zamašnije promjene državnog sustava Dvojne Monarhije. U tom ideološkom obratu glavnu riječ preuzet će Ante Pavelić (zubar), koji će za jednu od najvažnih zadaća svoje politike istaknuti “zagovor sloge između katolika i pravoslavnih”.¹⁸ Prvi znakovi suradnje pojavit će se tijekom saborskih izbora 1910., kad će “milinovci” na temelju dogovora dijeliti neke izborne kotareve sa Srpskom samostalnom strankom.¹⁹ S druge strane, u pogledu stranačkih odnosa na području Bosne i Hercegovine fokus će se usmjerit prema Hrvatskoj narodnoj zajednici i njenoj elastičnijoj politici suradnje s političkim predstavnicima Srba i Muslimana. Na taj način će dugotrajnije prevladati spone između “milinovaca” i nekih od bosanskohercegovačkih Hrvata koji su bili distancirani od Stadlerova pravca djelovanja, a kretali su se u okolnostima Prvoga svjetskog rata prema koncentraciji političara u jedinstvenom zagovaranju stvaranja jugoslavenske države.

Već spomenuti Stjepan Radić govorio je u proljeće 1910. u Hrvatskom saboru na svoj osebujan način kojim je pokazivao da je unatoč pripadnosti državnoj opoziciji sklon vlastitim prosudbama sa specifičnim naglascima. Otvarajući raspravu o Bosni i Hercegovini, usredotočio se na “muslimansko pitanje”, naglašavajući da se ono mora “uozbiljiti”, čime je neskromno želio istaknuti da su njegova izlaganja imuna od mitova i fantazija. Iznijevši neke osobne primjere iz komuniciranja s muslimanskom inteligencijom i s putovanja po Bosni i Hercegovini, zaključio je da se uvjerio da muslimani nisu ni Hrvati ni Srbi.²⁰ Tomu u prilog išao je opis jednog razgovora sa Savfetbegom Bašagićem: “Kad sam jednom zgodom razgovarao o tom negdje na bečkom Prateru još prije 13 godina [op. S. M., 1897.] s pjesnikom Bašagićem, rekao sam mu: dragi beže, ti si izdao pjesme, ja sam ih čitao i ja vidim iz njih, da si ti Turčin i Hercegovac, ali ti nisi Hrvat, ti mi možeš to priznati ili poreći, ali ja to vidim i mene bi zanimalo, ako možeš, da mi istinu kažeš. Na to je naš beg malo zašutio, a onda mi je mirno kazao: Ni ja i ni jedan drugi u Bosni

¹⁸ SZ. 747.

¹⁹ Krivokapić Jović G. 2000. 140.

²⁰ SZ. Saborska sjednica održana 13. 4. 1910. Zagreb, 1910. 625.

nije ni Hrvat ni Srbin”.²¹ Ovaj navod, kao i naknadni opis jednog razgovora iz približno istog vremena s Osman Nuri Hadžićem, pokazuje da je kontroverzni Radić, sa svojim iznesenim iskustvom, koje ne možemo provjeriti mimo njegova osobnog iskaza, konfigurirao sliku hrvatskog nacionalizma koji nije bio podudaran onome pravaškome s idejom viševjerskog nacionalnog identiteta i da je u tadašnjim okolnostima zagovornik dinastičnosti – potpuno suprotno kasnijoj republikanskoj prepoznatljivosti – što je prema njemu bilo neophodno “jer je naša dinastija razvojem prilika postala i mora da bude par excellence dinastija evropska”.²²

O Bosni i Hercegovini ponovo je u Saboru govorio i Frano Supilo, koji je smatrao da se na tom prostoru vodi politika izazivanja sukoba među njenim stanovnicima po vjerskim i narodnim osnovama. Za njega je glavni krivac takvih postupka bio “bezbojni režim imperijalističke kolonizatorske politike”, čime je iznova upozoravao na opasnosti u pogledu političke koncepcije *Drang nach Osten*, odnosno širenja germanizacije na prostorima jugoistoka Europe. U kontekstu rasprava o Bosni i Hercegovini dotadašnji prvak Hrvatsko-srpske koalicije tvrdio je da taj režim “obmanjuje” Hrvate i nastoji ih uvući u kolo “nenarodne politike” radi lakšeg ostvarivanja ciljeva koje su postavili bečki političari. Tu je napose Supilo isticao osobno iskustvo u razgovoru s prvakom austrijskih kršćanskih socijala Karlom Luegerom, koje je trebalo poslužiti hrvatskom angažmanu u Bosni.²³ Takve ocjene izazivale su sukobe s drugim hrvatskim političarima, ponajprije onima iz “frankovačkih” i u manjoj mjeri “radićevskih” krugova, koji su upravo na sporazumijevanju s pojedinim bečkim stupovima vlasti vidjeli mogućnosti političkih probitaka. Naspram tog smjera, Supilo je ponovo želio aktivirati sporazumijevanje s mađarskim političarima, što je već učinjeno na početku politike “novog kursa”. Tako je tumačio da emancipacija Budimpešte od Beča vodi i prema sporazumu između “mađarske politike sa Jugoslavenima”. Supilo se upustio i u pitanje nacional-

²¹ Isto.

²² Isto, 627.

²³ Supilo F. 1953. 211. Znakovito da i zastupnik Nikola Stojanović u Bosanskohercegovačkom saboru, kasnije Supilov suborac u emigrantskom Jugoslavenskom odboru, prepričava razgovor nekih Srba s Luegerom u kojemu bečki gradonačelnik zapravo diskreditira protusrpsku politiku Josipa Franka. Vidi: *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine*, sv. II. Sarajevo: 1911. 1172.

nih identiteta, koje u dobroj mjeri kolonijalni narativ već viđen u Obzorovoj redakтури, pa je tako na Markovu trgu izjavio: “Mi Hrvati i Srbi na jugu ove monarkije zajedno sa Bosnom i Hercegovinom, mi Hrvati i Srbi, koji bismo imali biti najprvi pitani, da se izjavimo o toj politici i koja politika bi se imala najprvo povesti u sporazumu i u dogovoru s nama, mi smo bili tu ostentativno ignorirani po onoj: Crnac je svoje učinio – po žalostnom entuzijazmu za doba okupacije i doba ustanka – taj crnac može otići”.²⁴ Iz ovoga se može zaključiti da je Supilo želio nastaviti s otprije propagiranom politikom o neophodnoj suradnji Hrvata i Srba, a da svako jednostrano svojatanje Bosne i Hercegovine vodi prema ometanju toga zbližavanja i ide na korist stranim interesima. O tome govori i završetak njegova saborskog govora: “da će pojava novih Cezara, zvali se oni Khueni ili Biennerthi [...] jer mi o drugima nije moguće govoriti [...], da će ta pojava otvoriti oči, našem narodu, pa da će taj uvidjeti, da se nad našim čednim snovima o našoj čednoj ideji, zvala se ona u našoj megalomaniji Velika Srbija ili Velika Hrvatska, da se nad njom krili tudja opasna ideja, koja ide za tim, da se naš narodni i državni individualitet spline i centralizira u germanskom, imperialističkom, centralistinom i klerikalnom robstvu”.²⁵ Ono što upada u oči jest zanemarivanje određenja prema identitetu bosanskohercegovačkih muslimana. Premda je svoju formaciju doživio u sklopu pravaštva, Supilo je krenuo drugačijim putem koji je vodio prema koncepciji narodnog jedinstva Hrvata i Srba. Za Supila je nužno istaknuti da upravo s paktom između novoga bana Tomašića i Hrvatsko-srpske koalicije, unatoč povratku ustavnosti i proširenja izbornog reda, napušta početkom veljače 1910. taj savez i odlučuje se na samostalnu suradnju s novim pokoljenjem mladeži.

Pitanje dolaska kralja i cara Franje Josipa u Bosnu i Hercegovinu izazvalo je proturječne komentare o protokolu koji su našli odraza i među zastupnicima hrvatskog Sabora, a u tu raspravu uključio se i ban Tomašić. Naime, postavljena je interpelacija: “Zašto se u pratnji, koja će Njegovo Veličanstvo kralja pratiti pri njegovu posjetu u anektirane zemlje Bosnu i Hercegovinu, uz zajedničke ministre i oba ministra-predsjednika ne nalazi takodjer i ban kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije”?²⁶ Ban je izravno odgovorio iscrpnim tumačenjem na to pitanje, koje je prema predlagачima odražavalo krnjenje

²⁴ Isto, 1267.

²⁵ Isto, 1270.

²⁶ Isto. Saborska sjednica održana 13. 5. 1910. 1265. Riječ je o interpelaciji F. Supila.

virtualnih prava Trojedne kraljevine. Prema njemu zajednički ministar-predsjednik Ugarske u skladu s pozitivnim zakonima predstavlja Hrvatsku “prama monarhiji i naprama inozemstvu”, čime je otklonio problem pratnje i iznova afirmirao nagodbene vrijednosti u kojima su hrvatski interesi mogli biti zadovoljani u sklopu subdualističkog položaja bez stvarnog utjecaja na odlučivanja u Bosni i Hercegovini.

Neuspješni atentat na zemaljskog poglavara generala Marijana Varešanina, koji je proglasio ustavne zakone i pratio nedugo vladara Franju Josipa na njegovu putu po dijelu Bosne i Hercegovine, bio je znak početka revolucionarnog vrenja.²⁷ Pokušaj Bogdana Žerajića, stipendiste Zemaljske vlade, ustanara kod vježbenika vlade Stevana Moljevića i studenta prava na Sveučilištu u Zagrebu, da revolverskim hicima ubije generala označen je kod većine promatrača kao očajnički čin, no budući događaji, i u banskoj Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, pokazat će da je došlo vrijeme atentatora i sve većeg udjela nasilja u rješavanju političkih sporova, a šire područje jugoistoka Monarhije ostalo je nestabilno unatoč težnji da se i parlamentarnim putem nadziru politički procesi unutar Austro-Ugarske. Izražena uvjerenja brojnijeg dijela protagonista da će se rješenje nacionalnih odnosa pronaći u sporazumijevanju pod kišobranom legitimnog suverena i postupnim popravljanjem stanja nisu se ispunila. U očima javnog mnijenja pogledi na način podjele vlasti ostali su i dalje sporni, izazivajući nastavak raspravi. Iz kuta gledanja vrha monarhijske uprave ustavno uređenje dovelo je Bosnu i Hercegovinu na prag ubrzanijeg kulturnog, gospodarskog i političkog razvitka. Međutim, novo stanje bilo je odraz ograničene ustavnosti jer su njegovi tvorci smatrali da je tamošnje društvo još nedozrelo za ozbiljniji parlamentarni rad. S druge strane, jasno je izbijalo nezadovoljstvo među političkim čimbenicima na jugu Monarhije koji su držali da stupovi dualizma otvoreno omalovažavaju južnoslavensko pitanje i ne nude nikakvo rješenje mimo interesa hegemonijalnih naroda. Heterogenost pogleda pojedinih stranaka iz banske Hrvatske na prilike u Bosni i Hercegovini utjecala je i na prilike u susjedstvu, o čemu uvjerljivo svjedoče podjele između Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge. Pokušaj djelomičnog prevladavanja jaza putem osnivanja Svepravaškog pokreta samo

²⁷ Horvat J. 2006. 107. i 110. Detaljnije o Varešaninu u: Juzbašić Dž. 1991. 59-61. i biografskom tekstu “Marian Freiherr Varešanin von Vareš” koji se nalazi u ostavštini R. Kizlinga u bečkom Ratnom arhivu.

je na kratko zaustavio procese raskola koji su se ponovo rasplamsali tijekom Balkanskih ratova. Tada se dogodila nesreća, nedaleko od mjesta pokušaja ubojstva Varešanina, koja je usmjerila tijek povijesti prema drugim težištima. Eskalacija svjetskog sukoba označila je početak konačnog pada dinastije pod čijom se upravom do tada rješavalo i pitanje odnosa u Bosni i Hercegovini.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori

- Cipek Tihomir – Matković Stjepan. 2006. *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914*. Zagreb:
- Kršnjavi Iso. 1886. *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*. knj. 2. pr. I. Krtalić. Zagreb:
- *Stenografski zapisnici Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb: 1910.
- *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine, sv. II*. Sarajevo: 1911.

b) Novine

- Narodne Novine
- Hrvatsko Pravo

LITERATURA

- Aleksov Bojan. 2007. "Habsburg's "Colonial Experiment" in Bosnia and Herzegovina revisited". *Festschrift für Holm Sundhaussen zum 65. Geburtstag*. (ur. Ulf Brunnbauer et al.). München: 201-216.
- Đaković Luka. 1985. *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*. Zagreb:
- Grijak Zoran. 2001. *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadle-*

ra. Zagreb:

- Gross Mirjana. 1967. “Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.” *Historijski zbornik, XIX-XX*. Zagreb: 9-68.
- Gross Mirjana. 1968. “Erzherzog Franz ferdinand und die kroatische Frage”. *Österreichische Osthefte* 2. Wien: 63-86.
- Gross Mirjana. 1970. “Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda”. *Časopis za suvremenu povijest*, 2. Zagreb: 9-74.
- Hasanbegović Zlatko. 2007. *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945.: Doba utemeljenja*. Zagreb:
- Horvat Josip. 2006. *Pobuna omladine 1911-1914*. Zagreb:
- Imamović M. *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo:
- Juzbašić Dževad. 1991. “Aneksija i stavovi austrogarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom”. u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: 33-82.
- Juzbašić Dževad. 1970. Izvještaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti. *Godišnjak društva istoričara BiH, XVIII, 1968-1969*. Sarajevo: 45-104.
- Kamberović Husnija. 2009. *Mehmed Spaho: Politička biografija*. Sarajevo:
- Kaser Karl. 2009. “The Balkan Wars, 1912-1913, an Austrian-Hungarian Perspective”. *Istorijski zapisi, 1-2/2009*. Podgorica: 15-32.
- Korać Vitomir. 1929. *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*. knj. I. Zagreb:
- Krišto Jure. 2008. *Riječ je o Bosni*. Zagreb:
- Krivokapić Jović Gordana. 2000. *Srpska narodna samostalna stranka 1903-1914*. Zagreb:
- Matković Stjepan. 2009. “Aneksijska kriza”. *Hrvatska revija, br. 1. god. IX*. Zagreb:
- Okey Robin. 2007. *Taming Balkan Nationalism*. Oxford University Press.
- Supilo Frano. 1953. *Politika u Hrvatskoj*. Zagreb:
- Suppan Arnold. 1999. *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj*. Zagreb:

Summary

CROATIAN VIEWS ON THE INSTITUTING OF THE PARLIAMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The Croat political public was interested in the introduction of constitutionalism, electoral campaigns and the opening of the Parliament of Bosnia and Herzegovina. As for Croatian politics, it especially monitored the position of Croats in Bosnia and Herzegovina also following the events among the other peoples in order to be able to gain a more reliable image of the complete problem. Already by the time of the Annexation crisis, the Croat politicians voiced different opinions about the possibility (and wishes) for the future solution for Bosnia and Herzegovina. In regard to their belonging to the more relevant political circles, there was talk in various ways about the status of this area, from some Right groups who advocated joining with Croatia on the basis of the interpretation of the Party programme from 1894, dismissing Serb aspiration on the same territory, starting from geopolitical reasons and the assumption that the Muslims were an integral part of the multi-confessional Croat nation, to those who followed the official dualist policy of Budapest or Vienna or those who thought that it was necessary to advocate the autonomy of Bosnia and Herzegovina, among who were also those who gave advantage to the Serb state idea.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Croatia, Austro-Hungarian Monarchy, Constitution 1910

UDK: 342.4 (497.6) "1921"
Izvorni naučni rad

PARADOKSI PROVEDBE VIDOVDANSKOG USTAVA IZ 1921. U BOSNI I HERCEGOVINI

Seka Brkljača

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Politička praksa Kraljevstva, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, i prije njenog konstitutivnog rješenja, pokazivala je tendencije suprotne zvaničnim deklaracijama, a zatim u kontinuitetu i onoj najvažnijoj kao što je bio prvi ustav iz 1921. godine, Vidovdanski ustav, praksom koja je uzimala maha i koju definišemo kao nešto protuslovno, proturječno, suprotno zvanično proklamovanom, odnosno kao paradokse.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), Vidovdanski ustav, upravna vlast, zakoni, uredbе, paradoksi, bosanskohercegovačke opštine.

UNAMJERI DA SE IZVRŠNOJ VLASTI, ili kako je Ustav iz 1921. godine označava članovima od 90. do 108., upravnoj vlasti, dodijeli glavna rola u tekstu koji slijedi, uredbama vlade, glavnog rekvizita u stvaranju paradoksa, a centralizaciji kao metodu i cilju, Bosna i Hercegovina se praktično iskazala kao poligon na kome i na koji su se odnosile mnoge od tih uredbi, među kojima se posebno izdvaja jedna kao paradigma paradoksa prakse, koja je bila samo segment političke patologije Kraljevine SHS.¹

¹ *Almanah Kraljevine SHS*, Svezak I. g. 1921-1922. Zagreb: 1922. 37. *Ustav Kraljevine SHS tzv. Vidovdanski ustav* (28. juni 1928. godine). čl. 94. "Upravna vlast može uredbama sa zakon-

Naime, još u pretkonstitutivnom periodu polaganja temelja i utvrđivanja glavnih političkih smjernica Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do 28. juna 1921. godine, centralna vlada je prisvojila kompetencije zakonodavne vlasti, te je neregularnim uredbovnim putem provodila mjere od kapitalnog značaja za cijelu državu. A i sam način kako su obrazovane i rasformirane vlade,² postavljeni predsjednici ministarskog savjeta i sve one zakulisne igre i interesi najvažnijeg faktora formalne trodiobe vlasti po Vidovdanskom ustavu, monarha, karakterističan je i pokazuje da su vlade, odnosno ministarski savjeti, imale vještački, naknadno obrazovane parlamentarne većine ili ih nisu imale, što je potpuno svejedno u kontinuitetu jednog manira koji prelazi sa vlade na vladu, od one prve Stojana Protića od 20. decembra 1918.,³ pa do diktature 1929. godine,⁴ jer to je period na koji su fokusirani ciljevi ovoga teksta, koji,

skom snagom, uređivati odnose samo na osnovu zakonskog ovlašćenja, koje se daje posebno za svaki slučaj. Uredbe ne smeju protivureći Ustavu ni zakonu, radi čije primene su izdate. One ne mogu biti u suprotnosti sa zakonskim ovlašćenjem, na osnovu koga su propisane. Narodna skupština može uredbe, izdate na osnovu zakonskog ovlašćenja, rezolucijom staviti van snage u celini ili delimice. Uredbe se imaju obnarodovati i u njima mora biti svaki put označen zakon, na osnovu koga se izdaju.“

² Janković D. - Krizman B. 1964. 723. Iz pisma koje je u ime Jugoslovenskog odbora Trumbić uputio Korošecu i Pribićeviću povodom ponude od 14. decembra 1918. da uđe u zajedničku vladu, Trumbić 17. decembra iznosi stavove Odbora, kao i svoje, da “Odbor mora naglasiti da ne odgovara njegovom uvjerenju stvaranje zajedničke vlade za sve grane državne uprave koja bi imala već danas predstavljati centralističku državu. U tom vidimo pokušaj pre nagljenje centralizacije, koja je najmanje podesna u ovo doba prve provizornosti i koja ne može danas da bude bez opasnosti za redovno funkcionisanje zajedničkog narodnog i državnog života”. Međutim, naglašavajući još jednom ovaj stav Odbora, Trumbić prepušta onima u čijim je rukama u to vrijeme vlast i odgovornost (srpski državni faktori i Narodno vijeće), da zbog teške internacionalne situacije koja zahtijeva ubrzano formiranje provizorne organizacije zajedničke države prosude rješenje “prema svojoj uviđavnosti”.

³ Pribićević S. 1952. 113-116. Regent Aleksandar je odbio da potpiše ukaz o obrazovanju prve vlade sa Pašićem na čelu. Tim povodom Pribićević, dosta kasnije u izgnanstvu, priznaje da je to njegova ‘istorijska pogreška’ što nije podržao proteste predstavnika Narodnog vijeća, spriječio ‘državni udar’ prestolonaslednika Aleksandra. “Greška je bila naša, nas političara, što nismo od početka sa svojom potrebnom odlučnošću odgurnuli ovo autokratsko ponašanje”. Aleksandrovo uspješno manipulativno suprotstavljanje zaključcima Ženevske konferencije, zatim Prvodecembarški akt i provođenje samovolje prilikom uspostave prve vlade, otvorili su put maniru koji je dao osnovni pečat političkom životu Kraljevine SHS, a kasnije Jugoslavije, a to je presudna uloga dvora, dvorske kamarile u osnovnim smjernicama državnog života.

⁴ Pribićević S. 1952. 117. “Docnije, prestolonaslednik kao regent i, najzad, kao kralj, često je

po sili tematike, naravno prevazilazi taj hronološki okvir.

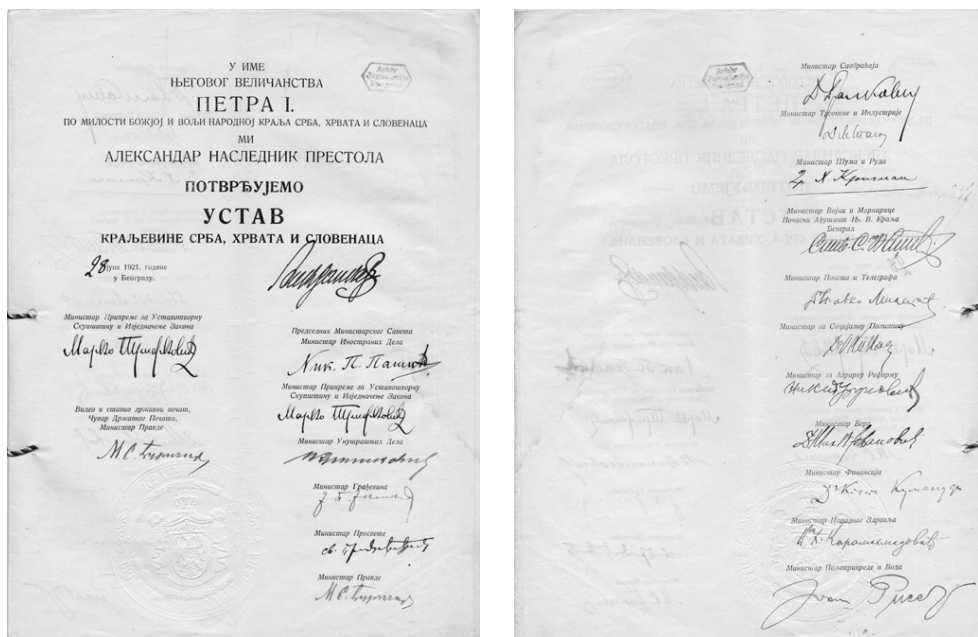
Sjeme paradoksa⁵ posijano Prvodecembarskim aktom iz 1918. godine,⁶ odnosno načinom formiranja države, odnosa političkih snaga dominantnog bipolarnog sistema⁷ i kristalizacijom položaja i uticaja kralja, razmnožavalo se

torpedovao vlade, ili je iza kulisa davao znak da se torpeduju. Od 23 ministarske krize, Skupština je izazvala samo dve, oborivši 1920 prvu vladu Vesnića i 1926 petu vladu Uzunovića. Sve ostale krize izazvao je kralj ili ljudi iz njegove okoline, prema njegovim uputstvima.“ Gligorijević B. 1973. 374. “Uticaji kralja Aleksandra, kojima su se rušili osnovni parlamentarni principi, najviše su se ispoljavali u tri vida: a) mešanje u izbor ličnosti kabineta; b) omogućavanje da ostane na upravi zemlje vlada koja nema potrebnu poslaničku većinu u Skupštini; c) rušenje vlade koja ima potrebnu poslaničku većinu.“

⁵ Janković D. - Krizman B. 1964. 526-527. Prema Ženevskoj deklaraciji od 9. novembra 1918. godine, a razrađeno detaljnije u Zapisniku Ženevske konferencije, kojom predstavnici vlade Kraljevine Srbije (Nikola Pašić) i skupštinskih političkih grupa, predstavnici Narodnoj vijeća u Zagrebu (Anton Korošec) i predstavnici Jugoslavenskog odbora u Londonu (Ante Trumbić) konstatuju svoje ujedinjenje u državu Srba, Hrvata i Slovenaca, i predviđaju način upravljanja tom državom do donošenja ustava, utvrđeno je, pored ostalog, da: “Vlada Kraljevine Srbije i Narodno Veće u Zagrebu produžiti će otpravljati poslove svaki u svom unutrašnjem pravnom i teritorijalnom delokrugu na redovan način kakav gde postoji, dok Velika Skupština ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca (Konstituanta), izabrana opštim, jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem svih građana, ustavom ne propiše definitivno ustrojstvo države. Taj ustav će biti osnova celom državnom životu, izvor i utoka svih vlasti i prava, i po njemu će se, u demokratskom duhu, uređivati ceo državni život”.

⁶ *Narodno jedinstvo*, I, 32, Sarajevo: 3. 12. 1918. 1. “Živio kralj”. “Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca”. “Regent Aleksandar primio je adresu Narodnog vijeća SHS i izjavio da preuzima vlast u Kraljevstvu SHS”. Inaugurišući 1. decembra 1918. godine “jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca”, i prihvatajući u ime kralja Petra da “preuzima vlast” u novoj ujedinjenoj državi, regent Aleksandar Karađorđević je unaprijed odredio oblik vladavine i trasirao unitarno ustrojstvo jugoslavenske zajednice. Novine u Bosni i Hercegovini, kao novoustanovljeno *Narodno jedinstvo*, pratile su od prvog dana iz broja u broj “narodno oduševljenje kraljevinom”, što je potvrđivalo da je već unaprijed određeni oblik vladavine prihvaćan kao sasvim očekivan i radostan događaj. Čulinović F. 1961. 146-147. Janković D.-Krizman B. 1964. 673-676. Prema odgovoru regenta Aleksandra na Adresu Narodnog vijeća SHS regent je onaj koji ostvaruje državno ujedinjenje, on je onaj faktor u kojemu bi, prema tome, trebalo gledati osloboditelja i ujedinitelja. To je bio momenat na koji su se oslanjali centralistički krugovi oko dvorske kamarile i radikalsko-demokratske političke opcije pripisujući Prvodecembarskom aktu nadustavni karakter i poziciju “superustavnosti”, koja kao “konačno rješenje”, ograničavajući ustavotvornu skupštinu, već određuje oblik i sadržaj državnog uređenja.

⁷ Šarac N. 1975. 78. O načelima državnog uređenja su vođene stalne rasprave u kojima se osobito isticala linija podvajanja političkih snaga na pristalice i protivnike centralističke koncepcije. Ta nesaglasnost je poslije izbora 28. novembra 1920. godine polemikama u Ustavu-

(<http://www.arhivyu.gov.rs/>)

vrlo uspješno u konstantnoj dihotomiji, koja je klackala između proklamacija moderne parlamentarne monarhije i građanske demokratije i često karnevalskog šarenila njene kompleksne političke prakse.⁸

Dok su unutrašnje (socijalni nemiri) i vanjske političke prilike (Italija i pitanje granica, problem međunarodnog priznanja, echo revolucionarnih događaja u Evropi) davale alibi centralnoj vladi kombinovanih kompetencija, zakonodavnih i upravnih, nakon 1. marta 1919. godine, odnosno od datuma prvog saziva Privremenog predstavničkog tijela države, logikom dogovora i deklaracija o principima uređenja države, bila bi za očekivanje redukcija vladinih ovlaštenja. Međutim, protivno parlamentarnim principima, Ministar-

tvornoj skupštini i u široj javnosti podignuta na razinu najaktuelnijeg političkog spora.

⁸ <http://www.nezavisne.com/forum/index.php?topic=1520.0> (17.8.2011). Adamić Luj. *Kralj sa isteklom garancijom*. 86.: "Skupština, sa svoja dva tuceta partija beše cirkus i luda kuća. Vođe partija bili su uglavnom demagozi i laktaroši čiji je zajednički cilj bio postati ministar."

ski savjet je rješavao i o sastavu Privremenog narodnog predstavništva, koje je i formirano dekretom izvršne vlasti, što je imalo mnogostrukog uticaja na njegov položaj, ugled, uticaj, odnosno, njegovo sveukupno funkcionisanje pretvoreno je u demokratsku dimnu zavjesu⁹ onih političkih snaga (monarh, dvorska kamarila, vlada) koje su raspolagale faktičkom snagom državnog aparata (realna vojna snaga Srbije, policija, žandarmerija, poslušna subordinirajuća upravna struktura).¹⁰

U državnom provizorijumu, kakav je najavljen Prvodecembarskim aktom, bila je ustvari utvrđena samo institucija kralja,¹¹ da bi od 3. decembra, kada je odlučeno da prestaje funkcija Narodnog vijeća SHS (NV SHS), institucija monarha bila jedina suverena vlast novostvorene države. Obrnutim redom poteza, suprotnih parlamentarnoj praksi i intencijama Ženevske konferencije, sporazumom političkih grupacija pod pokroviteljstvom kralja, obrazuje se jedinstvena državna vlada,¹² inaugurirajući stvarnu političku praksu da državom upravlja ovaj dvojac, odnosno kralj, preko njemu odgovarajuće vlade,¹³ a da skupština, bilo Privremeno narodno predstavništvo, bilo Konstituenta ili Narodna skupština u redovnom sazivu, predstavlja paravan ili dekor stvarnih i

⁹ Gligorijević B. 1979. 61. "U vladinim stručnim krugovima smatralo se i objašnjavalo da je privremeno predstavništvo nastalo da se "iz obzira političke celishodnosti daje oduška demokratskom duhu vremena u kome živimo".

¹⁰ Petranović B. 1988. 86-91. Gligorijević B. 1979. 60. "Najbitnije je, međutim, što su te političke snage u vreme ustavnog provizorijuma dolazile u priliku da utiču na modeliranje budućeg državnog uređenja, da na taj način ostvare takav politički sistem koji će im i dalje obezbeđivati dominantan politički uticaj."

¹¹ Šehić N. 1991. 135.

¹² Gligorijević B. 1979. 22-23. Pravdajući svoju odluku alarmantnom spoljopolitičkom situacijom, na čemu su naročito insistirali članovi Narodnog vijeća SHS u Beogradu, kao i organizacionom efikasnošću, sasvim iznenada nasuprot Naputku Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, odlučeno je da se obrne red koraka i obrazuje zajednička vlada prije Državnog vijeća, kao preteče budućeg parlamenta.

¹³ *Narodno jedinstvo*, I, 50. Sarajevo: 21.12.1918. 3. Prva zajednička vlada, ministarski savjet inaugurisan je zakletvom kralju, odnosno regentu Aleksadru Karađorđeviću, što je, takođe, bio jedan od prejudiciranih koraka u oblikovanju državnog uređenja i ukazivao na pravac odgovornosti i ovisnosti centralne vlade. (*Narodno jedinstvo*, I, 54, Sarajevo: 26.12.1918. 1.) Tim povodom Ministar unutrašnjih djela Svetožar Pribičević, telegrafski javlja Narodnoj vladi u Sarajevu da : "Saopštavam Vam službeno da je Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Aleksandar imenovao prvo ministarstvo kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i da su članovi ministarstva položili zakletvu Njegovom Kraljevskom Visočanstvu 20. ovog meseca [...]."

efikasnih poluga vlasti, koje su se nalazile i strateški i taktički u provedbi u onim krugovima u kojima je bila koncentrisana stvarna, izvršna vlast. Već prvi koraci Državne vlade i jednog od najvažnijih resora, Ministarstva unutrašnjih poslova, pokazuju tendencije koje se još i mogu pravdati, u to vrijeme, kompleksnom i spoljnom i unutrašnjom zbiljom države u formiranju, kao što su jasne upute ministra Pribićevića da: “Mi smo u periodu stvaranja pa država mora sva sredstva upotrebiti oko konsolidacije javne sigurnosti, reda i poretka. Tu se ne možemo obazirati na formalnosti!”¹⁴ Međutim, ono što je bilo neobaziranje na formalnosti postalo je manir i u vrijeme kada je država stekla uslove čije nepostojanje je bilo opravdanje vanrednim mjerama Vlade.¹⁵ Takva konstelacija izrodila je već tradicionalnu praksu da se umjesto vladavine koja bi počivala na Ustavu i zakonu, vladalo prema uredbama, uz uglavnom prećutni pristanak; prosvjedi su bili individualni.¹⁶

Već prvi akti zajedničke Vlade zasijekali su u ustavne i zakonodavne kompetencije, oblikujući državu sa određenim sadržajem i njegovom formom kako je odgovaralo političkoj ideologiji i ciljevima većine u zajedničkom ministarstvu (demokrati i radikali) i u odnosu na stavove sive eminencije politike novostvorene države, regenta Aleksandra. Dok u spoljnim simbolima Vlada čeka međunarodno priznanje, u unutrašnjem pogledu¹⁷ preko noći

¹⁴ Gligorijević B. 1970. 94.

¹⁵ Petranović B. 1988. 93. Nad pravnim meditacijama o odnosu zakonodavne i izvršne vlasti prevagu su odnosili praktični razlozi: Vlada je mogla da se slanja na realnu silu izvršnog aparata; donoseći podzakonske akte, ona je brže reagovala na događaje, efikasnije suzbijala socijalne nemire i uobličavala državno uređenje koje je odgovaralo vladajućim snagama. Ukoliko nije mogla da se koristi privremenim narodnim predstavništvom u svoje svrhe, ona je ulogu zakonodavca preuzimala na sebe.

¹⁶ Gligorijević B. 1979. 61. “Kod ljudi se stvorilo uvjerenje – piše o tome Slobodan Jovanović – da bez uredbe ne može i da stoga valja mirno primiti sve što vlada naredi. Na taj način kod nas postepeno bleđi ideja zakona, i mi se navikavamo da živimo pod vladom uredbe [...] Od kada je uredba zamenila zakon, pravni poredak izgubio je svoju stalnost, i mi u pogledu pravnih propisa živimo od danas do sutra, u većinom provizorijumu”. Šarac N. 1975. 77. Kada se regent Aleksandar početkom 1920. godine umiješao u krizu Vlade sa neskrivenim naklonostima ka Demokratskoj zajednici prvak radikala i prvi premijer Stojan Protić je sa stanovišta “parlamentarne teorije i logike”, tu intervenciju vladara ocijenio kao “odsutupanje od navedenog principa, da se parlamentu ostavlja da on reši o opstanku ili padu jednog kabineta.”

¹⁷ *Narodno jedinstvo*, I, 52, Sarajevo: 23.12.1918. 1. “Novo ministarstvo i njegov rad – Amblemi naše države”. Prema odlukama vlade službeni naziv države u poslanstvima i konzulatima “Poslanstva i konzulati SHS.”

formira se država, od zastave i grba do kalendara, jezika, pisma.¹⁸ Tako je, naprimjer, i mimo skupštine protegla dijelove srbijanskog krivičnog zakona na cijelu državu,¹⁹ regulisala agrarnu reformu,²⁰ državljanstvo,²¹ uvela slobodnu trgovinu,²² sankcionisala osmosatni radni dan,²³ zabranila štrajkove na željeznicama,²⁴ ustanovila nove poreze,²⁵ obustavila djelovanje komunističkog pokreta,²⁶ legalizovala državni budžet koji je direktno u kompetenciji narodnog predstavništva²⁷ i tako dalje, da bi već prethodno u decembru 1918. godine pokušala uredbovnim putem uvesti privremeni ustav za cijelu Kraljevinu SHS, oslanjajući se na Ustav Kraljevine Srbije iz 1903. godine.²⁸

¹⁸ *Narodno jedinstvo*, I, 59, Sarajevo: 31. 12. 1918. 1. "Važna rješenja ministarskog savjeta". U Pribićevićevom pismu Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu navode se odluke vlade u Beogradu, pored ostalog i o simbolima nove države, zastavi i grbu, o ravnopravnosti oba pisma, o novom kalendaru u građanskim stvarima u cijeloj državi itd.

¹⁹ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1919*. Kom. XXXIX. Sarajevo: 6.10.1919. 142. *Ukaz o primjeni vojnih zakona Kraljevine Srbije na sve oblasti Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*. Ibidem. Kom. XX. Sarajevo: 19.4.1919. 61. *Ukaz o proširenju zakonske snage glava IX. I X. "kriminalnog (kaznenog) zakonika za Kraljevinu Srbiju" na celo područje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*. Ibidem. Kom. XI. 25. Sarajevo: 11.3.1919. 25. *Ukaz Ministarskog Saveta Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca o izricanju pravde*.

²⁰ Ibidem. Kom. XXXVII. Sarajevo: 10.9.1919. 131. *Uredba o upisu vlasnosti bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u Bosni i Hercegovini*.

²¹ Ibidem. Kom. LII. Sarajevo: 21.12.1920. 274. *Uredba Ministarstva Unutrašnjih Dela o sticanju i gubitku državljanstva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca putem opcija i molbe*.

²² *Službene novine Kraljevine SHS*, II, 24. Beograd: 27.3.1919. Ibidem, II, 142, Beograd: 5.11.1919.

²³ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1919*. Kom. XVII. Sarajevo: 9.4.1919. 47. *Naredba o osam-satnom radnom vremenu u državnim, zemaljskim, općinskim i privatnim radionicama (poslovnica), preduzećima, pohvatima i pogonima obrtnog, tvorničkog, trgovačkog i prometnog značaja*.

²⁴ Ibidem. Kom. LV. Sarajevo: 31.12.1920. 343. *Naređenje Ministarskog Saveta o naročitim mjerama* Ibidem. Kom. I. Sarajevo: 5.1.1921. 1. *Uredba o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i pobune na željeznicama u Kraljevini*.

²⁵ Ibidem. Kom. XVI. Sarajevo: 30.4.1920. 63. *Zakon o porezu na ratne dobitke*.

²⁶ Ibidem. Kom. XIII. Sarajevo: 9.5.1921. 81. *Zakon o javnoj bezbednosti*.

²⁷ Ibidem. Kom. XV. Sarajevo: 26.4.1920. 57. *Privremeni zakon o budžetskim dvanaestinama za mjesec septembar, oktobar, novembar, decembar 1919. god., januar, februar, mart, april i maj 1920. godine i o najhitnijim fiskalnim mjerama*.

²⁸ U pismu Atanasiju Šoli Pribićević navodi pod tačkom 3. da "Tri člana vlade pregledaće

Elementi paradoksalne prakse u odnosu na zvanične principe ugrađene u Vidovdanski ustav, ustanovljeni prije njegovog donošenja, nastavili su svoj paralelni život za čitavo vrijeme legislativnog perioda Vidovdanskog ustava, da bi dekretirani diktaturom samo otvoreno pokazali stvarno lice, bez magle koju im je Ustav pružao. Kako je Vlada odgovorna kralju i Narodnoj skupštini, što je ustrojeno suštinom Ustava, kralj je bio onaj neprikosnoveni arbitar koji bi reagovao da mu, u najmanju ruku, takva praksa nije i odgovarala. Još aprila 1921. godine, dakle malo prije donošenja Ustava, Slobodan Jovanović je u članku "Nestajanje zakona" dokazivao da je Vlada "zakonodavnu vlast uzela de facto u svoje ruke", iako postoji Privremeno narodno predstavništvo.²⁹ Ona je izdala blizu 800 uredaba, a mnogobrojna rješenja ministara stvarno su predstavljala vladine uredbe. Njima je pravno normirana materija koja zbog svog značaja spada u isključivu nadležnost zakonodavnog organa. "U našoj novoj državi – upozoravao je Jovanović u istom članku u *Srpskom književnom glasniku* od 1. aprila 1921. godine – vladino uređivanje vršilo se i vrši bez ikakvog znaka otpora od strane parlamenta".³⁰ Vrhunac je takve prakse, koja je pokušala i zvanično dezavuisati predstavničko tijelo države, kada je ministar za konstituantu Lazar Marković pokušao i ozvaničiti zakonodavne kompetencije Vlade septembra 1920. godine, tražeći u ime kolega radikalno demokratske alijanse, koja je u Vladi imala vodeću ulogu, da Privremeno narodno predstavništvo³¹ i formalno ozvaniči već ustrojenju praksu da Vlada izdaje propise sa zakonskom snagom i ratifikuje sve njene dotadašnje uredbe.

Ustav Kraljevine Srbije i pošto se iz njega izdvoje oni članovi koji po formi i sadržaju ne bi mogli biti preneseni na celu teritoriju Kraljevine SHS ustav će se oglašiti kao privremeni ustav za celu Kraljevinu SHS. "(*Narodno jedinstvo*, I, 59, Sarajevo, 31.12.1918. 1.) Gigorijević B. 1966. 105-118. Tokom prve polovine 1919. godine u dva maha je pripremano oktroisanje privremenog ustava Kraljevine SHS, prvi je bio pokušaj još u vrijeme Protićevog kabineta, a drugi put ulogu proklamatora trebalo je da preuzme Privremeno narodno predstavništvo. Konstelacija političkih snaga, rivalitet radikala i demokrata, revolucionarno vrenje u zemlji 1920. godine (štrajk željezničara) pokazivali su da je iscurilo vrijeme nametanja pred same izbore za Ustavotvornu skupštinu.

²⁹ Šarac N. 1975. 114.

³⁰ Miletić A. 2004. 16.

³¹ *Jubilarni zbornik života i rada SHS*. 1928. 93. Privremeno predstavništvo opstajalo je ukupno 20 mjeseci (mart 1919. do oktobra 1920. godine) i uspjelo je da ukupno donese samo desetak zakona nasuprot cifri od oko 800 uredbi, zakona koji po svom sadržaju nisu bili od vitalnog značaja za društveni, politički i ekonomski život Kraljevine SHS. Tako je u 1919. godini doneseno 9, 1920. godine samo 2 zakona.

Odbacivanje tog prijedloga, koje je u vrijeme predizborne trke imalo više propagandnu ulogu, s argumentacijom, koja se ne može osporiti u teoriji, da bi davanje ovakvih ovlaštenja “značilo poništenje parlamenta i proglašenje diktature”, međutim nije ni nagovještavalo niti je ozbiljno uzeto u obzir u presijecanju praktičnog Vladinog zasjecanja u legislativu, niti prekid udaljavanja od principa parlamentarizma u provizornoj Skupštini Kraljevine SHS.³² Mnogo teži presedan je napravljen time što je Vladi u vrijeme predsjednikovanja Milenka Vesnića data prilika da, izgleda i falsifikovanjem potpisa nekih njegovih članova, uredbenim sankcionisanjem poslovnika za Konstituantu unaprijed nametne norme funkcionisanja ovom najvišem predstavničkom tijelu.³³

Dok su članovi Ustava, kao 46., određivali da zakonodavnu vlast u državi vrše kralj i Narodna skupština, 80. da Narodna skupština donosi zakone koje proglašava kralj, a 94. da upravna vlast može izdavati uredbe potrebne za primjenu zakona,³⁴ politička praksa stajala je u direktnoj suprotnosti ovim članovima sa onim istim tendencijama na koje je upozoravao Slobodan Jovanović, gradeći čitav splet paradoksa³⁵ kojima je upravna vlast, faktički odgovorna i konstruisana u krajnjem od monarha, vrlo pragmatično popunjavala vakuum nedonošenja zakona u Narodnoj skupštini, djelujući paralelno sa jalovim raspravama u tom inertnom tijelu.³⁶

³² Gligorijević B. 1979. 64.

³³ Šarac N. 1975. 77. 114. Svjedočanstvo člana vlade Mate Drinkovića u njegovoj knjizi *Hrvatska i državna politika* iz 1928. godine potvrđuje da je poslovnik “bio običan falsifikat” i da je poslovnik obnarodovan bez njegovog znanja i potpisa.

³⁴ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godinu 1921.* Kom.XXI. Sarajevo: 30.7.1921. 45-146.

³⁵ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1921.* Kom XXI. Sarajevo: 30.6.1921. 160. *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.* Član 130. Ovim članom Ustava ustanovljen je Zakonodavni odbor, na koji je bio prenijet dio zakonodavne nadležnosti Skupštine i koji je imao zadatak da od 783 predmeta, do tada donesene uredbe, u propisanom roku od 5 mjeseci pregleda i utvrdi valjanost uredbi koje bi dobile zakonsku važnost, preostale van roka automatski bi produžile važnost kao zakonski akti. U prvu kategoriju stigla je 571 uredba, ostale su 212 kao neriješene i bez toga dobile snagu zakona.

³⁶ Gligorijević B. 1973. 387. Skupština je ukupno uzevši radila malo; ili je bila raspuštena, ili je, ako je bila na okupu, čekala da se reše vrlo česte i vrlo duge ministarske krize, od kojih su neke trajale i više od pola godine, ili se pripremala za nove izbore. Osnovne njene funkcije: pravo da kontroliše vladu, pravo interpelacije, zakonodavni rad, donošenje budžeta – znatno se sužavaju i odumiru.

Centralizacija kao metoda i cilj

Centralizacija unitarne države u praktičnim koracima počinje formiranjem zajedničke vlade 20. decembra 1918. godine i precizirana je već u aktu ministra Pribićevića od 24. decembra 1918. godine upućenom podređenim organima³⁷ i Protićevom odgovoru Trumbiću da autonomni pokrajinski organi vlasti ostaju “pod kontrolom i direktivama državnih ministara dotičnog resora”.³⁸ Izrazito podvučena uloga Ministarstva unutrašnjih djela profilirala je resor, koji će biti i ostati okosnica centralizovane države u društveno-političkoj praksi, dok preživjeli pravni partikularizam u mnogim sferama društvenog života zadržava, sve do perioda diktature, osobenosti složene države federalnih karakteristika po pojedinim domenima. Dok je članom 133. Ustava predviđeno izjednačavanje partikularnih zakona u roku od 5 godina i dok je taj rok već odavno probijen, a intencija ustavnog člana zanemarena, sve državne vlade su, koristeći autoritet stvarne izvršne moći, i dalje putem uredbi uređivale sve sfere društvenih odnosa prema interesima političkih struktura koje su predstavljale. Dok su u centralizovanoj državi, kakva je bila kraljevska, “svi putevi vodili” u Beograd, čitav sistem je bio mnogo složeniji nego što se može pretpostaviti kada je u pitanju “prosta država” takvog tipa.

Centralizacija unitarne države pretpostavljala je globalnu unifikaciju regula svih sfera društvenog života, zakona, carina, poreza, taksi, ali paradoksalno u tim sferama ne samo da se zadržava naslijeđena neujednačenost po istorijskim pokrajinama, kojih od Ustava više nema, nego se taj nesklad “izjednačavanjem” još više produbljuje. Selektivne promjene “nivelisanja” išle su na štetu u svojoj konačnici i Bosne i Hercegovine, koja sve do jedinstvenog Zakona o porezima, izvršnog od 1. januara 1929., Zakona o taksama iz 1930., Zakona o lokalnim zajednicama iz 1933/1934. godine, u sferi tih propisa ostaje posebno područje, iako je Vidovdanski ustav ne prepoznaje kao takvu,³⁹ a

³⁷ ABH. Fond: NVSHS-prez. 14388/1918. “Obrazovanje prve državne vlade u Beogradu i naređenja po tom”.

³⁸ Gligorijević B. 1970. 27.

³⁹ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1921.* Kom XXI. Sarajevo: 30.6.1921. 161. *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.* Član 135. “ [...] Zakonom o razgraničenju oblasti, Bosna i Hercegovina će se razdeliti u oblasti u svojim sadanjim granicama. Dok se to zakonom ne uredi, okruzi u Bosni i Hercegovini važe kao oblasti. Spajanje tih oblasti vrši se odlukom oblasnih skupština dotičnih oblasti donetih većinom od 2/3 glasova

pogotovo od 1929. godine nakon podjele na banovine.

Uredba Vlade o proširenju taksi po Zakonu o taksama Kraljevine Srbije od 30. marta 1911. godine na cijelo područje države označavala je nivelaciju, koja je u primjeni pokazala nedosljednosti koje su, opet, u toj unifikaciji izdvajale nekadašnje pokrajine, te selektivnim izmjenama te iste Ustavom “zaboravljene” pokrajine stavljali u podređeni položaj, a njihove stanovnike u troškove, koji su ih, i u tom pogledu, finansijski dovodili u neravnopravan status u odnosu na stanovnike predratne Srbije. Tako je na osnovu Privremenog zakona o sudskim taksama (uredbe) ta taksa povišena 1921. godine za Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Sloveniju za 400% u odnosu na Srbiju, dok je za Vojvodinu, Hrvatsku i Slavoniju uvećana čak za 800%.⁴⁰ Usljed postojanja različitih taksenih propisa, postojale su različite tarife po pokrajinama za “jedinствeno” procesno pravo i jednakost pred sudom uopšte. Tako je za taksu po sudskom predmetu, čija je vrijednost iznosila 10.000 dinara, u Vojvodini trebalo platiti 3.000 dinara, u Bosni i Hercegovini 2.000 dinara, a u Srbiji pa-ušalno 100 dinara.⁴¹

Prosta unifikacija različitog i po kvalitetu i kvantitetu posebno je bila izražena po suprotnim rezultatima nakon uredbi fiskalnog značaja iz 1923. godine. Zemljarina, osnovno poresko opterećenje zemljoradnika i najvažniji poreski oblik neposrednih poreza, nalazila se po vrsti u svim zatečenim poreskim sistemima do 1918. godine. Povećanje zemljarine u Bosni i Hercegovini za 500%, tj. 5 dinara na 1 dinar od poreza i prireza kod poreza na zemljište, i prirez od 30% na ostale poreske oblike, dovelo je do diskriminacije poreskih obveznika Bosne i Hercegovine, jer se šestostruko povećanje poreza na zemlju, za razliku od drugih krajeva Kraljevine SHS, primjenjivalo u Bosni i

u granicama određenim 3. stavom čl. 95 Ustava. Pojedine opštine ili srezovi mogu se iz svojih oblasti izlučiti i pripojiti drugoj oblasti u sadanjim granicama i Bosne i Hercegovine ili izvan njih, ako na to pristanu njihva samoupravna predstavništva odlukom od 3/5 glasova i tu odluku odobri Narodna Skupština”. Iz ovoga člana Ustava vidi se jasno da toliko politički propagandno hvaljeni tzv. Turski član ostavlja mogućnost da se Bosna i Hercegovina, koja je jedinstvena teritorijalno samo u vanjskim granicama oblasti, može i drugačije organizovati, tj. njen teritorij podijeliti.

⁴⁰ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1921.* Kom XXIII. Sarajevo: 24.8.1921. 225. Čl. 15. *Obznane Delegacije Ministarstva Finansija o proglašenju privremenog zakona o državnoj trošarini, taksama i pristojbama.*

⁴¹ Kršev B. 2007. 137. Becić I. 2003. 99-100.

Hercegovini na proširenu i veoma složenu osnovicu.⁴² Takva poreska politika putem uredbi, koje prostim povećanjem nivelišu različite osnovice, dovedena je do apsurdna, jer je stepen naplate ionako, uprkos represivnom sistemu pore-skih ovrha, bio nizak, u 1921. godini 47,30%, a u 1922. godini 52,17% u odno-su na Vojvodinu u istim godinama s iznosom od 89,42%, odnosno 98,44%.⁴³

Zaštita sopstvene nacionalne industrije putem carina bila je opšte stajali-šte i doktrina evropskih država tog vremena. I u Kraljevini SHS među struč-njacima je vladalo mišljenje da je carinska tarifa “osnovni privredni zakon jed-ne zemlje”, odnosno “privredni ustav zemlje”.⁴⁴ U Kraljevini SHS je početkom 1919. godine, u korpusu unifikacije proširenjem srbijanskih zakona i propisa na teritorij čitave države putem uredbi, Odlukom Ministarskog savjeta pro-širen i Carinski zakon od 23. januara 1899. godine i Zakon o opštoj carin-skoj tarifi Kraljevine Srbije iz 1904. godine. Sačinjen i prilagođen privrednoj strukturi i ekonomskim interesima ove države prije toliko vremena i u dru-gim društveno-ekonomskim i političkim prilikama, nailazio je u novoj državi složene strukture na nezadovoljstvo industrijalaca i vrlo negativno uticao na stanje i razvoj privrede u novim dijelovima kraljevske države. Ovaj zakon nije, prije svega, uvažavao ni privrednu strukturu Bosne i Hercegovine i ostavio je njenu željezarsku industriju, koju Srbija do 1918. godine nije ni imala, bez ika-kve carinske zaštite, i to baš u vrijeme kada je buknuo rat za osvajanje širokog, monopolističkim sporazumima, neregulisanog tržišta.⁴⁵ Izmijenjena carinska tarifa iz 1925. godine donesena je kao još jedna Vladina odluka, koja je bila izvršna bez provedene predviđene parlamentarne procedure. “Karakteristič-no je za ovaj zapravo najvažniji zakon u oblasti čitavog gospodarstva da je donesen bez kontrole narodnog predstavništva, da je prokrijumčaren, da je primjenjivan 16 godina, a da čitavo to vrijeme do 1941. godine nijedna vlada, nijedna politička stranka nije pokušala da mijenja njegovu osnovnu liniju, nije

⁴² Hrelja K. 1994. 134-136.

⁴³ Becić I. 2003. 76-77. Poresko opterećenje po glavi stanovnika u periodu 1920. do 1922. go-dine iznosilo je: Kraljevina SHS 30,2 dinara, Hrvatska i Slavonija 27,7 dinara, Vojvodina 70,9 dinara, Slovenija 49 dinara, Dalmacija 13,1 dinara, Srbija i Crna Gora 19,5 dinara i Bosna i Hercegovina 24,2 dinara.

⁴⁴ Đurović S. 1986. 79-80.

⁴⁵ Gal Đ. 1977-1979. 215.

čak pokušala da od zakona učini izbornu parolu”.⁴⁶ Izmijenjenom carinskom tarifom iz 1925. godine do kraja perioda kraljevske države uvedena je zaštita industrijskog kapitala, koja je dovela do poskupljenja osnovnih artikala za podmirenje potreba širokih potrošačkih masa (šećer, cipele, sav tekstil, sva željezna oruđa i sl.) i poljoprivrednog, u toj državi, pretežnog gospodarstva.

Vidovdanski ustav je pretpostavljao unutrašnju političko-teritorijalnu organizaciju države podijeljene na tri nivoa samoupravnih zajednica, od opštine preko sreza do oblasti, ne prepoznavajući administrativno-teritorijalnu kategorizaciju koja je bila karakteristična za Bosni i Hercegovinu. U upravnom pogledu bosanskohercegovačke opštine svih vrsta ostat će uvezane naslijeđenom austrugarskom legislativom iz 1907. godine, koja se odnosi na organizaciju, funkcije i upravljanje, kao i nizom drugih, isto tako naslijeđenih propisa iz domena komunalne politike, sa izuzetkom koji se odnosi na izborni red, zamrznut i formalno i u provedbi već od 1914. godine. Kao kakva mreža od propisa ova tradicionalna komunalna regulativa uvezivat će bosanskohercegovačke opštine, i gradske, i seoske, i neorganizovane, čak i nakon razbijanja na banovine istorijskog bosanskohercegovačkog prostora 1929. godine, i to sve do jedinstvenog državnog Zakona o opštinama iz 1933. i Zakona o gradovima 1934. godine.⁴⁷ U komunalnoj domeni bosanskohercegovački teritorij ostaje uvezan i kompaktan jedinstvenim propisima organizacije i djelovanja, ne samo u doba Vidovdanskog ustava nego i u vrijeme diktature i nove teritorijalne reorganizacije podjelom na banovine. U komunalnoj domeni, zahvaljujući preživljavanju starog partikularnog zakonodavstva, ne cijepaju se istorijske pokrajine onako i u onoj mjeri kakvi su bili ciljevi idejnih tvoraca nove administrativno-teritorijalne podjele države. Bez namjere centralističke vlasti i monarha u Beogradu da prežive pokrajinske posebnosti, pa i u tragovima, to je bio rezultat, posljedica jedne politike kojoj je trebalo više od deset godina da dobije jedan opšti zakon o opštinama i gradovima za cijelu zemlju.

Ali, to je samo jedna strana objašnjenja, druga je da upravljanje opštinama, kako god se one zvale, seoske, gradske, i bilo u kojem dijelu države se nalazile i bile organizovane po različitim naslijeđenim starim regulama, sve su one bile pod jedinstvenom kontrolom upravno-političke vlasti, strogo cen-

⁴⁶ Mirković M. 1950. 105.

⁴⁷ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XV, 85-XXVI, Beograd:15.4.1933. 493-505. *Ibidem*, XVI, 169-XLIII, Beograd: 25.7.1934. 707-722.

tralizovane od dna subordinirajuće piramide do vrha u Beogradu. Površno gledajući, to nije bilo ništa novo u odnosu na ono što je bilo u austrougarskom periodu vlasti i što je praktično izvedeno i iz austrougarske legislative, samo su se adrese centralne, odnosno vrhovne nadzorne vlasti mijenjale. Međutim, centralizam kraljevske države je bio u isto vrijeme ona osnovna poluga, metoda, instrument i cilj sam po sebi koji je takve elemente federalizma poništavao. Takva kombinacija nije bila nepraktična samo po stanovništvo, gradove i njihovu administrativnu strukturu u cijeloj državi, kao zbiru partikularizama opštinskog zakonodavstva, nego i za mrežu nadzorne strogo centralizovane vlasti, koja je u krajnjem rezultatu djelovala jedinstveno. Naime, više nadzorne vlasti, oblasne i kasnije banovinske, morale su dobro poznavati mnoštvo zakonskih propisa različite provincijencije iz komunalne domene, kao u Drinskoj banovini austrougarske propise do Drine i Zakon o opštinama Kraljevine Srbije preko Drine, ili ugarske preko Save, kao i druge različite, ponekad potpuno oprečne propise iz te oblasti. Istovremeno, trebalo je i uskladiti sve te različitosti prema subordinirajućim intencijama raznovrsnih mjera i uredbi centrale u Beogradu, prema kojoj su bili usmjereni svi praktični koraci tako i dalje federalistički organizovanog komunalnog sistema u državi. To centralnoj vlasti u Beogradu i Ministarstvu unutrašnjih djela, kao vrhovnoj naredbovnoj i nadzornoj instanci, nije uopšte smetalo, jer ih nije doticalo sve dok je ta komunikacija nadzorne vlasti efikasno funkcionisala, naredbama odozgo prema dole i disciplinovanim odgovorom i poslušnom akcijom u suprotnom pravcu. Vidovdanski ustav, izražavajući kompromisni nacionalni unitarizam, ozakonio je centralističko državno uređenje kao posljedicu usvojenog nacionalnog unitarizma. Centralistička orijentacija argumentovana je kao najcjelishodnije rješenje, koje svojom praktičnom jednostavnošću pruža maksimalne uslove za jugoslovensku integraciju, homogenizaciju, kao i za odbranu od spoljnih neprijatelja. Doživjela je svoju punu satisfakciju u Vidovdanskom ustavu i veličana je na prigodnim svečanostima organizovanim po nalogu ministra Pribićevića.⁴⁸ Međutim, kodifikacija elemenata monarhističkog legitimiteta bez kojeg nema života ni jednom zakonu, od koga zavisi Narodna skupština i Vlada⁴⁹ u oživotvorenju političke stvarnosti uz autokratske tendencije krune

⁴⁸ Šarac N. 1975. 79.

⁴⁹ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1921.* Kom XXI. Sarajevo: 30.6.1921. 151. *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.* Kralj potvrđuje i proglašava zakone, vrhovni je zapovjednik sve vojne sile (čl.49), kralj ima pravo amnestije (čl.50), kralj predstav-

stvarala je realne mogućnosti pojave i žilavog života paradoksa.⁵⁰ Bitne poluge i instrumenti centralne vlasti bili su organizovani na tom principu odmah po formiranju prve Vlade Kraljevine SHS, a to su upravno politička i finansijska kontrola, kao i njeni instrumenti: administrativni aparat, vojska, žandarmetrija, policija, što je sve ukupno garantovalo provođenje intencija vlasti i po pitanju, ne samo lokalnih uprava, nego i drugih partikularizama, pa ma kakva bila njihova naslijeđena administrativno-teritorijalna organizacija i njihova unutrašnja organizaciono-funkcionalna regulativa.⁵¹

Više godina nakon završetka Velikog rata Bosna i Hercegovina je živjela u vanrednom stanju, jer je uspostava opštinske vlasti odgovarala takvom stanju, koje je, u organizaciji komesarski postavljene vlasti ili oktroisanih gradskih vijeća, predstavljalo materijalizaciju stranačkih i ličnih ambicija bosanskohercegovačkih radikala, kao i ostalih stranaka koje su, periodično se smjenjujući, povremeno participirale u centralnoj vladi. U mirnodopskim uvjetima nakon 1918. godine takvo stanje opravdavano je nedonošenjem i stalnim prolongiranjem novog jedinstvenog državnog zakona o opštinama, a faktički je odgovaralo prije svega radikalima koji u većini gradova, kod politički pocijepanog srpskog glasačkog tijela, pri postojećim osnovama političkog organizovanja na konfesionalno-nacionalnoj osi, ne bi dobili većinu u izabranim gradskim vijećima. Na taj način u bosanskohercegovačkim seoskim opštinama i gradovima vladajuća politika konstruisanih vlada uspjela je da apsolutizuje vlast i na najnižim nivoima administrativno-teritorijalne organizacije države i provodi takvu politiku u opštinama koja je istovremeno doprinosila učvršćivanju vlasti i uticaja i na višem nivou.

lja državu u svim odnosima sa drugim državama i on oglašava rat i zaključuje mir (čl.51), kralj saziva, a i raspušta Narodnu skupštinu (čl.52), kraljeva ličnost je neprikosnoven, ne može mu se ništa staviti u odgovornost niti može biti tužen (čl.55) itd.

⁵⁰ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu u godini 1921..* Kom. XXIII. Sarajevo: 24.8.1921. 271. *Zakon Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi.* Zanemarujući uzuse parlamentarizma i kršeći tek utvrđene ustavne garancije jer "režim ima pravo da se brani", prema izjavi ministra Pribićevića, donesen je Zakon koji je legalizovao represiju izvršnog aparata prema "antidržavnim elementima".

⁵¹ Društveno-politička svtarnost Kraljevine SHS potvrđuje strogi centralizam u provedbi bez obzira što pojedine odredbe Vidovdanskog ustava nisu bile dovršene normativno, ali zato jesu u centralizovanoj praksi opovrgavajući radovima čitavog niza autora tvrdnje Nikole Žutića da nepotpuna primjena Vidovdanskog ustava u normativi i zadržavanje partikularizama dokazuje da Kraljevina SHS nije bila centralizirana država. Vidi: Žutić N. 1998. 27-29.

Problem opština, opštinskih izbora bio je u Bosni i Hercegovini (takođe i u Vojvodini i Dalmaciji) skoro čitavu deceniju predmet teških političkih borbi. Čitavu deceniju nakon ujedinjenja pitanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini je podgrijavano od strane Vlade kao gotova stvar, “samo što nije”, a onda bi se, bez pravog objašnjenja, skidalo sa dnevnog reda do daljnjeg. Tako su izbori bili najavljeni prema naznakama Ministarstva unutrašnjih djela koje je, prema pisanju “Politike”, već spremilo Uredbu o opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini negdje za polovinu oktobra 1920. godine.⁵² Nakon toga, prema naređenju ministra Pribičevića od 31. maja 1921. godine, predviđeni su za jesen 1921. godine u Bosni i Hercegovini, po odobrenju novoga Zakona o opštinama.⁵³ Kad od toga nije bilo ništa, nova najava uslijedila je 1922. godine, međutim, odloženi su sa neubjedljivom argumentacijom da “navedeni zakon nije pravilno proglašen”, iako je objavljen u *Službenim novinama Kraljevine SHS* 30. decembra 1922. godine. Zakon je inače nastao na osnovu § 60. Zakona o izboru opštinskih zastupstava u Sloveniji od 18. februara 1922. godine,⁵⁴ a sreski poglavari u Bosni i Hercegovini su ga već i prije dobili da bi poduzeli neophodne pripremne radnje. Provođenje samouprava u život, kao i raspisivanje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, bilo je i dio dogovora tzv. “Markovog protokola”, političkog sporazuma iz aprila 1923., NRS, HRSS, JMO i SLS.⁵⁵ “Akt o sporazumu” HSS i NRS iz 14. jula 1925. godine predviđao je, takođe, i zakon o opštinama itd. Čak je ministar unutrašnjih poslova javno, na sjednici Narodne skupštine 9. jula 1923. godine, obećao provođenje opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini, ali samo što nije kasnije i naredio samo provođenje izbora. I izjave Bože Maksimovića bile su politički manevar jer je i za njegovog mandata sve ostalo na praznim demagoškim obećanjima. U međuvremenu rad na projektu Zakona o opštinama jedinstvenim za cijelu

⁵² *Narodno jedinstvo*, III, 183, Sarajevo: 7. 10. 1920. 3.

⁵³ ABH, VŽSO, 19/5538, 1925.

⁵⁴ *Službene novine Kraljevine SHS*, IV, 294, Beograd: 30.12.1922. 8.

⁵⁵ Purivatra A. 1977. 150. Šehić N. 1990. 249. Išek T. 1981. 162. Navodeći pojedinačno šta je potrebno učiniti i u Bosni i Hercegovini označeno je pod tačkom 3) “da se svim samoupravnim tijelima (općinama, trgovačkoj komori itd.) povrati samouprava i da se u tu svrhu raspišu odmah izbori za sve gradske i organizovane seoske općine, te da se u još neorganizovanim selima postavljaju seoski glavari izborom”. Takođe i pod tačkom 7) “da se obustavi razdioba općinskih pašnjaka te da se oduzeti pašnjaci općinama natrag povrate, a razdioba državnog zemljišta koja nisu općinama potrebna vrši po stvarnoj potrebi.”

državu otišao je dalje od radnog nacrtu i trebao je da predstavlja neophodnu podlogu na osnovu koje će se provesti i opštinski izbori u Bosni i Hercegovini.

Problem stalnog odlaganja izbora u bosanskohercegovačkim opštinama, kao i grupisanje cjelokupnog teritorija ove pokrajine u najniže administrativne jedinice, organizovane opštine, rezultirao je, s druge strane, sve oštrijom političkom kritikom, sa pravom poplavom rezolucija, napose od strane JMO-a, poslaničkih pitanja predsjedniku Narodne skupštine, interpolacija, optužbi protiv više ministara unutrašnjih poslova, nekulturnih i iritirajućih polemika između radikala i poslanika JMO, ili HSS, ili demokrata, odnosno kasnije SDK.⁵⁶ U svojoj političkoj borbi vođstvo JMO je stalno isticalo potrebu provođenja opštinskih izbora u Bosni i Hercegovini radi učvršćivanja pozicija stranke u lokalnim samoupravnim organima vlasti. Poslanici JMO su oktobra 1923., februara 1924., maja i novembra 1925. i novembra 1926. podnosili Narodnoj skupštini interpolacije i pokretali diskusije o opštinskim izborima.⁵⁷ Tek oktobra 1928. ovi izbori u vrijeme Korošćeve vlade ne samo da su bili najavljeni nego su bili i provedeni.

Paradigma

Državni budžet i Finansijski zakon za 1927/1928. godinu usvojen je u Narodnoj skupštini u posljednjem trenutku u redovnom roku do 1. aprila 1927. godine (31. marta), u atmosferi oštre političke krize, stranačkih razdvajanja, saveza i kompromisa, pod pritiskom spoljopolitičkih teškoća fokusiranih na odnose sa Musolinijevom Italijom. Zakon kojim se reguliše sastav i izvršenje budžeta države sadržavao je i odredbe koje su predstavljale obavezujući plan rada i Ministarstva unutrašnjih djela. Finansijski zakon je članom 165. obligatorno predviđao i administrativnu organizaciju cjelokupnog teritorija šest oblasti Bosne i Hercegovine u organizovane opštine, a zatim i provođenje opštinskih izbora. S obzirom da su radikali u svim tim kombinacijama odbijali zahtjeve o opštinskim izborima i da Nacrt opšteg zakona o opštinama nije na-

⁵⁶ *Pravda*, VI. 23, Sarajevo: 8.6.1926. 2. U zaglušnoj galami nekulturnih i prizemnih skupštinskih rasprava i dijaloga opštinski izbori i uređenje opština u Bosni i Hercegovini po novom zakonu u skladu sa Ustavom često su skidani sa dnevnog reda i ovakvim izjavama tadašnjeg Ministra unutrašnjih poslova Miladina Vujičića "da narod u Bosni i Hercegovini nije zrio za samouprave".

⁵⁷ Jovanović N. 1974. 331.

puštao ladice Ministarstva unutrašnjih djela, sam član 165. Finansijskog zakona bio je rezultat teškog kompromisa. Član 165. Finansijskog zakona, koji se odnosio na Bosnu i Hercegovinu, najavio je novu administrativno teritorijalnu organizaciju u jednom zahvatu, koja bi predstavljala radikalnu promjenu u odnosu na stanje koje je ova zemlja unijela u zajedničku državu 1918. godine. Tek na osnovu te nove organizacije bosanskohercegovačke opštine, a time i gradovi, dobili bi izabranu opštinsku vlast, koju nisu imali još iz perioda pred svjetski rat.

Zakon je predvidio tačnu satnicu i red poteza u ovome zamašnom poslu. Čitav projekat u izvedbi i završnici zavisio je od Ministarstva unutrašnjih poslova, a prije svega od stranaka i njihovih predstavnika koje su držale ovaj resor. U nedostatku opšteg državnog zakona o opštinama isti član Finansijskog zakona, stav 4. predviđao je da "Izbori izvršit će se na osnovu uredbe koju će, sa snagom zakona Ministar unutrašnjih dela izdati, oslanjajući se na zakonski predlog o izboru u opštinska zastupstva u Bosni i Hercegovini, kako ga je donela II Sekcija Zakonodavnog Odbora Narodne Skupštine 1922. godine na osnovu § 60 Zakona o izboru u opštinska zastupstva u Sloveniji". To je značilo obnavljanje važnosti onoga istog izbornog reda koji nije primijenjen pri najavljenim izborima 1922. godine, pošto se tadašnja vlada jednostavno interesno oglušila.

Iako ne bi bilo po prvi put da jasni rokovi propisani, u ovome slučaju, zakonskim članom, budu probijeni ili čak potpuno zanemareni, objavljivanje specifičnih zakona i uredbi iz opštinske domene potvrđivalo je pretpostavke da će do izbora ipak doći i u bosanskohercegovačkim opštinama, koje su Uredbom u septembru 1927. godine teritorijalno uobličene, sa pravom Ministra unutrašnjih poslova da vrši ispravke u roku od 6 mjeseci do dvije godine, ispravke koje neće uticati na rokove za provođenje izbora. Političke strukture i javnost, čim su skrenule pažnju sa skupštinskih izbora od 11. septembra 1927. godine, vratile su interes na opštinske izbore u Bosni i Hercegovini, u atmosferi pomnog proučavanja i kritika reorganizacije teritorija u opštine i nezaustavljivog procesa izmjena u komesarijatima. Predviđeni skori izbori nisu uticali na staru praksu, čak su energičnije i ubrzavani u skladu sa političkom konstelacijom, pročišćenom izbornim rezultatima, kao i stranačkim sporazumima i odnosima u Vukićevićevoj vladi.

Zadovoljavajući formalno odredbe i satnicu određene članovima Finansijskog zakona, a u nedostatku opšteg zakona o opštinama, Ministarstvo unu-

trašnjih djela se dosjetilo da, već tradicionalno, uredbom, potvrdi i formalno oživi zakone austrougarske legislative, koji su neformalno u organizacionom pogledu u Bosni i Hercegovini i dalje bili na snazi. Ova dva zakona, o gradovima i selima, objavljena su, po naređenju ministra unutrašnjih djela, od strane velikog župana Sarajevske oblasti Milana Nikolića kao dva lokalna, bosansko-hercegovačka propisa. U službenim novinama šest oblasti Bosne i Hercegovine, *Narodnom jedinstvu*, prvo 6. novembra, a zatim 8. novembra 1927. godine, u izvornom tekstu i obliku, bez ijedne ispravke ili brisanja, objavljeni su Zakon o gradskim općinama⁵⁸ i Zakon o seoskim općinama⁵⁹ iz 1907. godine. U datim ustavno-pravnim i političkim prilikama, zakoni su društvenoj javnosti predstavili i oživjeli skoro zaboravljene, već davno arhivirane simbole prošle države, paradoksalne termine sa izbornim redom koji je sadržavao odredbe i ograničenja cenzusom, konfesionalnim ključem. Sve ukupno u društveno-političkoj javnosti, nakon prvobitnog šoka po objavljivanje starih zakona, čije su odredbe o organizaciji i funkcijama opština faktički bile i dalje u upotrebi, potvrđivanje ovih zakona bez izmjena izazvalo je silne nedoumice, a zatim i čitavu poplavu kritika kao izuzetan nonsens i politička podvala koalicije na vlasti. Dok je politička i ostala javnost bila u šoku čitajući skoro zaboravljene termine kao zemaljska vlada, carsko i kraljevsko itd., pokazalo se da je to bio više izraz birokratske greške i pune i bezobzirne komocije upravnog aparata, koji nije prekrajavao stari zakon i pravno ga prilagodio izbornom redu, kako je i predvidio Finansijski zakon za 1927/1928. godinu. Puštajući neko vrijeme, isto tako komotno, da se javnost bavi paradoksalno ponovno objavljenim zakonima nekadašnje države, tek naknadno, objavljivanjem Uredbe o izboru opštinskih vijeća u Bosni i Hercegovini u *Službenim novinama Kraljevine SHS* od 26. decembra 1927. godine, mnoge nedoumice oko načina izbora su bile riješene. Međutim, kratki rokovi, brzina izmjena i stvarna nepripremljenost struktura i kadrova koji su bili odgovorni da provode izbore, kasnije su pokazali da su mnoga pitanja bila nejasna, te da je ministarstvo u Beogradu moralo više puta da interveniše i usklađuje novi izborni red sa praksom

⁵⁸ *Narodno jedinstvo*, XI, 125, Sarajevo: 6.11.1928. 1. *Zakon za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom* (Odobren Previšnjim rješenjem od 21. marta 1907. – Proglašen otpisom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. aprila 1907. br. 62.064).

⁵⁹ *Ibidem*, XI, 126, Sarajevo: 8.11.1928. 1. (Odobren Previšnjim rješenjem od 8. februara 1907. Proglašen otpisom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 13. marta 1907. br. 34.054/I).

i tokom priprema izbora, kao i procedurom konstituisanja novih opštinskih vijeća. Bosna i Hercegovina je dobila jedan koktel od propisa o opštinama, i gradskim i seoskim, a najviše nedoumica su predstavljale odredbe novog izbornog reda koje su se odnosile na pasivno izborno pravo i tzv. konfesionalni ključ,⁶⁰ koji je preferirao Zakon za upravu gradskih općina iz 1907. godine. Kao paradigma već tradicionalnog manira, objavljivanje ovih zakona potvrdilo je kontinuitet prakse izvršne vlasti da donosi uredbe sa zakonskom snagom, a ne, prilagođeno članu 94. Ustava, samo onih uredbi potrebnih za primjenu zakona. Takav manir vlada, ma kakve političke konstrukcije, predstavljao je i uzrok i posljedicu hronične bolesti sistema, stalno njegovanog od strane onog političkog faktora čijem autokratizmu je i odgovarao.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Arhivska građa:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)
- Fond: Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (NVSHS)

b) Objavljena arhivska građa, novine, časopisi, ostala periodika:

- Janković D. - Krizman B. 1964. *Građa o stvaranju jugoslovenske države*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Almanah Kraljevine SHS. 1922. Svezak I. g. 1921. -1922. Zagreb:
- Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. 1919-192. Sarajevo:
- Službene novine Kraljevine SHS. 1921-1929. Beograd:
- Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1928. 1928. Beo-

⁶⁰ §3. "Razdioba članova općinskog vijeća na pojedine vjeroispovjesti nastupa pri svakom novom izboru cijelog općinskog vijeća [...]". 7. "Pravo da bude izabran (pasivno pravo izbora) u općinsko vijeće ima svaki općinski stanovnik s aktivnim pravom izbora(koji je navršio 30. godinu života, koji više od dvije godine stanuje u području općine i u ime državnih poreza najmanje 10 kruna plaća".

grad: Matica živih i mrtvih SHS

- *Narodno jedinstvo*. 1918 -1929. Sarajevo:
- *Pravda*. 1926. Sarajevo:

LITERATURA

- Becić I. 2003. *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*. Beograd: Stubovi kulture.
- Ćulinović F. 1961. *Jugoslavija između dva rata*. I. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- Đurović S. 1986. *Državna intervencija u industriji bivše Jugoslavije*. Beograd: Nolit.
- Gal Đ. 1977-1979. "Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije". *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXVIII-XXX*. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Gligorijević B. 1966. "O pokušaju da se oktroiše tzv. Privremeni ustav Kraljevine SHS 1919." *Jugoslavenski istorijski časopis*. 3-4. Beograd: Savez društava istoričara Jugoslavije.
- Gligorijević B. 1979. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju-Narodna knjiga.
- Gligorijević B. 1970. *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Gligorijević B. 1973. "Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS (1919-1929)". *Politički život Jugoslavije*. Beograd: Treći program Radio Beograda.
- Hrelja K. 1994. *Kako je živio narod*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Išek T. 1981. *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*. Sarajevo: Svjetlost.
- Jovanović N. 1974. *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928*. Beograd: Rad.
- Kršev B. 2007. *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*. Novi Sad: Prometej.
- Miletić A. 2004. "Unutrašnja trgovina u Kraljevini SHS 1919. godine". *Tokovi istorije*. 3-4. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Mirković M. 1950. *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Petranović B. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. Prva knjiga: *Kraljevina Jugo-*

slavija 1914-1941. Beograd: Nolit.

- Pribićević S. 1952. *Diktatura kralja Aleksandra.* Beograd: Prosveta.
- Purivatra A. 1977. *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.* Sarajevo: Svjetlost.
- Šarac N. 1975. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu.* Sarajevo: Svjetlost.
- Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925. - Privredni i politički razvoj.* Sarajevo: Institut za istoriju.
- Žutić N. 1998. "Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije – obrazovanje, organizacija i pravni položaj u sistemu vrhovne državne uprave". *Istorija 20. veka.* 1. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Summary

PARADOXES OF THE IMPLEMENTATION OF THE 1921 VIDOVDAN CONSTITUTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The seed of paradox sown by the 1st December Act of 1918, i.e. by the way in which the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was formed, by the relations of political forces of the dominant bi-polar system and the crystallization of the position and influence of the King, multiplied very successfully in a constant dichotomy which bordered between proclamation of a modern parliamentary monarchy and citizen democracy on one side, and the carnival patchwork of its complex political practice on the other. The elements of paradoxical practice, the interfering of executive government into the legislative through acts with legal power, with regard to the official principles built into the 1921 Vidovdan Constitution, established before its passing, continued their parallel life for the whole duration of the legislative period of the Vidovdan Constitution, only to be decreed by dictatorship in 1929 and to show their true face without the fog provided to them by the Constitution. The paradigm of such practice was the confirmation through a government act, of a law from the communal domain for Bosnia and Herzegovina from the time of Austro-Hungary, by which the first and only general elections were held in 1928, in this region which did not exist according to the Vidovdan Constitution.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Vidovdan Constitution, administrative authority, laws, acts, paradoxes, municipalities of Bosnia and Herzegovina

UDK: 32:34 (497.6) "1946"

Pregledni rad

USTAVNO-PRAVNI I POLITIČKI POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE PREMA USTAVIMA FNRJ I NR BiH 1946. GODINE

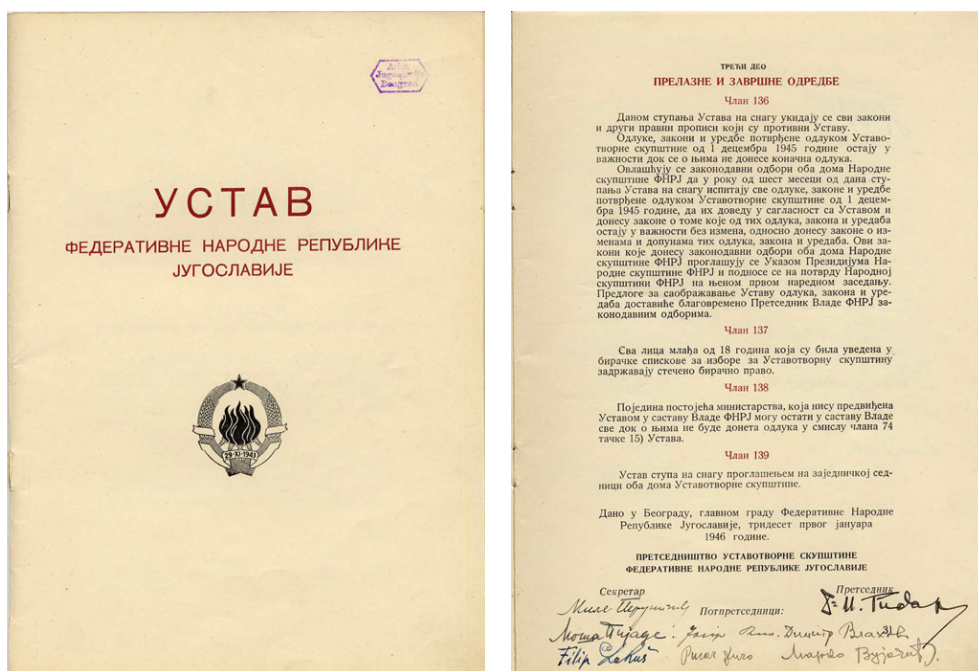
Vera Katz

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Autorica se bavi Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) i Ustavom Narodne Republike Bosne i Hercegovine (NR BiH) u kontekstu učvršćivanja komunističke vlasti nakon oslobođenja. Usvajanje Ustava bilo je završna faza jednog duljeg razdoblja koje je počelo još tijekom rata kada je usporedno s formiranjem vojne organizacije narodnooslobodilačkog pokreta pod imenom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) i Partizanskih odreda Jugoslavije (POJ), Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) uspostavila shemu "narodne vlasti" na oslobođenim teritorijama stvaranjem odbora narodnog fronta, zatim narodnooslobodilačkih odbora i sustavnom konfiskacijom imovine okupatora i njihovih suradnika prema mjeri revolucionarne vlasti. Tako su narodnooslobodilački odbori od osnivanja funkcionirali kao organi vlasti i uprave, tj. kao institucija partijske države, a od 1946. i kao ustavna kategorija.

Ključne riječi: Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ), Narodna Republika Bosna i Hercegovina (NR BiH), Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), Ustav FNRJ, Ustav NR BiH

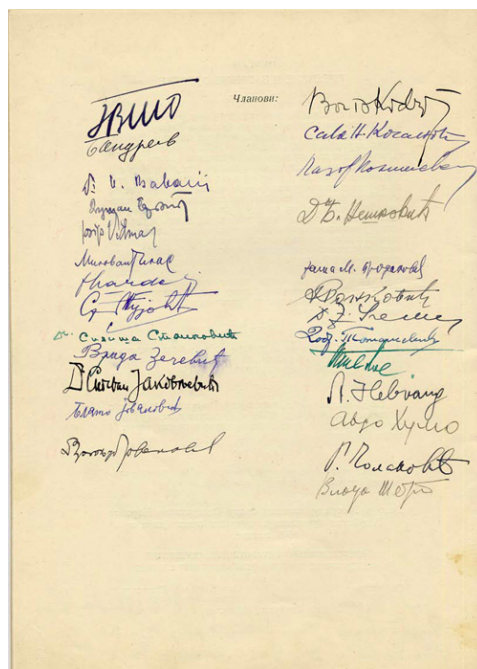

(<http://www.arhivju.gov.rs/>)

Uvod

NAKON POBJEDE, 1945. godine, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) bila je osnovna politička snaga i nositelj ogromne političke moći, neovisno o činjenici što nije ni spomenuta u Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) 1946. godine. To je bilo vrijeme kada se javno nije iskazivala pripadnost Partiji i unutarpartijski život nije dobivao medijski publicitet. Bez obzira na to, KPJ je javno ostvarivala svoju suverenu volju kao avangardna snaga radničke klase i vladajući društveni sloj koji promiče oslobodilačku misiju u jugoslavenskom društvu. Partija je kao takva uspostavila državu koja je dominirala društvom te je bilo gotovo nemoguće povući sigurnu crtu između normativnog i političkog jer je preuzela kompetencije zakonodavnih, izvršnih i pravosudnih institucija. Stoga možemo govoriti o slobodnijoj, ali ne i o formalnoj primjeni zakona tijekom uspostavljanja države u kojoj je Partija držala sve poluge vlasti. Podređujući sebi društvo, Partija je težila političkoj homogenizaciji i ujedinjenju svih društvenih snaga. U toj

partijskoj državi izražavana je volja rukovodeće partijske elite čiji je nukleus i najmoćnije tijelo bio Politbiro Centralnog komiteta KPJ (CK KPJ) koji se nalazio na vrhu komunističke hijerarhije, samostalan, ustavno i politički neograničen, crpeći snagu iz stečenih pozicija prije i tijekom rata, a posebno kao organizator pobjedničke revolucije. Na čelu Politbiroa bio je Josip Broz Tito, bez čije se suglasnosti nije mogla zamisliti kadrovska politika viših državnih i partijskih tijela, zatim rukovođenje vanjskom i unutrašnjom politikom, vojskom i ostalim važnim partijsko-državničkim poslovima. CK KPJ bio je institucija partijskih nacionalnih predstavništava na čijim je plenumi- ma dominirala općejugoslavenska politika, uz uvažavanje specifičnosti pojedinih narodnih republika i autonomnih pokrajina, s naglaskom na jedinstvenosti partijske organizacijske strukture. Krajem rata, Komunističkoj partiji bila su na raspolaganju tri osnovna elementa države: teritorij kontroliran vojskom od 800.000 boraca u kojoj je najveći broj komandnog kadra pripadao KPJ, zatim stanovništvo koje je bilo uglavnom narodnofrontovski organizirano i uspostavljena komunistička vlast putem narodnih odbora različitih rangova, koje je trebalo poslijeratnim izbornim procesom politički usustaviti. Najznačajniji događaj tijekom stvaranja partijske države u Jugoslaviji predstavljalo je konstituiranje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), kao vrhovnog predstavničkog tijela, i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), kao najvišeg izvršnog i naredbodavnog organa "narodne vlasti". To su bili početni oblici državno-pravne legalizacije političke vlasti KPJ, na koju su se komunisti pozivali i nakon rata.

(<http://www.arhivyu.gov.rs/>)

Nekoliko pokušaja korigiranja partijske politike poslije rata dolazilo je od istaknutih političara iz miljea prijeratnih građanskih stranaka. Pokušaj obnavljanja rada tih stranaka u Jugoslaviji poslije rata bio je posljedica savezničke politike kompromisa na Teheranskoj i Krimskoj konferenciji s Narodnooslobodilačkim pokretom (NOP), prema njihovom međunarodnom priznanju. Sporazumi između predstavnika jugoslavenske vlade u izbjeglištvu – dr. Ivana Šubašića i vođe NOP-a Jugoslavije – Josipa Broza Tita, postignuti tijekom 1944. godine, realizirani su formiranjem Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) 8. ožujka 1945. godine. Partneri u Vladi dogovorili su se i o raspisivanju izbora za Ustavotvornu skupštinu, koja bi riješila i pitanje ustavno-pravnog provizorija, koji je nastao u Jugoslaviji tijekom rata, te dogovora o legalnom djelovanju starih političkih stranaka. Privremena narodna skupština DFJ donijela je 25. kolovoza 1945. godine Zakon o udruženjima, zborovima i javnim skupovima kojim je bilo dozvoljeno postojanje političkih stranaka u autonomnim pokrajinama, republikama i na teritoriju savezne države. Novoosnovanim ili obnovljenim političkim strankama za registraciju je bila dovoljna prijava nadležnom organu vlasti. Međutim, stranke koje bi mogle širiti fašističke i profašističke programske sadržaje ili služiti izazivanju nacionalnih, rasnih ili vjerskih nejednakosti, mržnje ili razdora, bile su zabranjene. Do izbora za Ustavotvornu skupštinu, studenog 1945. godine, bile su registrirane Demokratska stranka, Narodna radikalna stranka, Jugoslovenska republikanska demokratska stranka, Socijalistička partija Jugoslavije i Socijal-demokratska partija Jugoslavije. Člankom 27. Ustava FNRJ bila je zagwarantirana sloboda udruživanja pa su se naknadno registrirale Narodna seljačka stranka (1946.) i Samostalna demokratska stranka (1947.), a Hrvatska republikanska seljačka stranka, koja je djelovala u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, nije bila službeno registrirana, premda je njen list *Slobodni dom* izlazio čak do kraja 1963. godine. Kako registracija nije morala biti i garancija za uspješno djelovanje, govori činjenica da KPJ nije bila službeno registrirana sve do Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) iz 1963. godine. Tada je Savez komunista Jugoslavije (SKJ) definiran kao “osnovni pokretač političke aktivnosti” u društvenom životu SFRJ.

Rukovodeći cjelokupnim društvom, Partija je svoj dominirajući utjecaj ostvarivala i u Narodnom frontu Jugoslavije (NFI) te do Petog kongresa KPJ (1948.) promovirala svoj program putem ove značajne masovne organizacije. Izgrađivan kao jedinstvena organizacija “narodnih masa”, NFI bio je gla-

snogovornik Partije. U Narodni front ušle su i neke građanske stranke kao: Jugoslovenska republikanska stranka, Samostalna demokratska stranka, Savez zemljoradnika, Socijalistička stranka, Socijal-demokratska stranka, grupa “Napred”, Narodna seljačka stranka i Hrvatska republikanska seljačka stranka, koje su se odrekle samostalnog djelovanja pa su se nakon sporazuma Tito-Šu-bašić pridružile ovoj masovnoj organizaciji. Ulaskom u Narodni front prihvatile su njegov program, a time i stavove KPJ. Međutim, Narodnom frontu te građanske snage unutar i izvan njega nisu mogle ugroziti politički utjecaj. Pod pritiskom komunista osipale su se i nestajale pred partijskom državom koja je u svom djelovanju pridavala izuzetnu važnost ovoj masovnoj organizaciji i putem nje kontrolirala sve dijelove društva.

Prema preporukama Krimске konferencije AVNOJ je bio proširen ne-kompromitiranim poslanicima izabranim za skupštinski saziv iz 1938. godine, nakon čega je na Trećem zasjedanju AVNOJ-a formirana Privremena narodna skupština DFJ u kojoj je Milan Grol želio napraviti parlamentarnu oporbu, odnosno “izvanfrontovsku opoziciju”. Premda je bio potpredsjednik Privremene vlade, njegov politički utjecaj bio je minoran u odnosu na komunističku većinu. Nadajući se pomoći iz inozemstva, koja nije stizala, oporba je brzo nestala iz jugoslavenskog političkog života.

KPJ je sustavno djelovala na putu k legitimiranju svoje vlasti. Do 26. listopada 1945., do kada je postojala, Privremena narodna skupština je na održanih osam sjednica donijela nekoliko važnih zakona koji su se odnosili na utvrđivanje novog izbornog prava, izbornog reda za izbor Ustavotvorne skupštine i njene organizacije, ali isto tako i zakone o organiziranju sudstva, državljanstva, tiska, udruživanja, zborova, kaznenih djela protiv naroda i države, konfiskacije, agrarne reforme i kolonizacije, što je išlo u pravcu učvršćivanja partijskog političkog sustava. Na sjednici od 10. 8. 1945. Privremena narodna skupština donijela je Zakon o biračkim spiskovima¹, a dva dana kasnije CK KPJ uputio je direktivu svim republičkim i pokrajinskim komitetima kako će se postupati prilikom sastavljanja biračkih popisa jer o njima je ovisilo “pravilno provođenje” izbora za Ustavotvornu skupštinu. Komunistički aktivisti u Narodnom frontu potrudili su se učiniti temeljnu selekciju budućih birača prema političkim mjerilima vladajuće strukture. Kao kreatori i voditelji najvažnijih političkih akcija, komunisti su smatrali da narodne mase preko

¹ Službeni list DFJ, Beograd, god. I., br. 59., 11.8.1945. 541.

masovnih organizacija mogu razviti široku akciju protiv uvlačenja “neprijateljskih elemenata” u biračke popise. CK KPJ naložio je republičkim i pokrajinskim komitetima da u roku od dva dana osnuju svoju izbornu komisiju čiji će se jedan dio baviti pripremama izbora, a drugi sastavljanjem biračkih popisa preko svojih organa pri okružnim komitetima. Namjera partijskih komisija bila je “očistiti” biračke popise od svakog eventualno nenaklonjenog pojedinca. Da bi ta kampanja uspjela, Partija je mobilizirala sve partijske ćelije, aktive Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), sindikate u poduzećima, Antifašistički front žena (AFŽ), kulturne i neke druge organizacije u pregledu biračkih popisa, prikupljanju podataka, pisanju karakteristika (mišljenja) i ukazivanju na imena za koja su smatrali da ih treba brisati iz popisa. Zbog kratkoće vremena bilo je u tom poslu i proširivanja liste nepodobnih na osnovi nekih netrpeljivosti osobne prirode. Politički vrh KPJ smatrao je da se ovakvom kampanjom mogu najbolje pročistiti birački popisi od “neprijatelja naroda”. Svaka negativna kritika građanskih političara na ovu nedemokratsku praksu pred jugoslavenske izbore odbijana je od strane najviših partijskih instanci uzvraćajući protuoptužbama na takve komentare, obvezatno se pozivajući na velike žrtve koje su dane u oslobodilačkom ratu i tvrdeći da su sve odluke Privremene skupštine i Jugoslavenske vlade sukladne dogovorima na Krimskoj konferenciji. Usmene i pisane optužbe građanskih političara o diktaturi u Jugoslaviji nisu bitno utjecale na zacrtane poslove sastavljanja biračkih popisa i pripreme planova za izbore u svakom zaseoku, selu, kvartu, ulici, ustanovi, poduzeću itd. Unaprijed su bili planirani scenariji za sam dan izbora tako što je trebalo organizirati povorke ljudi koji bi pjevali, po mogućnosti uz zvuke harmonike, nosili zastave, slike druga Tita, transparente, a uzvikivanjem parola i sličnim manifestacijama raspoloženja iskazivali oduševljenje prvim “slobodnim” izborima nakon četvorogodišnjeg rata.

Uz pomoć narodnofrontovskih organizacija u izbornoj kampanji Partija je sastavljanje biračkih popisa uspješno obavila. “Prema zvaničnim izvorima iz biračkih spiskova je bilo izbrisano oko 180.000 građana, ali je inostrana propaganda sa unutrašnjom opozicijom tvrdila da je daleko veći broj građana brisan iz biračkih spiskova”.² Prema do sada poznatim podacima “[...] najveći procenat brisan iz biračkih spiskova bio (je) u Bosni i Hercegovini

² Nešović S. – Petranović B. 1983. 843.

(biračko pravo je oduzeto za 39.438 lica ili 3,46% punoljetnih osoba)”³ Građanska opozicija nije imala čvrstu stranačku organizaciju, članstvo se rasulo u vihoru rata, samo su istaknutiji pojedinci javno djelovali. Međutim, nakon različitih partijskih akcija, a bez pomoći iz inozemstva, nisu mogli značajnije utjecati na razvoj političke situacije u Jugoslaviji. Stoga su odlučili pozvati svoje pristalice na apstinenciju na izborima. S uvjerenošću u izbornu pobjedu, komunistički politički vrh nastavljao je izgrađivati institucije vlasti. Tako je već 27.10.1945. na prijedlog Predsjednika Savezne vlade i na osnovi čl. 7. Zakona o Ustavotvornoj skupštini od 21.8.1945., Predsjedništvo Privremene narodne skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) donijelo sljedeću odluku: “Ustavotvorna skupština koja će se izabrati na izborima dana 11 novembra 1945 godine saziva se u zasedanje za dan 29 novembra 1945 godine u Beogradu, po odredbama Zakona o Ustavotvornoj skupštini”⁴ Na izborima se nastojao ostvariti privid demokracije tako što je pored liste Narodnog fronta bila postavljena i “kutija bez liste”, u narodu poznata kao “ćorava kutija”. Međutim, komunisti nisu ništa prepuštali slučaju pa je “u poređenju sa glasovima datim na listi Narodnog fronta na izborima od 11. novembra broj građana koji su apstinirali, kao i onih koji su dali glas za “kutiju bez liste” bio je gotovo zanemarujući (11,34%)”⁵ Naravno, ovaj službeni postotak nije odgovarao stvarnom stanju pošto je bilo prelijevanja kuglica iz “ćoravih kutija” u frontovske, ali krajnji je cilj bio postignut.

Ustavotvorna skupština DFJ usvojila je 29. studenog 1945. *Deklaraciju* kojom se “Demokratska Federativna Jugoslavija proglašuje republikom pod imenom Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Federativna Narodna Republika Jugoslavija je suverena narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda koji su slobodno izrazili svoju volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji”⁶ Ovom je odlukom ukinuta monarhija u Jugoslaviji i kraljevska dinastija Karađorđevića lišena svih prava. Već krajem 1945. Partijski je vrh bio uvjeren u svoju apsolutnu izbornu pobjedu, što otkriva i sljedeće obrazloženje Edvarda Kardelja o prijedlogu Zakona o Predsjedništvu Ustavo-

³ Kamberović H. 2000. 39.

⁴ Nešović S. – Petranović B. 1983. 848.

⁵ Isto. 847.

⁶ Isto. 854.

tvorne skupštine, kojim podsjeća na odluke AVNOJ-a. Pozivajući se na Ustav koji je bio u nacrtu, Edvard Kardelj je objasnio: “Predlog zakona koji predviđa obrazovanje Predsedništva Ustavotvorne skupštine je zasnovan na izvesnim rukovodnim načelima naše nove ustavne prakse i na našim određenim pozitivnim zakonskim tekstovima. U prvom redu tu dolazi ustavna praksa u stvaranju vrhovnih državnih organa nove Jugoslavije, koja je naročito došla do izražaja u poznatoj odluci AVNOJ-a, kao predstavnik samoga Veća, kome su date nadležnosti određene funkcije najviše državne vlasti. [...] Naslanjajući se na ova ustavna načela i na naše novo ustavno iskustvo, Predlog zakona o Predsedništvu Ustavotvorne skupštine predviđa da će organ kome će Ustavotvorna skupština preneti u nadležnost poslove predstavljanja Federativne Narodne Republike Jugoslavije prema inostranim državama i vršenja određenih prava vrhovne savezne držane uprave biti od Ustavotvorne skupštine izabrano Predsedništvo”.⁷ Pozivanje na ustavnu praksu prije službenog usvajanja Ustava svjedočilo je o uvjerenosti komunista u svoju dominirajuću ulogu u svim državnim tijelima. Komunistička partija ne samo da nije željela dijeliti vlast s opozicijskim partnerima već nije ni morala jer je bila apsolutni gospodar jugoslavenske političke scene. Pored svoje *de facto* političke vlasti KPJ je paralelno ostvarivala i ekonomsku moć različitim revolucionarnim mjerama konfiskacije imovine okupatora, njegovih suradnika i “narodnih neprijatelja” i sekvestriranjem imovine inozemnih pravnih i fizičkih lica. Krajem 1945. pod državnom upravom bila su sva modernija poduzeća, zatim sve kreditne ustanove, osiguravajući zavodi i finansijski sektor, a nad vanjskom trgovinom i deviznim sustavom bio je uspostavljen državni monopol. Zakonodavna, izvršna i sudska vlast bila je pod potpunim utjecajem KPJ jer su u njihovim organima ključne pozicije zauzimali komunisti. Raspolažući državnim aparatom i državnom svojinom, KPJ je uspjela da u jugoslavenskom društvu uspostavi institucionalnu strukturu odnosa partijske države. Sve državne, političke, društvene i ekonomske pretpostavke bile su spremne za usvajanje i proglašenje Ustava FNRJ, a sukladno tomu i republičkih ustava.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije

Početkom prosinca 1945., nakon uspješno obavljenih izbora, pokrenuta je “ustavna kampanja” s ciljem aktiviranja “narodnih masa” pred usvajanje Usta-

⁷ Isto. 855. - 856.

va. Tekst Prijedloga Ustava pripremljen je znatno prije saziva Ustavotvorne skupštine. "Ustavna komisija sastala se prvi put 15. rujna. Kardelj je odmah na početku sjednice istupio sa zahtjevom da komisija u roku od mjesec dana pripremi nacrt ustava. Iznio je i svoje poglede na ustav i zadaće komisije. Istakao je da ustav mora, ponajprije, biti odraz revolucije, s obzirom na to što je u Jugoslaviji za vrijeme rata došlo do velike, revolucionarne promjene vlasti, gospodarskog i kulturnog života i što su stvoreni novi odnosi među narodima Jugoslavije (nacionalno pitanje je, u biti, bilo riješeno). *Naš ustav, pak, mora odražavati sve te promjene, on ne smije biti program nego mora izraziti pravi oblik stanja koje je stvorila revolucija.* A suverenost ustavotvorne skupštine bit će, prema Kardeljevim riječima, u tome da se odluči između sljedećih stajališta: želi li povratak na staro ili želi očuvati tekovine NOB-a. Kardelj je odmah dodao da se ovdje ne radi o sukobu režima i oporbe, jer oporbe, u biti, i nema, ima samo onih koji ruše tekovine NOB-a. Time je svako suprotstavljanje već unaprijed okvalificirano neprijateljskim činom".⁸ Ministar za konstituantu i potpredsjednik vlade DFJ Edvard Kardelj imenovao je 8. rujna 1945. pri svom ministarstvu Komisiju za Ustav koja je po saveznim ministarstvima započela skupljanje informacija o podjeli nadležnosti između saveza i federalnih jedinica. Prvi tekst Ustava bio je pripremljen za diskusiju na Komisiji već 5. listopada. U diskusijama među članovima Komisije bilo je različitih mišljenja o ponuđenim prijedlozima i pri kraju procedure: "Nacrt ustava koji su pripremili stručnjaci u ustavnoj komisiji redigiran je u Ministarstvu za konstituantu i zatim, još jedanput, u vladi FNRJ, kako je izvijestio Kardelj 10. prosinca 1945., na sjednici ustavotvornih odbora obaju skupštinskih vijeća. U međuvremenu ga je, 23. studenoga, pregledao i dopunio i Politbiro CK KPJ koji je promijenio ime države iz Saveza Narodnih Republika u Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Izmijenio je tekst članka o tipu vlasti u poglavlju *Nositelji vlasti u FNRJ*, gdje je bilo napisano da vlast počiva na *radnom narodu sela i grada*. Umjesto toga, Politbiro je stavio da *narod ostvaruje svoju vlast preko slobodno izabranih predstavničkih organa državne vlasti*. Vjerojatno je Politbiro izvršio i druge promjene".⁹ Rasprava o Nacrtu Ustava bila je veoma široka u smislu masovnosti sudionika u njoj, ali kvalitativno se nije moglo utjecati na već ponuđena ustavna rješenja. Eventualne negativne primjedbe u javnoj raspravi

⁸ Vodušek Starić J. 2006. 442.

⁹ Isto. 444.

pripisivale su se neznanju, nerazumijevanju, nestručnosti i, najčešće, neprijateljskoj propagandi i malograđanštini. Početkom siječnja 1946. zaključena je ustavna rasprava nakon što je na sjednicama ustavnih odbora obaju vijeća Savezne skupštine definitivno formuliran Nacrt Ustava.

Ustav FNRJ proglašen je 31. siječnja 1946. godine na zasjedanju Ustavotvorne skupštine u Beogradu. Bio je kratak i uopćen, sadržavao je samo temeljne postavke novog sustava. "Uspostavljeni sistem je imao opšti uzor u sistemu SSSR-a. Nije poznato da je bilo reći o nekom drugom, alternativnom sistemu. Ustav FNRJ je vršio recepciju sovjetskih ustavnih i uopšte političko-pravnih rešenja. Osnovne ustanove su proizilazile iz narodnooslobodilačkog rata i revolucije (federacija, narodnooslobodilački odbori, itd), ali je osnovna koncepcija Ustava preuzeta iz sovjetskog Ustava, pa i neke institucije. Ona se pre svega izražavala u ulozi države u društvu, jer su država i njeni organi postavljeni kao rukovodeća snaga celokupnog društvenog života i svih društvenih organizacija. Formalnim demokratskim odredbama staljinski ustav iz 1936. je prekrivao vladavinu državno-političke birokratije u SSSR-u. [...] Centralistička struktura KPJ opredeljivala je centralističko ustrojstvo celog društva koje je etatizacija privrede samo pojačavala i na planu ekonomije. Sovjetsko iskustvo se u Jugoslaviji dobrovoljno presađivalo. Duh samostalne revolucije, čiji se dah neposredno osećao, teško se mirio s presađenim sistemom koji je ubijao inicijativu, robovao gotovim rešenjima, podsticao dogmatski način mišljenja. Samosvojno iskustvo revolucije nije bilo u skladu sa sistemom koji se izgrađivao, izazivajući potmule, spontane i nejasno definisane otpore u kulturi, na selu, u privredi".¹⁰

U takvim uvjetima Komunistička partija imala je pun kapacitet vlasti koji se manifestirao putem paralelizma partijskih i državnih organa na saveznom i republičkim, odnosno pokrajinskim razinama. Partijske komisije za masovne organizacije, sindikat, školstvo, gospodarstvo, vanjske i druge poslove stajale su kao pandan odgovarajućim organima države i masovnih organizacija. Prema obrascu paralelizma djelovalo je npr. Ministarstvo za konstituantu Vlade FNRJ i Komisija CK KPJ za izgradnju narodne vlasti, pod istim rukovodstvom – Edvarda Kardelja. S naglašenim izrazima oduševljenja pojavio se Ustav. Tako je npr. u predgovoru jedne brošure uz objavljivanje teksta Ustava napisano sljedeće: "Ovo je ne samo najbolji i najdemokratičniji Ustav

¹⁰ Petranović B. 1988. 67.-68.

odkako postoji Jugoslavija, već sa punim pravom se može kazati da je ovaj Ustav FNRJ jedan od rijetkih narodnih demokratskih ustava što danas uopće postoji na zemlji! Ovo nisu neka fraziranja, već ovo je stvarnost!”¹¹ Takve ili slične ocjene Ustava bile su prisutne u jugoslavenskim novinama u kojima se uglavnom prenosio govor potpredsjednika Savezne vlade FNRJ, ministra za Konstituantu i predsjednika Komisije CK KPJ za izgradnju narodne vlasti, sve tri funkcije u liku Edvarda Kardelja, održan u Narodnoj skupštini u Beogradu 12. prosinca 1945. godine.

Ustavotvorna skupština FNRJ donijela je 31.1.1946. Odluku o proglašenju Ustava FNRJ sljedećeg sadržaja: “Ustavotvorna skupština Federativne Narodne Republike Jugoslavije, kao vrhovni predstavnik narodnog suvereniteta i izraz jednodušne volje svih naroda Federativne Narodne Republike Jugoslavije, na zajedničkoj sednici svojih domova, Savezne skupštine i Skupštine naroda, odlučuje: da se Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, usvojen od Savezne skupštine i Skupštine naroda, proglasi i objavi narodima i građanima Federativne Narodne Republike Jugoslavije”.¹² Ustav FNRJ podijeljen je u tri dijela: *Osnovna načela*, *Državno uređenje* i *Prelazne i završne odredbe*.

U prvoj je glavi Ustava FNRJ definirana kao “[...] savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samopredeljenje, uključujući prava na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi”.¹³ Zatim su pobrojene narodne republike i autonomne pokrajine koje sačinjavaju federativnu državu, opisan grb i zastava i čl. 4. određeno da je glavni grad FNRJ Beograd. U drugoj glavi definirana je narodna vlast u samo tri članka na sljedeći način: “[...] sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu. Narod ostvaruje svoju vlast preko slobodno izabranih predstavničkih organa državne vlasti, narodnih odbora, koji su, od mesnih narodnih odbora do skupština narodnih republika i Narodne skupštine FNRJ, nastali i razvili se u narodno-oslobodilačkoj borbi protiv fašizma i reakcije i koji su osnovna tekovina te borbe. Čl. 7. Sve predstavničke organe državne vlasti biraju građani na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog izbornog pra-

¹¹ *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*. 1946. Sydney, Nakladom Saveza jugoslavenskih iseljenika Australije. 3.

¹² Ustav FNRJ. 31.1.1946. Beograd, 1947. Izdanje *Službenog lista FNRJ*. 1.

¹³ Isto. 5.

va tajnim glasanjem”.¹⁴ Ustav nije regulirao opoziv narodnih predstavnika od strane birača već je to bilo ostavljeno da se naknadno odredi posebnim zakonom. *Osnovna prava naroda i narodnih republika* propisana su u trećoj glavi u pet članaka (od 9. do 13.). Samostalnost narodnih republika bila je donekle prenaplašena iz političkih razloga, nakon tek završenog rata i zbog težnje za nacionalnom ravnopravnošću u novoj Jugoslaviji. Suverenitet narodnih republika bio je ograničen pravima koja su Ustavom dana FNRJ, koja štiti i brani suverenost narodnih republika kao i njihovo društveno-političko uređenje i sugurnost. “Svaka narodna republika ima svoj Ustav. Narodna republika donosi svoj Ustav samostalno. Ustav narodne republike odražava osobenosti republike i mora biti u suglasnosti sa Ustavom FNRJ”.¹⁵ Međutim, “Ustav nije izražavao ni realne političke odnose među narodima, niti među političkim organima i organizacijama u Jugoslaviji. Znamo, na primjer, da je Ustavom bilo zajamčeno pravo republika da same pišu svoje ustave (dakako, na temelju Saveznog ustava), ali isto tako znamo da je pripreme za pisanje republičkih ustava već usmjeravao Kardelj, i to prije nego što je, donošenjem Saveznog ustava, ukinuto Ministarstvo za konstituantu”.¹⁶ Osim toga, razgraničenja između narodnih republika bila su u nadležnosti Narodne skupštine FNRJ. Posebno je zanimljiv čl. 13. kojim se određuje da “nacionalne manjine u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika”.¹⁷ Kada to usporedimo s praksom u ponašanju prema njemačkoj, talijanskoj, poljskoj i drugim manjinama poslije rata, zaključujemo da ova ustavna proklamacija nije pravno funkcionirala u stvarnom životu. *Društveno-ekonomsko uređenje* je problematika uređena glavom IV. Ustava FNRJ putem 7 članaka (od 14. do 20.) kojima su Komunističkoj partiji omogućili produženje revolucije, ali ovaj put u potpunom ovladavanju gospodarstvom koje je imalo mješovit karakter, odnosno sastojalo se od tri sektora – državnog, privatnog i zadružnog. Zahvaljujući širini sprovedene konfiskacije, eksproprijacije i sekvestra, općenarodna (državna) imovina zauzimala je najznačajnije mjesto u sklopu cjelokupnog gospodarstva, a snažnu

¹⁴ Isto. 7.

¹⁵ Isto. 9.

¹⁶ Vodušek Starić J. 2006. 450.

¹⁷ Ustav FNRJ. 9.

podršku država je davala zadrugarstvu, s naglaskom na srednja i sitna seoska imanja. Na jednoj strani, Ustavom je garantirana privatna imovina, a na drugoj, omogućavana je državna intervencija i kontrola privatnog sektora prema potrebama. Tako su velika privatna poduzeća oduzeta uz objašnjenje da su nositelji špekulacije, eksploatatorskih težnji i slično, dok su sitne zanatske, građevinske ili trgovačke radnje ostavljene radi potrebe snabdijevanja stanovništva, osobito onog u poljoprivredi. Ustavom je bila predviđena ustanova direktivnog planiranja u oblasti proizvodnje i raspodjele dobara, eksproprijacija u općem interesu i pravo kontrole nad privatnim sektorom. Ustavnim odredbama pripremljeno je donošenje Zakona o upravljanju i raspolaganju općenarodnom imovinom, zatim Zakona o ograničenju zemljišnog maksimuma, Zakona o nacionalizaciji krupnih preduzeća, a 1947. godine i Zakona o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Jugoslavije za period 1947.-1951., čime je na najjasniji način izražena strategija jugoslavenskog gospodarskog razvoja. Glava V. Ustava, *Prava i dužnosti građana*, imala je najveći broj članaka (od 21. do 43.). Njima se građanima FNRJ osiguravaju jednak i ravnopravan status pred zakonom, bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest i bez privilegija prema rođenju, imovnom stanju i stupnju obrazovanja. Osim toga, kažnjiv je bio svaki čin kojim se daju privilegije ili ograničavaju prava na osnovi razlike u narodnosti, rasi i vjeroispovijesti, kao i svako širenje nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora. Obveza svakog građanina bila je pridržavanje odredaba Ustava FNRJ i zakona. Biračko pravo bilo je prošireno tako da "svi građani, bez razlike pola, narodnosti, rase, veroispovesti, stupnja obrazovanosti i mesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo da biraju i da budu birani u sve organe državne vlasti. Građani koji se nalaze u redovima Jugoslovenske armije imaju pravo da biraju i da budu birani kao i ostali građani. Biračko pravo je opšte, jednako i neposredno i vrši se tajnim glasanjem. Ne uživaju biračko pravo lica pod starateljstvom, lica koja su sudskom presudom lišena biračkog prava u vremenu dok dejstvo presude traje i lica koja na osnovu saveznog zakona izgube biračko pravo".¹⁸ Osim vojnim licima, čl. 24. Ustava dano je biračko pravo i ženama, te radna i rodna zaštita. "Žene su ravnopravne s muškarcima u svima oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Država naroči-

¹⁸ Isto. 13.

to štiti interese matere i deteta osnivanjem porodilišta, dječijih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeno odsustvo pre i posle porođaja”.¹⁹ Komunistička vlast zacrtala je odvajanje Crkve od države. Od samog početka sastavljanja Ustava “četvrto je Kardeljevo načelo bilo da u ustavu moraju biti postavljeni temelji odvojenosti crkve od države i jamstva slobode vjeroispovijedi. Treba spriječiti, upozorio je Kardelj, da crkva, osobito Katolička, iskorištava vjerske osjećaje protiv države, a da istodobno dobiva materijalnu potporu. Napomenuo je, također, da će biti dopuštena i antireligiozna propaganda”.²⁰ Problematika odnosa države i Crkve Ustavom je regulirana na sljedeći način: “Građanima je zajamčena sloboda savesti i sloboda veroispovesti. Crkva je odvojena od države. Verske zajednice, čije se učenje ne protivi Ustavu slobodne su u svojim verskim poslovima i u vršenju verskih obreda. Verske škole za spremanje sveštenika slobodne su, a stoje pod opštim nadzorom države. Zabranjena je zloupotreba crkve i vere u političke svrhe i postojanje političkih organizacija na verskoj osnovi. Država može materijalno pomagati verske zajednice”.²¹ Nakon definiranja odnosa države i Crkve, čl. 26. regulirani su bračni odnosi u potpuno pravnoj nadležnosti države. Osim što su pravni odnosi braka i obitelji regulirani državnim zakonom, oni su bili i pod njenom zaštitom. Punovažnim brakovima smatrani su samo oni zaključeni pred državnim organima, a bila je dozvoljena mogućnost kasnijeg vjenčanja i prema vjerskim propisima. Također, bračni sporovi bili su u nadležnosti države, kao i evidencije u matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih. Pred zakonom bio je izjednačen status izvanbračne djece s onom rođenom u punovažnom braku. Posebnim stavkom su maloljetna lica stavljena pod “naročitu zaštitu države”. Mala pozornost, bez šire razrade, ali s najavom ozakonjenja dana je pravima građana na slobodu tiska, govora, udruživanja, zborova, javnih skupova i manifestacija. Člankom 28. Ustava najavljeno je zakonodavstvo koje će regulirati sudstvo, tužilaštvo i druge aspekte pravnog sustava. U odnosu na brojne presude na dugogodišnje kazne zatvora i smrtne kazne tijekom 1945., bez sudskog procesa ili bez adekvatne obrane i prava žalbe, Ustav je nagovijestio značajne zakone koji će regulirati i ovu oblast. Ustavom su zagarantirana demokratska načela o nepovredivosti stana, zatim utvrđeno da se ne može ući

¹⁹ Isto.

²⁰ Vodušek Starić J. 2006. 442.

²¹ Ustav FNRJ. 14.

u stan ili neke druge prostorije bez zakonom predviđenih rješenja, a zagaran-
tirana je i nepovredivost tajne pisama, osim u slučaju kaznene istrage, mobili-
zacije i ratnog stanja. Ustavno je regulirano i pravo stranim državljanima koji
su progonjeni zbog zalaganja za demokratska načela, nacionalno oslobođenje,
prava radnog naroda i slobodu znanstvenog i kulturnog djelovanja te uživanje
prava utočišta (azila) u FNRJ. Radno pravo regulirano je čl. 32. "Svaki građa-
nin dužan je da radi po svojim sposobnostima; ko ne daje zajednici ne može
od nje ni tražiti".²² Osim toga, svim građanima podjednako su dostupne javne
službe koje moraju savjesno obavljati. Ustavom je određeno da je obrana do-
movine najviša dužnost i čast svakog građanina, a izdaja najveći zločin prema
narodu. Vojna obveza građana bila je opća. Također, država osigurava ratnim
invalidima dostojan život i besplatno osposobljavanje za rad, kao i djeci palih
boraca i žrtava rata. Zdravstvena zaštita bila je također definirana kao jedna od
prioritetnih ustavnih odredaba, kao i podizanje tjelesne kondicije naroda,
osobito omladine, potrebne za radne i vojne sposobnosti stanovništva. Usta-
vom je bila zagarantirana sloboda znanstvenog i umjetničkog rada, uz obvezu
države da ih pomaže u cilju razvitka "narodne kulture i narodnog blagostanja".
Bio je najavljen Zakon o zaštiti autorskih prava. Pravo žalbenog postupka,
tužbi i naknada štete učinjene građanima od strane službenih lica također je
paragrafima Ustava propisano. U dužnosti građana ulazila je poreska obveza
kao opća i srazmjerna njihovoj ekonomskoj snazi, a eventualno oslobađanje
od oporezivanja ostavljeno je naknadnom zakonodavstvu.

Drugi dio Ustava FNRJ odnosi se na *Državno uređenje*. U glavi VI. pod
naslovom *Federativna Narodna Republika Jugoslavija i narodne republike* prvo
je čl. 44. propisano da FNRJ vrši sva prava koja su joj Ustavom dana u nadlež-
nost, a to su:

1. "promena i dopuna Ustava FNRJ, staranje o njegovom izvršenju i osi-
guranje saglasnosti ustava republika sa Ustavom FNRJ;
2. primanje novih republika, kao i odobravanje osnivanja novih autono-
mnih pokrajina i autonomnih oblasti;
3. razgraničenje između republika;
4. pretstavljjanje Federativne Narodne Republike Jugoslavije u međuna-
rodnim odnosima; međunarodni ugovori;

²² Isto. 16.

5. pitanja rata i mira;
6. opšte rukovodstvo i kontrola trgovinskih odnosa sa inostranstvom;
7. narodna odbrana i državna bezbednost;
8. železnički, vazdušni, rečni, pomorski saobraćaj i poslovi pomorstva opštedržavnog značaja;
9. pošta, telegraf, telefon i radio;
10. savezno državljanstvo;
11. iseljenički i useljenički poslovi; pravni položaj stranaca;
12. opštedržavni privredni plan; statistika;
13. savezni budžet; odobrenje opštedržavnog budžeta i završnog računa; vrhovna kontrola izvršenja opštedržavnog budžeta;
14. novčani i kreditni sistem; savezni zajmovi; devizni i valutni promet; osiguranje; carine; državni monopoli;
15. patenti, žigovi, modeli, uzorci; mere, tegovi; dragoceni metali;
16. staranje o ratnim invalidima;
17. amnestija i pomilovanje po delima povrede saveznih zakona;
18. finansiska, industrijska, rudarska, građevinska, trgovačka, šumska i poljoprivredna preduzeća opštedržavnog značaja;
19. putevi, reke, kanali i luke opštedržavnog značaja;
20. kontrola sprovođenja saveznih zakona;
21. zakonodavstvo o raspodeli prihoda na savezni budžet, budžete republika i budžete autonomnih i administrativno-teritorijalnih jedinica; o javnim zajmovima i dažbinama;
22. zakonodavstvo o uređenju sudova, o javnom tužioštvu, o advokaturi; krivični zakonik; trgovačko, menično i čekovno pravo; pomorsko pravo; zakonodavstvo o građanskom parničnom i vanparničnom, izvršnom, stečajnom, krivičnom i opštem upravnom postupku; o ličnom stanju građana;
23. osnovno zakonodavstvo o radu, radnjama i socijalnom osiguranju; o zadrugama; o privatnom pravu;
24. donošenje opštih načela za zakonodavstvo i za rukovodstvo republika u oblasti poljoprivrede, rudarstva, šumarstva, lova i vodnih snaga;

građevinarstva; privrednog poslovanja; politike cena; zdravlja i fizičke kulture; prosvete; socijalnog staranja i organizacije državne vlasti. – Republike mogu same u ovim poslovima donositi svoje propise do donošenja opštih načelnih propisa od strane Federativne Narodne Republike Jugoslavije;

Izvan ovih poslova narodne republike vrše svoju vlast samostalno”.²³

Dalje se određuje da teritorij FNRJ kao jedinstveno državno i gospodarsko područje čine teritoriji narodnih republika, na kojima važe savezni zakoni, a u slučaju razmimoilaženja između saveznih i republičkih zakona primjenjuju se savezni. Zakonom republika ne može se ograničiti promet robe između republika. Akti i isprave organa državne uprave i organa pravosuđa jedne republike imaju jednaku važnost u svakoj republici. Za građane FNRJ ustanovljeno je jedinstveno savezno državljanstvo, a svaki državljanin narodne republike je ujedno i državljanin FNRJ. U glavi VII. *Najviši savezni organi državne vlasti* određuju se nadležnosti Narodne skupštine FNRJ i Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ. Narodna skupština FNRJ predstavnik je narodnog suvereniteta FNRJ i kao vrhovni organ državne vlasti FNRJ vrši sva ona prava koja joj pripadaju, ukoliko Ustavom nisu prenesena u nadležnost drugim savezним organima državne vlasti i državne uprave. “Zakonodavnu vlast u poslovima iz nadležnosti Federativne Narodne Republike Jugoslavije vrši isključivo Narodna skupština FNRJ”.²⁴ Narodnu skupštinu FNRJ čine dva doma: Savezno vijeće i Vijeće naroda. Savezno vijeće biraju svi građani FNRJ i to jednog zastupnika na svakih 50.000 stanovnika. Vijeće naroda čine po 30 zastupnika iz svake republike, zatim po 20 iz autonomne pokrajine i po 15 iz autonomne oblasti. Oba doma Narodne skupštine FNRJ su ravnopravna, zastupnici nisu mogli istovremeno biti u oba skupštinska doma, a birani su na četiri godine. Oba doma Narodne skupštine uglavnom zasjedaju odvojeno, s tim što istovremeno otvaraju i zaključuju zasjedanja. Svaki od domova imao je po jednog predsjednika koji rukovodi sjednicama prema usvojenim poslovnicima, zatim dva potpredsjednika i tri sekretara. Prema Ustavu, zasjedanja Narodne skupštine FNRJ su redovita i izvanredna. Sazivaju se ukazom Prezidijuma Narodne

²³ Isto. 20.-21.

²⁴ Isto. 23.

skupštine FNRJ. Redovita zasjedanja bila su dva puta godišnje (15.4. i 15.10.), poznata kao proljetno i jesenje. Izvanredna zasjedanja mogao je sazvati Prezidijum, ali i jedna od republika preko svog vrhovnog organa državne vlasti ili kada to zatraži jedna trećina zastupnika jednog doma. Zajednička zasjedanja oba doma propisana su Ustavom ili kada to zatraže oba skupštinska doma. "Narodna skupština FNRJ u zajedničkoj sednici donosi odluke većinom glasova. Za donošenje odluka potrebno je prisustvo većine poslanika svakog doma".²⁵ Međutim, nije propisano koja je to većina (prosta ili dvotrećinska). Radilo se prema poslovnicima koje su propisivali svaki dom za sebe, a za zajedničke sjednice Narodna skupština FNRJ. Vlada FNRJ, članovi Vlade FNRJ i zastupnici oba doma imali su pravo podnošenja zakonskih prijedloga jednom ili drugom skupštinskom domu. Svaki zakon mogao je biti usvojen samo ako je izglasan većinom glasova u oba doma s većinom prisutnih zastupnika. Člankom 64. regulirano je raspuštanje skupštine na sljedeći način: "Svaki dom Narodne skupštine FNRJ ima pravo da predloži dopune i izmene zakonskog predloga koji je već izglasan u jednom domu. Ovako izmenjen predlog vraća se na saglasnost domu iz koga je predlog potekao. Ako se saglasnost ne postigne, predmet se podnosi koordinacionom odboru Narodne skupštine FNRJ, u koji ulazi isti broj članova i jednog i drugog doma. U slučaju da se u koordinacionom odboru ne postigne saglasnost ili ako jedan od domova odbije rešenje predloženo od koordinacionog odbora, domovi će ponovo rešavati o čitavom predmetu. Ako se ni ovoga puta ne postigne saglasnost, Narodna skupština FNRJ će se raspustiti. Ukaz o raspuštanju sadržaće i raspisivanje novih izbora".²⁶ Čl. 65. propisano je objavljivanje "na jezicima narodnih republika" svih zakona i drugih općih akata, koji stupaju na snagu osam dana od objavljivanja u *Službenom listu FNRJ*, ako to u samom zakonu nije drugačije naznačeno. Određene poslove obavljali su odbori svakog doma posebno. Verifikacijske odbore birala su oba doma na prvoj sjednici, a njihov posao bio je ispitati zastupnička punomoćja, koja su na njihov prijedlog mogla biti potvrđena ili poništena. Osim ovih postojali su anketni odbori kojima su državni organi bili dužni ispuniti tražene podatke. Čl. 69. zastupnicima Narodne skupštine FNRJ dano je pravo uživanja imuniteta. To znači da nisu mogli biti lišeni slobode i protiv njih se nije mogao pokrenuti kazneni postupak bez

²⁵ Isto. 25.

²⁶ Isto. 26.

odobrenja doma kome su pripadali ili Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ. Zastupnički imunitet nije ih štitio samo u slučaju zaticanja na djelu zločina, ali i o tome se odmah morao izvijestiti Prezidijum Narodne skupštine FNRJ. Ustav je definirao da Skupština može produžiti svoj mandat u slučaju rata ili izvanrednog stanja do kraja tog stanja, ali se Skupština može raspustiti i prije isteka perioda za koji je izabrana. "Izbori za novu Narodnu skupštinu FNRJ moraju biti raspisani pre isteka poslednjeg dana perioda za koji je izabrana. Od dana raspuštanja Narodne skupštine FNRJ do dana izbora nove Narodne skupštine FNRJ ne može proteći više od tri meseca ni manje od dva meseca".²⁷ U nadležnosti Narodne skupštine bile su dopune i izmjene Ustava, o čemu govori čl. 72. "Narodna skupština FNRJ vrši promenu i dopunu Ustava. Predlog za promenu i dopunu Ustava može podneti Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, Vlada FNRJ ili trećina poslanika jednog doma. Predlog da se pristupi rešavanju o promeni ili dopuni Ustava treba da bude primljen u svakom domu većinom glasova. Predložena promena ili dopuna Ustava usvojena je ako za nju glasa apsolutna većina od celokupnog broja poslanika u svakom domu. Usvojenu promenu ili dopunu Ustava proglašuje Narodna skupština FNRJ na zajedničkoj sednici oba doma".²⁸ Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, biran na zajedničkoj sjednici oba doma Narodne skupštine, činili su: "Pretsednik, šest potpredsednika, Sekretar i najviše trideset članova". Ovlasti Prezidijuma bile su široke što se može uočiti iz čl. 74. Ustava. "Prezidijum Narodne skupštine FNRJ vrši ove poslove:

- 1) saziva zasedanja Narodne skupštine FNRJ;
- 2) raspušta Narodnu skupštinu FNRJ u slučaju nesaglasnosti domova o zakonskom predlogu;
- 3) raspisuje izbore za Narodnu skupštinu FNRJ;
- 4) ocenjuje saglasnost zakona republika sa Ustavom FNRJ i saveznim zakonima, uz naknadnu potvrdu Narodne skupštine FNRJ, a na zahtev Vlade FNRJ, prezidijuma narodnih skupština republika, Vrhovnog suda FNRJ, Javnog tužioca FNRJ i po sopstvenoj inicijativi;

²⁷ Isto. 28.

²⁸ Isto. 29.

- 5) daje obavezna tumačenja saveznih zakona;
- 6) proglašuje izglasane zakone, izdaje ukaze;
- 7) vrši pravo pomilovanja prema propisima zakona;
- 8) dodeljuje odlikovanja i počasna zvanja Federativne Narodne Republike Jugoslavije prema propisima saveznog zakona;
- 9) ratifikuje međunarodne ugovore;
- 10) postavlja i opoziva na predlog Vlade FNRJ ambasadore, izvanredne poslanike i opunomoćene ministre u stranim državama;
- 11) prima akreditivna i opozivna pisma kod njega akreditovanih diplomatskih predstavnika stranih država;
- 12) proglašuje opštu mobilizaciju i ratno stanje u slučaju oružanog napada na Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, ili u slučaju potrebe neposrednog izvršenja međunarodnih obaveza Federativne Narodne Republike Jugoslavije prema međunarodnoj organizaciji mira ili nekoj savezničkoj zemlji;
- 13) postavlja i razrešava na predlog Predsednika Vlade FNRJ pojedine članove Vlade u vremenu između dva zasjedanja Narodne skupštine FNRJ, uz naknadnu potvrdu Narodne skupštine FNRJ;
- 14) određuje zamenike članovima Vlade na predlog Predsednika Vlade FNRJ;
- 15) na predlog Predsednika Vlade FNRJ menja, spaja i ukida postojeća ministarstva i komisije u vremenu između zasjedanja Narodne skupštine FNRJ i uz njenu naknadnu potvrdu;
- 16) određuje na predlog Vlade FNRJ koja preduzeća i ustanove imaju opštedržavni značaj i dolaze pod neposrednu upravu Savezne vlade;
- 17) raspisuje narodni referendum u pitanjima iz nadležnosti Federativne Narodne Republike Jugoslavije na osnovu odluke Narodne skupštine

Jugoslavije na osnovu odluke Narodne skupštine FNRJ ili na predlog
Vlade FNRJ.

Ukaze Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ potpisuje Pretsednik i
Sekretar”.²⁹

Prezidijum za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini FNRJ koja ga može opozvati i izabrati novi, kao i razriješiti dužnosti pojedine njegove članove i prije isteka mandata. Međutim, u slučaju raspuštanja Narodne skupštine FNRJ Prezidijum vrši dužnost sve do izbora sljedećeg Prezidijuma Narodne skupštine, a novoizabrana skupština mora se sastati najkasnije mjesec dana od završenih izbora. Nakon 27 članaka (49.-76.), koji su odredili mjesto i ulogu Narodnoj skupštini FNRJ i Prezidijumu kao najvišim savezним organima državne vlasti, “Ustav je odredio djelokrug odlučivanja savezne vlade, ali ne i razdvajanje zakonodavne i izvršne vlasti. Legislativa nije bila odvojena od egzekutive, a najvažniji organ Skupštine bio je Prezidij sastavljen od zastupnika, ministara savezne vlade i premijera republičkih vlada. To su bili gotovo redovito najviši članovi KP. Tako su isti ljudi bili sebi odgovorni kao zakonodavci i kao izvršitelji vlasti. Najvažniji organ ustavni je Ministarski savjet, tj. vlada koja je imala zapravo neograničenu moć. Godine 1953. Prezidij je ukinut i zamijenjen 30 članskim Saveznim izvršnim vijećem, pod vodstvom predsjednika republike”.³⁰ U glavi VIII. Ustava (čl. 77.-89.), definirani su *Savezni organi državne uprave*. Najviši izvršni i upravni organ državne vlasti u FNRJ bila je Vlada FNRJ koju je imenovala Narodna skupština FNRJ na zajedničkoj sjednici oba doma i kojoj je odgovarala za svoj rad. Vlada je radila na osnovi Ustava i saveznih zakona, za čije se sprovođenje starala, a njene uredbe, upute, naredbe i rješenja bile su obvezatne na cijelom teritoriju FNRJ. “Vlada FNRJ usmerava i usklađuje rad svojih ministarstava, komisija i komiteta. Vlada FNRJ stara se o pripremi i ostvarenju opštredržavnog privrednog plana i budžeta; utvrđuje i ostvaruje godišnje privredne planove; rukovodi kreditnim i novčanim sistemom; preduzima sve potrebne mere za osiguranje i zaštitu ustavnog poretka i građanskih prava; rukovodi opštom organizacijom Jugoslovenske armije; rukovodi održavanjem odnosa sa stranim državama; stara se o ispunjavanju

²⁹ Isto. 29.-31.

³⁰ Radelić Z. 2006. 248.

međunarodnih ugovora i obaveza; rešava o zakonskim predlozima pojedinih članova Vlade, koji se podnose Narodnoj skupštini FNRJ; propisuje unutrašnje uređenje ministarstva i podređenih ustanova; osniva komitete, komisije i ustanove u cilju sprovođenja privrednih, odbrambenih i kulturnih mera. Vladu FNRJ sačinjavaju: Pretsednik, potpredsednici, ministri, predsednik Savezne planske komisije i predsednik Savezne kontrolne komisije”.³¹ Predsjednik Vlade predstavlja Vladu, predsjedava sjednicama i rukovodi njenim radom. Članovi Vlade FNRJ kazneno su odgovorni za povrede Ustava i zakona i odgovaraju za štetu nanesenu državi nezakonitim radom. Čl. 86. određene su vrste ministarstava: “Ministarstva Vlade FNRJ su opštesavezna ili savezno-republikanska. Opštesavezna ministarstva su: Ministarstvo inostranih poslova; Ministarstvo narodne odbrane; Ministarstvo saobraćaja; Ministarstvo pomorstva; Ministarstvo pošta; Ministarstvo spoljne trgovine. Savezno-republikanska ministarstva su: Ministarstvo finansija; Ministarstvo unutrašnjih poslova; Ministarstvo pravosuđa; Ministarstvo industrije; Ministarstvo rudarstva; Ministarstvo trgovine i snabdevanja; Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva; Ministarstvo rada; Ministarstvo građevina”.³² Općesavezna ministarstva rukovode poslovima preko svojih sopstvenih organa državne uprave neposredno na čitavom teritoriju FNRJ, a uz to mogu za izvršenje poslova iz svoje nadležnosti postaviti svoje opunomoćenike pri vladama republika i osnivati odjeljenja i odsjeke pri narodnim odborima. “Čl. 88. Savezno-republikanska ministarstva rukovode određenom granom državne uprave posredno preko odgovarajućih ministarstava u narodnim republikama, a neposredno mogu upravljati samo određenim poslovima, preduzećima i ustanovama opštedržavnog značaja”.³³ Pri Vladi FNRJ, prema Ustavu, mogli su se formirati komiteti za prosvjetu, kulturu, narodno zdravlje, socijalno staranje i za druge poslove državne uprave kada se za njih ukaže potreba. *Najviši organi državne vlasti narodnih republika* ustavno su definirani u glavi IX. Ustava FNRJ. Vrhovni organ državne vlasti narodnih republika bila je Narodna skupština Republike koju su birali građani Republike na vrijeme od četiri godine prema propisima Ustava i zakona Republike. “Čl. 91. Narodna skupština republike vrši u ime naroda suverena prava republike na osnovu Ustava republike u saglasnosti sa usta-

³¹ Ustav FNRJ. 33.

³² Isto. 34.

³³ Isto. 35.

vom FNRJ. Ona vrši sve poslove iz nadležnosti republike ukoliko Ustavom republike nisu preneti u nadležnost Prezidijuma Narodne skupštine republike ili Vlade republike. Čl. 92. Zakonodavnu vlast u republici vrši isključivo Narodna skupština republike”.³⁴ Prezidijum narodne skupštine republike kao i određivanje njegove nadležnosti određuje se ustavom republike. Vladu republike imenuje i razrješava narodna skupština republike. *Organi državne uprave narodnih republika* naslov je X. glave Ustava. Vlada narodne republike najviši je njen izvršni i upravni organ državne vlasti, odgovorna je narodnoj skupštini republike, a između dva zasjedanja polaže račun o svom radu prezidijumu Narodne skupštine republike. “Vlada republike radi na osnovu Ustava FNRJ, Ustava republike, saveznih zakona, zakona republike i na osnovu uredaba, uputstava i naredaba Savezne vlade; donosi uredbе na osnovu zakonskog ovlašćenja saveznih zakona i zakona republike i kontroliše njihovo sprovođenje”.³⁵ Republički ministri imali su pravo izdavati pravilnike, naredbe i upute na osnovi i radi izvršenja saveznih zakona, republičkih zakona kao uredbi, uputa i naredbi savezne i republičke vlade. Republička ministarstva mogla su biti “savezno-republikanska i republikanska”. Nadređenost saveznih ministarstava nad republičkim ustavno je regulirana na sljedeći način: “Savezno-republikanska ministarstva u narodnim republikama rukovode određenom granom državne uprave i vrše pored poslova iz sopstvene nadležnosti i poslove savezno-republikanskih ministarstava Savezne vlade, na osnovu njihovih pravilnika, uputstava, naredaba rešenja”.³⁶ Republička ministarstva samostalno rukovode određenom granom državne uprave samo iz nadležnosti narodne republike. Broj ministarstava narodne republike određuje se republičkim ustavom u suglasnosti sa saveznim ustavom. “Prezidijum Narodne skupštine republike može menjati, spajati i ukidati postojeća ministarstva u saglasnosti sa Ustavom FNRJ, Ustavom republike, saveznim zakonima i odlukama Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ”.³⁷ Prema tome, broj republičkih ministarstava bio je u nadležnosti saveznih institucija. *Organi državne vlasti autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti* tema je XI. glave Ustava FNRJ.

³⁴ Isto. 36.

³⁵ Isto. 37.

³⁶ Isto. 38.

³⁷ Isto.

Prava i stupanj autonomije određivana su ustavom republike. One nisu imale ustav već statut koji je morao biti u suglasnosti s Ustavom FNRJ i republičkim ustavom i potvrđivala ga je republička narodna skupština. Autonomna pokrajina ima Narodnu skupštinu kao najviši organ državne vlasti, bira se na vrijeme od tri godine i sastaje se prema odredbama ustava republike. Narodna skupština bira glavni izvršni odbor autonomne pokrajine kao svoj najviši izvršni i upravni organ. Najviši izvršni organ autonomne oblasti bio je oblasni narodni odbor koji se birao na tri godine, a svoje skupštine održavao je prema ustavu republike. U autonomnoj oblasti najviši izvršni i upravni odbor bio je oblasni izvršni odbor kojeg je birao oblasni narodni odbor.

Narodni odbori jedna su od temeljnih tekovina oslobodilačke i revolucionarne borbe. Oni su se razvijali još tijekom ratnih operacija, kako s obzirom na njihovu organizaciju, tako i s obzirom na njihovu djelatnost. Stoga su poslije rata ostali jedna od glavnih institucija "narodne vlasti". Kao takvi našli su svoje mjesto u glavi XII. Ustava FNRJ (čl. 107.-114.) pod naslovom *Organi državne vlasti administrativno-teritorijalnih jedinica*. Savezni ustav postavio je osnovna načela o narodnim odborima na osnovi kojih bi se donijeli savezni zakoni, republički ustavi i zakoni. "Organi državne vlasti mesta (sela, manjih gradova), srezova, gradskih reona, gradova, okruga i oblasti jesu narodni odbori. Narodne odbore mesta biraju građani na vreme od dve godine, a narodne odbore srezova, gradskih reona, gradova, okruga i oblasti biraju građani na tri godine. Narodni odbori srezova, gradskih reona, gradova, okruga i oblasti održavaju svoje redovne skupštine u rokovima koje propisuje Ustav narodne republike".³⁸ Narodni odbori rukovodili su u svojoj nadležnosti poslovima gospodarske i kulturne izgradnje, zatim su brinuli o zaštiti javnog poretka, pravilnom sprovođenju zakona, čuvanju prava građana i usvajanju vlastitog budžeta, a propise i odluke morali su donositi na osnovi Ustava FNRJ, saveznog zakona, republičkih ustava i zakona. Prioritetan zadatak narodnih odbora bio je da se u svojoj cjelokupnoj aktivnosti oslanjaju "na inicijativu i široko učešće narodnih masa i na organizacije radnog naroda". Narodni odbori birali su izvršne odbore iz svoje sredine, a sačinjavali su ih predsjednik, potpredsjednik, sekretar i članovi. Izvršni i upravni organi narodnih odbora podčinjeni su svom narodnom odboru i višim organima državne vlasti. Glava XIII. ustavno postavlja *Narodne sudove*. Čl. 115. određeno je da su organi pra-

³⁸ Isto. 40.

vosuđa u FNRJ: Vrhovni sud FNRJ, vrhovni sudovi republika i autonomnih pokrajina, okružni i sreski sudovi, čije se nadležnosti određuju saveznim zakonima kao i osnivanje nekih posebnih sudova. "Sudovi su u izricanju pravde nezavisni i sude po zakonu. Sudovi su odvojeni od uprave u svim stepenima. Viši sudovi imaju u granicama zakona pravo nadzora nad nižim sudovima. Sudovi izriču pravdu u ime naroda. Raspravljanje pred sudovima vrši se po pravilu javno. Odluke jednog suda može izmeniti samo nadležni viši sud. Okrivljeniku je obezbeđeno pravo odbrane pred sudom".³⁹ Prema Ustavu, svi sudovi sude po pravilu u vijeću, a vijeća sreskih i okružnih sudova sastoje se od sudija i sudija-porotnika koji su u suđenju ravnopravni. Jezična politika u postupku pred sudom ustavno je riješena tako da se ne spominju posebna nacionalna imena, već se kaže: "Postupak pred sudovima vodi se na jezicima republika, autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti gde se sud nalazi. Građani koji ne znaju jezik na kome se vodi postupak mogu se služiti svojim jezikom. Tim građanima obezbeđuje se pravo da se upoznaju sa celokupnim materijalom i da preko prevodioca prate rad suda".⁴⁰ Spominjanje jezika republika, autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti objašnjava se tako što: "Federativna jugoslavenska država uspostavljena je kao federacija *republika* a ne kao federacija *naroda*, jer se smatralo, na temelju lenjinsko-staljiniskog rješenja nacionalnog pitanja, da se suverenost nacije ostvaruje suverenosti nacionalne države. Ipak, nacije nisu svedene na republike, nego uključuju sve pripadnike nacije i izvan matičnih republika. No, istodobno republike su nacionalne države".⁴¹ Narodna skupština birala je i razrješavala Sudije Vrhovnog suda FNRJ. Sudije vrhovnog suda republike, odnosno autonomne pokrajine birali su i razrješavali dužnosti narodne skupštine republika, odnosno autonomnih pokrajina. Najviši organ pravosuđa u FNRJ bio je Vrhovni sud FNRJ koji je ocjenjivao zakonitost pravosnažnih odluka svih sudova u FNRJ u pogledu primjene saveznih zakona. Zakonitost pravosnažnih odluka svih sudova u republici, odnosno autonomnoj pokrajini bila je u nadležnosti vrhovnih sudova republika, odnosno autonomnih pokrajina. U glavi XIV. Ustava regulirana je institucija javnog tužitelja putem pet članaka. "Javno tužništvo je organ Narodne skupštine FNRJ za vršenje nadzora radi pravilnog ispunjava-

³⁹ Isto. 43.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Radelić Z. 2006. 245.

nja zakona od strane svih ministarstava i ostalih njima potčinjenih upravnih organa i ustanova Federativne Narodne Republike Jugoslavije i narodnih republika, službenih lica i svih građana”.⁴² O važnosti institucije javnog tužitelja govori i čl. 125.: “Javnog tužioca FNRJ i njegove zamenike bira i razrešava Narodna skupština FNRJ na zajedničkoj sednici oba doma. Javne tužioce narodnih republika i njihove zamenike imenuje i razrešava Javni tužilac FNRJ. Javne tužioce autonomnih pokrajina, autonomnih oblasti, oblasti, okruga i srezova imenuje i razrešava Javni tužilac republike uz potvrdu Javnog tužioca FNRJ”.⁴³ Nadležnosti javnog tužitelja bile su veoma široke. “Javni tužioci imaju pravo podizanja tužbe i žalbe, pravo zakonske intervencije u toku sudskog i upravnog postupka, pravo zakonske intervencije u toku sudskog i upravnog postupka, pravo krivičnog gonjenja, kao i pravo podizanja zahteva za zaštitu zakonitosti protiv pravosnažnih odluka sudova i upravnih organa”.⁴⁴ Iz civilnih vlasti izuzet je Vojni tužitelj Jugoslavenske armije i ostali vojni tužitelji jer njih postavlja Vrhovni komandant Jugoslavenske armije, a ostavljeno je da se saveznim zakonom odrede njihove nadležnosti i ustrojstvo. *Odnosi između organa državne vlasti i organa državne uprave* regulirani su u glavi XV. Ustava. “Prezidijum Narodne skupštine FNRJ ima pravo poništiti ili ukinuti uredbe, uputstva, naredbe i rešenja Savezne vlade, ako nisu u saglasnosti sa Ustavom i saveznim zakonima. Savezna vlada ima pravo poništiti ili ukinuti pravilnike, naredbe, uputstva i rešenja članova Savezne vlade, ako nisu u saglasnosti sa Ustavom, saveznim zakonima, uredbama, uputstvima, naredbama i rešenjima Savezne vlade”.⁴⁵ Na isti način su uređeni odnosi i u republikama, uz klauzulu da se osim republičkog ustava, saveznih i republičkih zakona mora poštivati Ustav FNRJ, a Savezna vlada ima pravo obustaviti akte republičkih vlada ukoliko “[...] nisu u saglasnosti sa saveznim Ustavom, Ustavom republike, saveznim zakonima, zakonima republike, uredbama, uputstvima i naredbama Savezne vlade, odnosno pravilnicima, naredbama i uputstvima člana Savezne vlade. Pod istim uslovima članovi Savezne vlade imaju pravo obustaviti akte

⁴² Ustav FNRJ. 44.

⁴³ Isto. 45.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto. 46.

ministara republike”.⁴⁶ *Jugoslovenska armija* ustavno je regulirana u glavi XVI. “Jugoslovenska armija je oružana sila Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Njen je zadatak da obezbeđuje i brani nezavisnost države i slobodu naroda. Ona je čuvar nepovredivosti državnih granica i služi održavanju mira i bezbednosti. Vrhovnog komandanta Jugoslovenske armije imenuje Narodna skupština FNRJ na zajedničkoj sednici oba doma. Vrhovni komandant rukovodi celokupnom vojnom i oružanom silom Federativne Narodne Republike Jugoslavije”.⁴⁷

Treći dio Ustava odnosi se na *Prelazne i završne odredbe* kojima se ukidaju svi zakoni, uredbe i propisi koji nisu sukladni Ustavu FNRJ. Dan je rok zakonodavnim odborima oba doma Narodne skupštine FNRJ da tijekom šest meseci od dana stupanja Ustava na snagu ispitaju i usklade sve zakone, odluke, uredbe i druge zakonske propise s Ustavom. Posebnim čl. 137. regulirano je da sva lica mlađa od 18 godina, koja su već upisana u biračke popise za izbore za Ustavotvornu skupštinu, zadržavaju to pravo. Na kraju teksta Ustava FNRJ potpisano je Predsjedništvo Ustavotvorne skupštine FNRJ na čelu sa predsjednikom dr. Ivanom Ribarom.

Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine

Izbor 155 zastupnika za Ustavotvornu skupštinu Bosne i Hercegovine vršio se prema odredbama Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Narodne Republike Bosne i Hercegovine.⁴⁸ Zemaljska izborna komisija Bosne i Hercegovine provela je izbore 13. listopada 1946. godine. Prema popisu stanovnika iz 1931., Zemaljska izborna komisija utvrdila je da se na svakih 15.000 stanovnika bira po jedan zastupnik prema tadašnjoj administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine, tj. prema okruzima kojih je bilo sedam (Banjolučki, Bihaćki, Dobojski, Mostarski, Sarajevski, Travnički i Tuzlanski) i za grad Sarajevo. Prema ovom zakonu, unutar sedam okruga i grada Sarajeva bili su određeni izborni srezovi s područjima gradskih, odnosno mjesnih narodnih odbora, te je svaki srez birao jednog zastupnika.⁴⁹ U

⁴⁶ Isto. 47.

⁴⁷ Isto. 48.

⁴⁸ *Službeni list NR BiH*, br. 34/46 od 21.8.1946.

⁴⁹ *Službeni list NR BiH*, br. 38/46 od 5.9.1946.

biračke popise bilo je upisano 1.270.164 birača, od kojih je glasovalo 1.044.248 ili 82,21%, a nije glasovalo 83.191 ili 6,55%.⁵⁰ Apsolutni pobjednik na izborima bio je predstavljen jedinom listom kandidata – narodnofrontovskom. Ni jedna druga politička stranka nije bila u mogućnosti prijaviti svoju listu na izborima, ali je kao alternativa narodnofrontovskoj listi bila uspostavljena kutija bez liste. Člankom 41. Zakona o izboru narodnih poslanika propisan je i način glasovanja gumenim kuglicama: “Kada birač primi kuglicu, stavi je u ruku, zatim zatvara ruku, pa sa tako zatvorenom rukom prilazi svakoj kutiji redom i u svaku kutiju uvlači zatvorenu ruku. Kuglicu će spustiti u onu kutiju koja pripada kandidatskoj listi odnosno kandidatu za koga će da svoj glas. Kad iz posljednje kutije izvuče ruku, birač će je pred svima otvoriti tako da svaki može vidjeti da u njoj nema više kuglice. Za vrijeme dok birač vrši glasanje, i predsjednik i članovi biračkog odbora paze da ne premjesti kuglicu u drugu ruku i da je sobom ne odnese”.⁵¹ Nakon izbora euforično su proglašeni pobjednici i sazvana Ustavotvorna skupština za 11. studeni 1946. godine, a na zasjedanju od 28. do 31. 12. 1946. usvojen je i svečano proglašen Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine.

“Ustavotvorna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, kao predstavnik suverene volje naroda Narodne Republike Bosne i Hercegovine, na svojoj sjednici od 31. decembra 1946 **o d l u č u j e** da se Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, usvojen na sjednici Ustavotvorne skupštine, proglasi i objavi narodima i građanima Narodne Republike Bosne i Hercegovine”.⁵² Bosanskohercegovački ustav je podijeljen u tri dijela pod istim naslovima kao i Savezni ustav. Narodna republika Bosna i Hercegovina je “[...] narodna država republikanskog oblika [...] ostvarena u svojoj oslobodilačkoj borbi i zajedničkoj borbi svih naroda Jugoslavije kao narodna država, i izražavajući, na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje i na ujedinjenje sa drugim narodima, slobodnu volju svoga naroda bez razlike narodnosti i vjeroispovijesti, ujedinila se na osnovu načela ravnopravnosti sa Narodnom Republikom Srbijom, Narodnom Republikom Hrvatskom, Narodnom Republikom Crnom Gorom, Narodnom Republikom Makedonijom i Narodnom Republikom Slovenijom u zajedničku, saveznu dr-

⁵⁰ *Službeni list NR BiH*, br. 46/46 od 26.10.1946.

⁵¹ *Službeni list NR BiH*, br. 34/46 od 21.8.1946.

⁵² *Službeni list NR BiH*, br. 1/47 od 8.1.1947.

žavu – Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju”.⁵³ Daljnjim paragrafima određen je njen teritorij. Ustavi su za svaku republiku na istovjetan način nabrojili administrativno-teritorijalne jedinice u svom sastavu, čime su se utvrđivale vlastite teritorije i granice. Prema tom modelu, Bosnu i Hercegovinu činilo je područje od sedam okruga i grad Sarajevo, Ustavom označen kao glavni grad. Zatim su opisani “državni grb [...] (i) državna zastava Narodne Republike Bosne i Hercegovine”. Svi članci u pojedinim glavama Ustava pod naslovima *Narodna vlast*, *Osnovna prava naroda i Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, *Društveno-ekonomsko uređenje* i *Prava i dužnosti građana* u potpunosti su usklađeni sa Saveznim ustavom kao krovnim državnim ustavnim aktom.

U drugom dijelu Ustava NR BiH pod naslovom *Državno uređenje* određene su nadležnosti federalne jedinice u odnosu na Ustav FNRJ. U čl. 45. definirano je da NR BiH “[...] vrši samostalno sva prava utvrđena ovim Ustavom”, ali se u sljedećem stavku istog članka kaže da “u cilju ostvarenja ekonomske i političke uzajamne pomoći i saradnje, kao i zajedničke odbrane nacionalne slobode i nezavisnosti, Narodna Republika Bosna i Hercegovina prenijela je na Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju određene poslove sadržane u članu 44 Ustava FNRJ”.⁵⁴ Kada se usporede nadležnosti saveznog i republičkih ustava, vidljiva je formalno uspostavljena federalizacija, a zapravo je osigurana čvrsta centralizacija, uz nadzor političko- partijskog vodstva. Ustavnim uređenjem osigurano je “jedinstveno državno i privredno područje FNRJ”. “Zakoni FNRJ važe na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine. U slučaju razmimoilaženja između zakona FNRJ i zakona NR BiH primjenjuju se zakoni FNRJ”.⁵⁵ Zakoni BiH nisu mogli ograničiti promet robe s ostalim narodnim republikama; akti i isprave ostalih republika imali su istu važnost i u BiH; državljani ostalih republika uživali su ista prava u BiH i obrnuto, a svaki državljanin NR BiH bio je ujedno i državljanin FNRJ (čl. 47.-52.). Glava VII. Ustava NR BiH odnosi se na *Najviše organe narodne vlasti Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, a to su bili: Narodna skupština NR BiH i Prezidijum Narodne skupštine NR BiH. Narodna skupština bila je jednodomna (unikameralna) i označena je kao “[...] predstavnik (je) narodnog suvereniteta Narodne

⁵³ Isto. 2.

⁵⁴ Isto. 7.

⁵⁵ Isto. 8.

Republike Bosne i Hercegovine, [...] vrhovni je organ državne vlasti Narodne Republike Bosne i Hercegovine i vrši na osnovu Ustava NRBiH sva ova prava koja pripadaju Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, ukoliko Ustavom nisu prenesena u nadležnost Prezidijuma Narodne skupštine NRBiH i Vlade NRBiH”.⁵⁶ Članak 66. donio je tekst prisege koju zastupnici polažu nakon verifikacije poslaničkih punomoći: “Zaklinjem se svojom čašću i čašću svoga naroda da ću uvijek zastupati i braniti demokratska prava i slobodu naroda Narodne Republike Bosne i Hercegovine, da ću vjerno čuvati bratstvo, jedinstvo i slobodu naroda naše zajedničke države Federativne Narodne Republike Jugoslavije i da ću neumorno braniti tekovine narodno-oslobodilačke borbe; da ću uložiti sav svoj rad i znanje na izgradnji narodne države i podizanju blagostanja radnog naroda; i da ću svoju poslaničku dužnost vršiti savjesno i neumorno”.⁵⁷ Poslanici Narodne skupštine NR BiH uživaju imunitet, ali i “Poslanici drugih narodnih republika Federativne Narodne Republike Jugoslavije uživaju na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine imunitet kao i njeni poslanici”.⁵⁸ Od čl. 71. do čl. 73. reguliran je rad skupštine za vrijeme rata, zatim uvjeti njenog raspuštanja, procedura obavljanja novih izbora te rokovi za njihovo izvršenje, a u čl. 73. dana je procedura za promjenu i dopunu Ustava NRBiH. Narodna skupština birala je Prezidijum koji se sastojao od predsjednika, tri potpredsjednika, sekretara i najviše 20 članova. Imao je široke ovlasti, a to su: “1. saziva na zasjedanje Narodnu skupštinu NRBiH; 2. raspisuje izbore za Narodnu skupštinu NRBiH; 3. daje obavezna tumačenja zakona NRBiH; proglašuje izglasane zakone; izdaje ukaze; 5. vrši pravo pomilovanja prema propisima zakona; 6. dodjeljuje priznanja i počasna zvanja NRBiH prema propisima zakona; 7. postavlja i razrješava, na predlog Pretsjedništva Vlade NRBiH, pojedine članove Vlade u vremenu između dva zasjedanja Narodne skupštine NRBiH, uz njenu naknadnu potvrdu; 8. određuje zastupnike članovima Vlade na predlog Pretsjednika Vlade; 9. na predlog Pretsjednika Vlade NRBiH mijenja, spaja i ukida postojeća ministarstva i komisije u vremenu između dva zasjedanja Narodne skupštine, uz njenu naknadnu potvrdu; 10. određuje na predlog Vlade NRBiH koja preduzeća i ustanove imaju republikanski značaj; 11. raspisuje narodni referendum po pitanjima iz nadležno-

⁵⁶ Isto. 9.

⁵⁷ Isto. 10.

⁵⁸ Isto.

sti NRBiH, na osnovu odluke Narodne skupštine NRBiH ili na predlog Vlade NRBiH; 12. utvrđuje statute okružnih narodnih odbora i Gradskog narodnog odbora u Sarajevu; 13. rješava po pitanjima i mjerama za koje ga ovlasti Narodna skupština NRBiH”.⁵⁹ Prezidijum za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini koja ga može opozvati, izabrati novi kao i razriješiti dužnosti pojedine njegove članove. Međutim, u slučaju raspuštanja Narodne skupštine, Prezidijum obavlja svoju dužnost sve do izbora novog Prezidijuma. *Organi državne uprave NRBiH* tema je VIII. glave u kojoj je kao najviši izvršni i upravni organ državne vlasti Vlada NRBiH koju imenuje i razrješava Narodna skupština NRBiH kojoj polaže račune o svom radu, a između dva zasjedanja Prezidijumu. “Vlada NRBiH radi na osnovu Ustava FNRJ, Ustava NRBiH, zakona FNRJ, zakona NRBiH i na osnovu uredaba, uputstava i naredaba Vlade FNRJ”.⁶⁰ Sve ostale nadležnosti usklađene su sa saveznim i republičkim ustavom. “Vlada NRBiH stara se o pripremi i ostvarenju opštedržavnog i republikanskog privrednog plana i budžeta; preuzima sve potrebne mjere za osiguranje i za zaštitu ustavnog i društvenog poretka, zaštitu državnih interesa i prava građana; pomaže Vladi FNRJ u ostvarivanju opštedržavnih zadataka; rješava o zakonskim predlozima pojedinih članova Vlade koji se podnose Narodnoj skupštini NRBiH; propisuje unutrašnje uređenje ministarstava i podređenih ustanova; osniva u slučaju potrebe naročite komisije i ustanove pri Vladi NRBiH u cilju sprovođenja privrednih, kulturnih i drugih poslova narodne Republike Bosne i Hercegovine”.⁶¹ Broj ministarstava, njihova podjela i nadležnosti su ustavno uređene na sljedeći način: “Ministarstva Narodne Republike Bosne i Hercegovine su savezno-republikanska i republikanska. Savezno-republikanska ministarstva su: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo pravosuđa, Ministarstvo finansija, Ministarstvo trgovine i snabdjevanja, Ministarstvo industrije i rudarstva, Ministarstvo poljoprivrede i Ministarstvo šumarstva, Ministarstvo građevina i Ministarstvo rada. Republikanska ministarstva su: Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo narodnog zdravlja i socijalnog staranja i Ministarstvo komunalnih poslova”.⁶² Podjela na savezno-republička

⁵⁹ Isto. 11.

⁶⁰ Isto. 12.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.13.

i republička ministarstva u FNRJ urađena je prema važnosti pojedinih resora, a da bi se uspostavila potpuna kontrola, člankom 90. Ustava propisano je da “opunomoćenici opštesaveznih ministarstava pri Vladi NRBiH mogu prisustvovati sjednicama Vlade sa pravom savjetodavnog glasa kada se u sjednici raspravlja o poslovima za koje su opunomoćeni”.⁶³ Narodne republike dijelile su se na više i niže administrativno-teritorijalne jedinice koje su imale elemente lokalnih društvenih zajednica u kojima su državnu vlast vršili narodni odbori različitog ranga, što je ustavno regulirano glavom IX. Ustava NRBiH. Narodni odbori nastali su, razvijali se i usvršavali u svom radu još tijekom rata, a nakon rata ostali su jedna od glavnih institucija ustavnog uređenja nove Jugoslavije. U Ustavu FNRJ posvećena je naročita pažnja ovoj instituciji s ciljem da se normira kako bi ona počivala i djelovala u cijeloj saveznoj državi na istim načelima. Međutim, mada je bilo planirano da republički ustavi i zakoni reguliraju ovu problematiku, Ustav FNRJ donio je osnovna načela, a savezni Opšti zakon o narodnim odborima donesen je prije republičkih ustava te nije ostavio mnogo prostora za pravnu samoorganizaciju u republikama, odnosno Opšti zakon o narodnim odborima normirao je skoro cijelu problematiku organizacije i djelovanja narodnih odbora, tako da poslije toga nije bilo ni potrebno da narodne republike donose svoje zakone o narodnim odborima. Od čl. 91. do čl. 108. propisana je ova problematika u Ustavu NRBiH tako što je samo reproducirana iz saveznog ustava. Svim republikama pa tako i Bosni i Hercegovini ostalo je samo pravo donijeti svoje zakonske propise o administrativno-teritorijalnoj podjeli republike i zakonske propise o biranju narodnih odbora. Glava X. uređuje *Narodne sudove* čije su nadležnosti usklađene s Ustavom FNRJ. U odnosu na savezni ustav u kojem se govori da se “postupak pred sudovima vodi na jezicima republika [...]”, u Ustavu NRBiH ti su jezici nabrojani: “Postupak pred sudovima vodi se na srpskom ili hrvatskom jeziku. Građani koji ne znaju ovaj jezik mogu se služiti svojim jezikom. Tim građanima se obezbjeđuje pravo da se upoznaju sa cjelokupnim materijalom i da preko prevodioca prate rad suda”.⁶⁴ Za razliku od narodnih sudova u kojima narodna republika ima šire ovlasti, javno tužiteljstvo je ograničeno saveznom regulativom. “Nadzor nad pravilnim ispunjavanjem zakona od strane svih ministarstava NRBiH i ostalih njima podređenih upravnih organa i ustanova

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.16.

Narodne Republike Bosne i Hercegovine kao i od strane službenih lica i svih građana, vrši na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine Javni tužilac FNRJ neposredno ili preko Javnog tužioca NRBiH. Javnog tužioca NRBiH i njegovog zamjenika imenuje i razrješava Javni tužilac FNRJ. Javne tužioce okruga, gradova i srezova u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini imenuje i razrješava Javni tužilac NRBiH uz potvrdu Javnog tužioca FNRJ. Javni tužiocci su nezavisni u svom radu i podređeni su samo Javnom tužiocu FNRJ odnosno višim javnim tužiocima”.⁶⁵ Posljednja, XII. glava drugog dijela Ustava NRBiH pod naslovom *Odnosi između organa državne vlasti i državne uprave* u potpunosti je ugradila odredbe saveznog ustava i saveznih zakona.

Treći dio Ustava NRBiH odnosi se na *Prelazne i završne odredbe* čime se određuje valjanost donesenih zakona prije donošenja Ustava te rokovi za donošenje naknadnih zakona. “Danom stupanja na snagu ovog Ustava ukidaju se svi zakoni i drugi pravni propisi koji su protivni ovom Ustavu. Zakoni i odluke potvrđeni odlukom Ustavotvorne skupštine od 13 XI 1946 godine ostaju u važnosti dok se o njima ne donese konačna odluka. Narodna skupština NRBiH ispitaće u roku od jedne godine dana od stupanja Ustava na snagu sve zakone i odluke potvrđene odlukom Ustavotvorne skupštine NRBiH od 13 XI 1946 godine i dovešće ih u saglasnost sa Ustavom FNRJ, Ustavom NRBiH i zakonima FNRJ; donijeće zakone o tome koji od tih zakona i odluka ostaju u važnosti bez izmjena odnosno donijeće zakone o izmjenama i dopunama tih zakona i odluka. Predloge za saobražavanje Ustavu zakona i odluka dostaviće blagovremeno Predsjednik Vlade NRBiH Narodnoj skupštini NRBiH”.⁶⁶ Ustav je stupio na snagu proglašenjem na sjednici Ustavotvorne skupštine NRBiH održane u Sarajevu 31. 12. 1946. godine. Na kraju teksta objavljenog Ustava poimenično je nabrojen Prezidijum Ustavotvorne skupštine NRBiH koji je činio 19 članova, 3 potpredsjednika, sekretar Husnija Kurt i predsjednik Đuro Pucar.

Prilozi umjesto zaključka: Tumačenje Ustava iz 1946.

Nekoliko primjera:

Temelji ustavnog uređenja FNRJ i njenih republika, pokrajina i oblasti bili su tema brojnih novinskih članaka, političkih brošura, javnih tribina i skupo-

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto.18.

va u organizaciji različitih masovnih organizacija. Svi pisani i usmeni istupi bili su predstavljeni na isti način, istim rječnikom s unaprijed pripremljenim materijalom u najvišim partijskim organizacijama; kako se tada govorilo, bili su “na partijskoj liniji”. Cilj im je bio upoznati javnost s odredbama Ustava, propagirati ih kao demokratske i slobodarske te podvući značaj narodnooslobodilačke borbe koja je omogućila donošenje takvog ustava, ali i postaviti model ljudima u strukturama vlasti kako će objašnjavati ustavno uređenje i kako će se ponašati u javnosti. Tumačenja Ustava bila su putokaz u radu s naglašenom aromom ideološke upućenosti u daljnjoj komunikaciji s “narodom na terenu”. Službena tumačenja pojedinih ustavnih rješenja na saveznoj razini dalje su se prenosila na republičke, a odatle na niže organe “narodne vlasti”. Slobodnijih tumačenja i analiziranja pojedinih ustavnih rješenja od onih propisanih (zadanih) nije moglo biti, odnosno nije se smjelo “škretati s partijske linije”.

Osim Kardeljevih tekstova, najčešći autor objavljenog “ustavnog materijala” bio je dr. Jovan Đorđević (1908.- 1989.), tadašnji član Komisije za ustav pri Ministarstvu za konstituantu, stručnjak za ustavno pravo i suradnik na pisanju svih jugoslavenskih ustava od 1946. do 1974. godine. Nakon uvida u tematske brošure s identičnim sadržajima o ovoj problematici, na kraju rada umjesto zaključka prezentirani su ulomci iz jedne takve knjižice propagandnog karaktera da bi se shvatio kontekst državno-političkog života u tadašnjoj Jugoslaviji u vremenu donošenja saveznog i republičkih ustava.

Prilozi:

O narodnom suverenitetu: “Principu narodnog suvereniteta i socijalističke demokratije odgovaraju jedinstvo vlasti i demokratski centralizam kao dva organizaciona načela socijalističke države. Jedinstvo vlasti obezbeđuje da predstavnički organi narodne vlasti, koji u sebi oličavaju državnu vlast u celini, imaju centralno mesto na svojoj teritoriji, donoseći zakon, planove i opšte propise na osnovu kojih rade svi drugi državni organi. Demokratski centralizam omogućava jedinstveno rešavanje zajedničkih pitanja i ostvarenje suvere-

nih, autonomnih i samoupravnih prava na svim stepenima državne izgradnje naše zemlje”.⁶⁷

O Narodnoj skupštini FNRJ: “Prema tome, dvodomni sistem Narodne skupštine FNRJ je izraz i posledica naše socijalističke federacije zasnovane na ravnopravnosti i suverenim pravima svih narodnih republika i njihovih naroda. On nema nikakve veze sa starim dvodomnim sistemom buržoaskih država u kojima je senat ili ‘gornji dom’ predstavljao reakcionarnu kočnicu drugog doma. Naše Veće naroda se razlikuje i od takozvane Narodne skupštine zemalja Nemačke Demokratske Republike koju ne samo da biraju landtazi (pretstavnička tela nemačkih zemalja u sovjetskoj okupacionoj zoni) nego i veće zemlje šalju znatno veći broj poslanika nego manje zemlje. Iz ovakvog položaja Veća naroda proizlazi puna ravnopravnost oba doma naše Narodne skupštine. Nema ni jednog pitanja u kome bi Savezno veće bilo jače i važnije od Veća naroda”.⁶⁸

O Prezidijumu Narodne skupštine FNRJ: “Prezidijum Narodne skupštine FNRJ je kolegijalni organ. On je sastavljen od predsednika, šest potpredsednika, jednog sekretara i najviše 30 članova. Predsednik, potpredsednici i sekretar sačinjavaju Predsedništvo Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ. Članovi Prezidijuma su najviši državni i politički rukovodioci FNRJ i narodnih republika. Kolegijalni sastav Prezidijuma predstavlja višu demokratsku formu u organizaciji šefa države. Počevši od Francuske revolucije politička teorija i praksa demokratije tražila je da se umesto individualnog šefa države – monarha i predsednika republike – nađe kolegijalna forma. Prezidijum Narodne skupštine FNRJ predstavlja rezultat i ostvarenje istinskih demokratskih tendencija u organizaciji najviših organa državne vlasti demokratske, narodne republike. Osim toga, kolegijalni sastav Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ je izraz i garantija federativnog uređenja naše zemlje zvanog na ravnopravnosti narodnih republika. Potpredsednici su pretstavnici svih šest republika”.⁶⁹

⁶⁷ Đorđević J. 1950. 5.

⁶⁸ Isto. 9.

⁶⁹ Isto. 11.

O Federaciji: “Naša federacija nije decentralizirana unitarna država nego je, iznova povezana u jedinstvenu zajedničku celinu, savezna država koju su stvorili naši narodi zadržavajući svaki za sebe svoju samoupravnost u formi narodne republike. Naša federacija nije ni podarena ni stvorena odozgo, ona je delo radnih masa svih naših naroda koji su ‘u cilju ostvarenja ekonomske i političke pomoći i saradnje, kao i zajedničke odbrane nacionalne slobode preneli na Federativnu Narodnu Republiku određene poslove [...] zadržavajući svoja suverena prava’ koja ostvaruju putem narodne republike”.⁷⁰

O narodnim republikama: “Suverena prava narodnih republika kao najviši izraz principa samoupravnosti u okviru federacije obezbeđena su nizom principa koje Ustav FNRJ i ustavi narodnih republika izražavaju i utvrđuju. Narodne republike imaju svoj sistem državnih organa koji karakterišu republiku kao državu. Republike upravljaju važnim privrednim, socijalnim i kulturnim aktivnostima i zato imaju obezbeđenu materijalnu osnovu u nizu privrednih grana, preduzeća i finansijskih sredstava republičkog značaja. Teritorija FNRJ je sastavljena iz teritorija narodnih republika i teritorija republike se ne može menjati bez saglasnosti njenog vrhovnog predstavničkog organa državne vlasti. Državljanstvo FNRJ je u osnovi zasnovano na državljanstvu narodne republike”.⁷¹

O podjeli nadležnosti između Federacije i republika: “Za svaku federaciju od velike je važnosti pitanje kako su raspoređeni poslovi između saveznih i republičkih organa, pitanje takozvane podele nadležnosti. [...] Kad se ovi poslovi bliže pogledaju vidi se da oni obuhvataju ona prava i one delatnosti koje su republike, saglasno stepenu privrednog i državnog razvoja zemlje, prenele na FNRJ u cilju obezbeđenja planske izgradnje socijalizma, učvršćenja ekonomske i odbranbene snage zajedničke države, mobilizacije svih važnijih izvora materijalnih snaga radi likvidiranja nasleđene privredne zaostalosti i postepenog pretvaranja zajedničke države u naprednu industrisku i poljoprivrednu zemlju, kao i radi uzajamne pomoći u daljoj privrednoj izgradnji i kulturnom podizanju svih narodnih republika kao delova po suštini jedinstvene

⁷⁰ Isto. 20.

⁷¹ Isto.

socijalističke privrede i kulture”.⁷² “Ali, u pitanju odnosa između saveznog i republičkog zakonodavstva postoji jedna ustanova koja pretstavlja originalnost našeg ustavnog uređenja i principijelno usavršavanje teorije i prakse socijalističke federacije. Narodna skupština republike je u istoj meri samostalna i ovlašćena da donosi republičke zakone, kao što je to u okviru svojih prava ovlašćena Narodna skupština FNRJ. Ali saglasno ustavnim principima o demokratskom centralizmu i jedinstvu pravnog poretka u FNRJ, savezni Ustav sadrži odredbu ‘u slučaju razmimoilaženja između saveznih zakona i zakona republike primenjuju se savezni zakoni’ (čl. 46, st. 2). Nadzor nad odnosom između saveznih i republičkih zakona vrši Prezidijum Narodne skupštine FNRJ i on, ocenjujući saglasnost zakona republike sa saveznim zakonom ili Ustavom FNRJ, može privremeno obustaviti ne samo republički zakon nego i savezni zakon, ako je on izašao iz okvira ustavom određene nadležnosti”.⁷³

O narodnim skupštinama republika: “Narodna skupština republike je jednodomna. U nekim federacijama, kao napr. u Sjedinjenim Američkim Državama, i predstavnička tela federalnih jedinica (državica) imaju dvodomnu strukturu kao i savezno predstavničko telo. Ali, ovde dolazi do izraza onaj drugi uzrok koji je izazvao dvodomnost saveznih predstavničkih tela u buržoaskoj federaciji: konzervativni uzrok a ne princip federalizma”.⁷⁴

O narodnim sudovima: “[...] sistem sudstva vezan (je) u jedinstvenu celinu primenom onog istog principa demokratskog centralizma koji je karakterističan za odnose između ostalih državnih organa naše zemlje. Kao u pogledu na celo državno uređenje i ovde demokratski centralizam ne sastoji se samo u bezuslovnoj obaveznosti odluka viših organa pravosuđa na niže nego i u izbornosti sudskih organa i u njihovoj odgovornosti predstavničkim organima državne vlasti, odnosno u krajnjoj liniji narodu. [...] Navedena organizacija i način rada našeg sudstva pokazuju da je funkcija pravosuđa u rukama narodnih sudova, jer organizacija i način rada sudova su dovoljni i podesni da se i u oblasti primene socijalističkog prava (zakona) ostvari jedinstvena volja radnog naroda naše zemlje. Otuda naši sudovi nisu zakonodavni organi. Oni

⁷² Isto. 20.-21.

⁷³ Isto. 25.

⁷⁴ Isto. 23.

nemaju prava stvaranja pravnih normi, niti 'kontrole ustavnosti zakona'. Oni su organi za primenu zakona, za obezbeđenje zakonitosti u najrazličitijim odnosima društvenog života. Ali, s druge strane, naši narodni sudovi jesu i moraju biti organi stvarne, socijalističke zakonitosti a ne formalne i paragrafske. Za primenu prava i čuvanje zakonitosti na ovim osnovama u našim sudovima učestvuju predstavnici radnog naroda. Zatim, sudovi nisu birokratski aparat nego nezavisni organi koji odgovaraju predstavničkim telima. Najzad, tome doprinose prava viših sudova da podnose takozvani zahtev za zaštitu zakonitosti, kao i socijalistička pravna kultura naših sudija osvetljena principima i metodom nauke marksizma-lenjinizma".⁷⁵

O Javnom tužilaštvu: "Javno tužioštvo ima drukčije mesto u našem državnom uređenju nego što imaju slične ustanove u buržoaskim državama sa kojima se naše javno tužioštvo ponekad neosnovano izjednačava. U većini buržoaskih država 'prokuratura' ili 'državno tužioštvo' je organizovano prema francuskom obrascu, tj. kao organ u sklopu, formalno sudske, u stvari – izvršne vlasti. Javno tužioštvo FNRJ ne nalazi se ni u sklopu aparata državne uprave ni aparata pravosuđa. Ono ima svoje posebno mesto pored organa državne vlasti i njima podređenih organa državne uprave, kao i organa pravosuđa. Javno tužioštvo je organ Narodne skupštine FNRJ koji ima poseban zadatak čuvanja zakonitosti i obezbeđenja njegove jedinstvene primene na celom području Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Na taj način i u pogledu ove funkcije državne vlasti ostalo je u primeni načelo jedinstva vlasti u celokupnom državnom uređenju naše zemlje. [...] Ustav FNRJ obezbeđuje Javnom tužioštvu nezavisnost u ostvarivanju njegovih zadataka i određuje da je ceo aparat Javnog tužioštva samo podređen uputstima i nalogima viših javnih tužilaca, odnosno javnog tužioca FNRJ. To osigurava ovom organu zaštite zakonitosti u našoj zemlji onu 'maksimalnu garantiju protiv lokalnih i ličnih uticaja' u kojoj je Lenjin 1922 g. nalazio opravdanje obrazovanja organa za zaštitu zakonitosti u sistemu vlasti radnog naroda".⁷⁶

⁷⁵ Isto. 45.

⁷⁶ Isto. 46.-47.

Na kraju se može zaključiti da uspostavljeni ustavni poredak iz 1946. godine nije izražavao realne političke odnose među narodima, ali ni među političkim organima i organizacijama u Jugoslaviji. Strogo centralizirana jugoslavenska država s jedne je strane opravdavana pozivanjem na autoritete kao što su Lenjin, a od jugoslavenskih na Tita, Kardelja i Đilasa, zatim na teoriju i metode marksizma-lenjinizma kao uzore u stvaranju socijalističke države, a s druge, kritizirajući ustavni poredak drugih država, kao što su Njemačka (DDR), Sjedinjene Američke Države i, vrlo stidljivo, Sovjetski Savez. Općeprisutna je bila euforija za vrlo kratko vrijeme uzdizanja jugoslavenskog ustava i napose republičkih ustava kao ideala demokracije nasuprot one “buržoaske”, pod kojom je podrazumijevana zapadnoeuropska. Osim na tekovine narodnooslobodilačke borbe, političko vodstvo pozivalo se na Francusku revoluciju, pri tom izostavljajući odrednicu “građanska ili buržoaska”. Tako su nastojali javno ukazati na superiornost jugoslavenskog društva u demokratskom razvoju, postignutu za vrlo kratko vrijeme, naglašavajući da je u isto vrijeme to društvo nerazvijeno, seljačko, neobrazovano, nepismeno i nedavno izašlo iz feudalnih odnosa, a bila je to već druga polovica 20. stoljeća. Ovisnost republika o Federaciji objašnjavana je principom demokratskog centralizma, koji je iz partijskih struktura prenesen na državne, u ime viših interesa gospodarskog, socijalnog, kulturnog razvoja te nastojanja “zaostalih” republika da sustignu one razvijenije. Kada se usporede savezni i republički ustavi, tada se može zaključiti da pojam “državnosti”, ugrađen u savezni i republičke ustave, nema težinu samostalnosti republika u poslovima partijskog, državnog, naročito gospodarskog, društvenog, sudskog, zakonodavnog i ostalih državnih poslova. Svaka rasprava o pitanju nadležnosti između saveznih i republičkih institucija, nacionalnom pitanju i sličnom, pa čak i u partijskim forumima, bila je okarakterizirana “ostacima starih snaga”, malograđanštinom, djelovanjem “neprijateljskih elemenata” i slično. Stalnim ponavljanjem “da je propao stari sistem hegemonije velikosrpskih klika koje su se oslanjale na reakcionarne protunarodne vrhove hrvatskog, slovenskog i drugih naroda Jugoslavije” nastojala se stvoriti slika harmoničnog društva vladavine radnog naroda i riješenog nacionalnog pitanja, a Ustavom se utvrdilo da je FNRJ izrasla iz dobrovoljnog udruživanja na principima samoopredjeljenja i ravnopravnosti jugoslavenskih naroda, čak i s pravom odcjepljenja. Jugoslavenski federalizam, postavljen Ustavom iz 1946. godine, tijekom socijalističkog perioda doživio je značajne promjene u prvom redu razgrađivanjem centralizma do-

nošenjem Ustavnog zakona 1953., Ustava 1963., ustavnih amandmana 1967., 1968., 1971. i konačno posljednjim jugoslavenskim Ustavom 1974. godine. Petnaestak godina nakon njegova donošenja umjesto civiliziranog uređivanja odnosa u federaciji-konfederaciji te mirnog razlaza započeo je rat kojim su se namjeravali riješiti nacionalni odnosi. Je li kritičko istupanje dr. Dragoljuba Jovanovića u Ustavotvornom odboru 11. prosinca 1945. godine bilo vizionarsko za FNRJ kada je rekao: “Međutim, nova Jugoslavija može, ako se ne učini sve što treba, da boluje od nerešenog političko-društvenog pitanja. Ako se ne prizna pravo egzistencije svim društvenim snagama, svim političkim snagama koje žele da postoje, ako se te snage veštački guše, cepaju, ako se ruše njihovi vrhovi, ili onemogućava njihova organizacija – može se dogoditi da zbog te političke opresije nova Jugoslavija strada, kao što je stara Jugoslavija stradala zbog nacionalne opresije”?⁷⁷ Naravno, komunističke i građanske koncepcije ustavnog uređenja Jugoslavije 1945./1946. bile su nepomirljive, a da bi se stekla potpuna slika i ispričala objektivnija priča, potrebno je osim pravljenja jurističke analize poznavati i konstelaciju u kojoj nastaju ustavne promjene. Za jugoslavensko društvo to je veoma bitno u šezdesetim i sedamdesetim godinama pri analiziranju ustavnih promjena kao posljedica pritisaka vezanih za decentralizaciju države.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Objavljeni izvori

- Nešović Slobodan-Petranović Branko. 1983. *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenta 1941-1945*. Beograd, Narodna knjiga.
- *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*. 1946. Sydney, Nakladom Saveza jugoslavenskih iseljenika Australije.
- *Ustav FNRJ*. 1947. Izdanje *Službenog lista FNRJ*.
- *Službeni list DFJ*. Beograd

⁷⁷ Nešović S.-Petranović B. 1983. 863.

- *Službeni list FNRJ*. Beograd
- *Službeni list NR BiH*. Sarajevo

LITERATURA

- Dorđević Jovan. 1950. *Naše državno uređenje*. Beograd, Politička biblioteka Narodnog fronta Jugoslavije.
- Kamberović Husnija. 2000. *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*. Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje.
- Petranović Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. Knj. 3. Socijalistička Jugoslavija 1945-1988. Beograd, Nolit.
- Radelić Zdenko. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. – Od zajedništva do razlaza*. Zagreb, Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga.
- Vodušek Starić Jera. 2006. *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.* / sa slovenskog preveo Živko Gruben/. Zagreb, Naklada P. I. P. Pavičević.

Summary

THE CONSTITUTIONAL, LEGAL AND POLITICAL POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA ACCORDING TO THE 1946 CONSTITUTIONS OF THE FEDERAL PEOPLE'S REPUBLIC OF YUGOSLAVIA AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The Constitution of the Federative People's Republic of Yugoslavia (FPRY) was passed on the Constituent Assembly of the FPRY in Belgrade on 31st January 1946. According to the tendency of the Communist party of Yugoslavia (CPY) the Constitution of the FPRY was a reflection of the revolutionary change in government in the Second World War and determined the political status with preserved inheritances of the People's Liberation Front. The communist political leadership could have integrated into the Constitution all kinds of changes on the political, economical and cultural level, because the acts of the opposition were beforehand considered to be actions of the enemy. The Constitution of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina (PRBiH) was

passed on the Constituent Assembly of the PRBiH in Sarajevo on 31st December 1946 and was completely in concordance with the Constitution of the FPRY. By comparing of these two Constitutions it is plain to see that the Federation was established only formally, but in essence the control of the political and party leadership ensured a strong centralization. The Communist party of Yugoslavia was not mentioned in the 1946 Constitutions, nor in the constitutional laws of 1953, but rather for the first time in the Constitution of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRY) from 1963, when the League of Communists of Yugoslavia (LCY) was defined as the “primary mover of political activities” in the political life of the SFRY.

Key words: Federative People’s Republic of Yugoslavia (FPRY), People’s Republic of Bosnia and Herzegovina (PRBiH), Communist party of Yugoslavia (CPY), Constitution of the FPRY, Constitution of the PRBiH

UDK: 323.1 (497.6) “198”
Izvorni naučni rad

DESTABILIZACIJA BOSNE I HERCEGOVINE KRAJEM OSAMDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA – “STVARANJE PREDUSLOVA” ZA TRONACIONALNU DEZINTEGRACIJU

Sabina Veladžić

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Dezintegracija bosanskohercegovačkog društva po nacionalnim šavovima je počela krajem osamdesetih godina 20. stoljeća. Najprije su se, pod utjecajem zbivanja na Kosovu, kao i u ostatku Srbije, te propagandne i ine srbijanske djelatnosti koja je fabricirala zbilju u skladu sa “novim kursom” srbijanskog partijskog i republičkog rukovodstva, homogenizirali Srbi, uključujući i bosanskohercegovačke, a onda se, kao posljedica ofanzivnosti srpskog nacionalizma, počelo postepeno načinjati međunacionalno povjerenje i javno propitivati proklamovano načelo bratstva i jedinstva, nakon čega je otpočela nacionalna homogenizacija i druga dva najbrojnija bosanskohercegovačka naroda. Dakle, zbivanja krajem osamdesetih i procesi koji su tada otpočeli pripremili su teren za pobjedu nacionalnih stranaka u Bosni i Hercegovini 1990. godine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, afere, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH), demokratizacija, srbijanska propaganda, islamski fundamentalizam

KRAJEM OSAMDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA BOSNA I HERCEGOVINA je destabilizirana kroz mnogobrojne afere koje su imale za cilj, prvenstveno, diskreditaciju bosanskohercegovačkih političara koji su sredinom

šezdesetih godina stupili na političku pozornicu Bosne i Hercegovine i do 1987. godine radili na afirmiranju ove republike kao ravnopravne federalne jedinice unutar Jugoslavije. Ipak, diskvalifikaciji pomenutih, i bosanskohercegovačkih komunista uopće, umnogome su doprinijele kriza ideologije i socijalističkog sistema, te ekonomska kriza iz kojih se pomaljalo politička tj. međunacionalna kriza Jugoslavije.

Jednom kada je diskvalificirana integrativna bosanskohercegovačka politika, a u kontekstu teške međunacionalne krize koja je otvorena na njenom zgarištu, bosanskohercegovački konstitutivni narodi su, opredjeljujući se na prvim poslijeratnim izborima za nacionalne stranke, a s obzirom na njihove suprotstavljene nacionalne programe, doprinijeli daljoj dezintegraciji Bosne i Hercegovine kao državne, društvene i kulturne cjeline.¹

Bitan uzrok kasnije tronacionalne dezintegracije Bosne i Hercegovine leži u činjenici da ona, iako je bila i društveni i kulturni entitet sa povijesnim utemeljenjem, i teritorijalno-političkom tradicijom, kao takva nije osvještavana u identitetu bosanskohercegovačkog stanovništva,² dok Jugoslavija, iako joj nedostaju sve navedene komponente, zahvaljujući djelovanju države sa tih pozicija, kroz jedinstvenu kulturu sjećanja, jeste bila “osviješten” okvir. Ista stvar je i sa “osviještenošću” Srbije i Hrvatske, kao nacionalno-državnog okvi-

¹ Radi se zapravo o tome da je Bosnom i Heregovinom vladala paradigma o kojoj govori i Wachtel u svojoj knjizi, analizirajući raspad jugoslovenske države – a koja se svodi na multikulturalizam, multinacionalizam, multietnicizam. Dakle, nije bilo zvanično promovirane bosanske kulture, bosanske povijesti ili bosanske nacije koje bi svjedočile o bosanskom društvu i njegovoj povijesnosti iz koje se obično crpi legitimitet. U trenutku kada se i bosanskohercegovačka vlast, koja je postojala u komunističko doba, cijepa na tri odvojena toka – usljed različitosti koje nisu, a trebale su biti, limitirane neophodnim konsenzusom koji bi počivao na dijeljenim vrijednostima (Bosna), društvo i država koji nisu ni zaživjeli u svijesti velikog broja građana se raspadaju. Hall A. J. 2003., 29; Wachtel B. A. 2010., 276.

² Odgovornost za to snose i domaći naučni i kulturni radnici. Iako izdašno finansijski potpomognuti od strane vlasti, bosanskohercegovački historičari, zbog komformizma nadopunjenog ciničnim sabotazama velikosrpskih ideologa u njihovim redovima, nisu uspjeli, u periodu od dvadeset i kusur godina, okončati, od strane bosanskohercegovačke komunističke vlasti, zadate projekte: “Naime, još nemamo Istorije naroda Bosne i Hercegovine niti Istorije književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Jedan broj intelektualaca vrši direktnu opstrukciju da se do tih edicija dodje; jednostavno se svrstavaju na liniji nepriznavanja Bosne i Hercegovine, njene istorije i kulture”. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond: CKSKBiH, Kutija “Popis akata”, Izlaganja Hamdije Pozderca, juli-decembar 1983., 118; O tome i u: Pelešić M. 2000., 367-404.

ra bosanskohercegovačkih Srba i Hrvata, a kroz nacionalne ideologije ova dva kolektiva.

Posljedice će se, početkom devedesetih godina 20. stoljeća, kada se na brzinu budu sklapali historijski priručnici o Bosni i Hercegovini, pokazati kao pogubne. Upravo zbog toga što se državna tradicija Bosne i Hercegovine odveć naglašeno (i samo dijelom iz ideoloških razloga) vezivala za zasjedanja AVNOJ i ZAVNOBiH, na posredan način se ostavljao dojam da se radi o “republičkoj konstrukciji”. A upravo potisnuta svijest o zasebnoj državnoj tradiciji Bosne i Hercegovine, uporedo sa definiranjem dva bosanskohercegovačka konstitutivna naroda kao “nematičnim”, što je utkano u njihovo nacionalno samopoimanje, olakšat će tronacionalnu dezintegraciju Bosne i Hercegovine.

Činjenica da je 800-godišnjica Povelje Kulina bana, godine 1989., marginalizirana i zasjenjena proslavom 600-godišnjice bitke na Kosovu, potkrepljuje gore navedeno. Obljetnica Kulinove povelje je proslavljena tiho, izložbom u zeničkom muzeju, posvećenim brojem *Odjeka*, zbornikom i skupom u Akademiji nauka i umjetnosti BiH koji su imali biti realizirani tek u decembru 1989., iako je godišnjica padala 29. augusta te godine, te rijetkim zapisom o neosnovanom zanemarivanju “međaša bosanske historije i kulture”.³

U periodu 1987-1990. Bosna i Hercegovina je potresana mnogobrojnim aferama. One se žele tumačiti kao posljedica urušavanja i razobličavanja bosanskohercegovačkog komunističkog establišmenta nakon prve u nizu afera *Agrokomerc*. S druge strane, njihova brojnost, sinhronost i propagandna retorika koja ih je pratila, upućuje da su izazvane spolja, da bi srušile i diskreditirale bosanskohercegovačko političko vođstvo, te izazvale destabilizaciju Bosne i Hercegovine, čime bi je učinile lakim plijenom za antibirokratske i velikosrpske eksperimente. U kontekstu bosanskohercegovačkih afera ulogu snažnog generatora i sekundanta političkih i obavještajnih struktura Srbije

³ “U službenim dopisima, u kojima se ‘naređuje’ koji se događaji ove godine moraju obilježiti, negdje pri dnu, ispod kosovske bitke i nekih događaja iz novije prošlosti, stoji da se ove godine navršava i osamsto godina od Povelje Kulina bana. [...] Zaobilaženje činjenice da se radi praktično o obilježavanju osam stoljeća bosanske državnosti je u skladu sa davno započetim kontinuitetom zaobilaženje svake priče, svakog događaja, književnog, općekulturnog ili političkog djela koji bi potvrđivali bosansku samobitnost. [...] Pa zar stvarno mislite da je slučajnost činjenica da većina ljudi više zna i o hrvatskoj i o srpskoj nacionalnoj historiji nego o historiji države (jer je i Bosna i Hercegovina država, kao što su to i Slovenija i Makedonija) u kojoj su rođeni i u kojoj žive. U takvoj situaciji i bosanski kraljevi su persone non grata”. Vidi: Jergović M. 1989., 40; Memija M. 1989., 4; Lovrenović I. 1989., 7.

imala je srbijanska propaganda koja je agresivno reciklirala bosanskohercegovačka zbivanja oko i nakon afere, nastojeći bosanskohercegovački komunistički sistem i njegove predstavnike diskvalificirati kao represivni, lopovski i “nedemokratski”.

Aferom *Agrokomerc* je pokrenuta lavina destabilizacije Bosne i Hercegovine. Osim što je kroz aferu srušen jedan od najutjecajnijih političara bosanskohercegovačke komunističke vlasti, te, što je bilo podjednako bitno u kontekstu predstojećih ustavnih promjena u Jugoslaviji, predsjednik Ustavne komisije Skupštine SFRJ i budući predsjednik Predsjedništva SFRJ Hamdija Pozderac te partijsko vođstvo Republike podijeljeno, ekonomske reperkusije su bile ogromne, prvenstveno za narod Krajine, a potom i za cjelokupnu privredu Bosne i Hercegovine.

S obzirom da je proizvodnja u *Agrokomercu* obustavljena, a kamate na dugu se nagomilavale, bezizglednost ekonomskog saniranja afere je bila sve očividnija što je bosanskohercegovačku privredu guralo u propast i povećavalo izgleda za socijalne nemire.⁴ Ono što je afera proizvela na regionalnom planu bilo je komešanje i homogeniziranje Krajišnika na regionalnoj osnovi, gdje se afera tumači kao posljedica bosanskohercegovačke unutarpartijske zavjere. Dakle, početna homogenizacija Krajišnika je u početku imala više regionalni nego nacionalni predznak, i ona se mogla, što je, čini se, bio i pokušaj, kanalizirati u pravcu “antibirokratske revolucije”, tim prije što je gnjev Krajišnika bio usmjeren na bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo. Na sahrani Hasana Abdića, Fikretovog brata, koji je skrhan događajima nakon afere izvršio samoubistvo, 6. marta 1989., okupila se velika masa svijeta. Novinari *Naših Dana* koji su bili na licu mjesta govore i o 25 000 ljudi. Oni svjedoče o nepovjerenju, drskosti Krajišnika i njihovom stavu da su svi u Bosni i Hercegovini prodane duše.⁵

⁴ Oko spoljnjeg uticaja na izazivanje afere postoje različita mišljenja. Vidi: Mulaosmanović A., 2010. nasuprot Anđelić N. 2005.

⁵ “Scenografija djeluje zastrašujuće. Šapću nam da je većina od preko 25 hiljada ljudi tu zbog Fikreta. [...] Hasan Abdić nije ostao bez sredstava za život. Abdići to nikada neće doživjeti dok je Velikokladušana onakvih kakvi jesu. Objesio se čovjek – uvjeravaju nas – jer je raščerečeno na najmorbidniji način sve što je godinama stvarao. [...] Kao uvertira pojavi boga bili su likovi Dževada Galijaševića ‘buntovnika’ iz Moševca. Uz njega Edhem Delić, stariji brat ‘bjegunca’ Hasana. (podvukla S.V.) Fikretova pojava izazvala je spontane reakcije. [...] Hor od 25 hiljada ljudi plače [...] Red prave Kladušani. Špalir za krajiškog sina. [...] Poslije godinu

Fatalna posljedica afere *Agrokomerc* je bila gubitak političkog samopouzdanja bosanskohercegovačkog rukovodstva, kadrovsko rasulo i obezglavljenost, što je za posljedicu imalo gubitak jedinstvenog i jasnog bosanskog kursa.⁶

Izvozu Miloševićeve “antibirokratske revolucije” u Bosnu i Hercegovinu je, osim nemira Krajišnika nakon afere *Agrokomerc*, trebalo poslužiti i radničko nezadovoljstvo u Zenici. Vođa kosovskih Srba Miroslav Šolević nakon zeničkih radničkih demonstracija u februaru 1989. u *Borbi* izjavljuje kako je revolucija u Bosni i Hercegovini gotova stvar i samo je pitanje vremena kada će bosanskohercegovačka birokratija sići s vlasti jer: “Bosna i Hercegovina nema para kojima bi plaćala socijalni mir, pokrivala nezadovoljstvo radnika i naroda”.⁷

Srbijansko republičko i partijsko vođstvo je kroz “antibirokratsku revoluciju” i nezadovoljstvo koje je u narodu postojalo prema birokratiziranim političarima, nepotizmu, “represiji”, pronevjerama, a sve u vrijeme izuzetno teške ekonomske situacije, inflacija i velike nezaposlenosti, nastojalo postići nacionalno-politički cilj. U kontekstu ekonomske i političke krize, Miloševićevo cinično insistiranje na hitnosti i korjenitosti mijenjanja situacije u Jugoslaviji je, kod običnog naroda, moglo pobrati simpatije, pogotovo što se prebacivanje srpskog naroda na nacionalni kolosijek vršilo pod pokrićem “legitimnog” socijalističkog diskursa. Ipak, ikonografija “događanja naroda” i crkvenih procesija, koje su se paralelno odvijale, razotkrivale su suštinu antibirokratske revolucije i činile je neprivlačnom za druge narode.

Čini se da Miloševiću nije bio cilj samo oboriti komuniste u Bosni i Hercegovini (u tom slučaju se otvarala mogućnost za postavljanje lojalnog rukovodstva kao u pokrajinama ili Crnoj Gori). “Bolja” opcija je bila ta da se Srbi radikalno homogeniziraju i da time ujedno druge nacionalnosti potaknu na homogeniziranje na uskonacionalnoj osnovi. Time bi se postiglo produbljivanje međunacionalnog nepovjerenja i podjele u Bosni i Hercegovini, što bi do-

dana njihov ‘dobročinitelj’ je prvi put u Kladuši. Plače se i aplaudira istovremeno”. Vidi: Džakmić Dž. 1989. 26/27. Narodna percepcija afere je Fikretova percepcija iste, tj. odraz njene interpretacije od strane Abdića za vrijeme suđenja. O tome u: Abdić F. 1990.

⁶ “Rukovodstva su bila [...] zatečena, šokirana [...] obezglavljena [...] isprepadana fantastičnim malverzacijama i manipulacijama [...] što je cijeli politički establišment toliko uzdrimalo da se on rušio poput kule od karata”. Lovrić J. 1989. 14-17.

⁷ Pabrić M. 1989. 14-16.

velo do blokiranja eventualnog etabliranja bosanskohercegovačke integralne političke opcije jednom kada su komunisti diskreditirani.

Afera *Moševac*, koja je počela u proljeće 1985. godine sa narodnim pitanjem “gdje su pare od mjesnog samodoprinos”, i na čelu koje su bili kontrolverzni Dževad Galijašević i Hasan Delić, trebala je potvrditi, na primjeru ove maglajske mjesne zajednice, potpunu korumpiranost bosanskohercegovačkih institucija vlasti (od republičke do lokalne), te kako pravna država u Bosni i Hercegovini ne postoji, što argumentira represija koju organi bosanskohercegovačke bezbjednosti provode nad građanima.⁸

Jedna strana priče o Moševcu govori o isljeđivanju aktera afere od strane službenika Državne bezbjednosti iz Doboja i maglajskog Sekretarijata unutarnjih poslova, tokom 1986. i 1987. godine, kada je to isljeđivanje doživjelo svoju masovnu i represivnu kulminaciju. Navodno je cijelo selo privođeno i maltretirano. Podaci o isljeđivanjima proizvode utisak potpune paranoje sistema. Ipak, teško je razgraničiti, pogotovo uzevši u obzir ono što se dešavalo kasnije u Bosni i Hercegovini, počevši od afera, agresije, kasnijeg angažmana Galijaševića i, uopće, zakulisnih urota, gdje je paranoja i represija bosanskohercegovačkih bezbjednjaka imala “realno” uporište u smislu svijesti o tome šta se sprema Bosni i Hercegovini, a gdje je to bio odraz totalitarne prirode i paranoje samog komunističkog sistema. Sistem je, u to vrijeme uvjeren u svoju snagu, očigledno bespoštedno koristio silu, ali je time zapadao u klopku tj. potvrđivao je optužbe koje su mu upućivane od aktera afere, demokrata i “demokrata” iz Sarajeva i Beograda.⁹

Demokratizacija se zloslutno ispreplitala sa buđenjem nacionalšovinizma, a retorika predstavnika jednog i drugog je bila gotovo istovjetna. Nevolja za bosanskohercegovačko rukovodstvo je bila u tome što je kriza sistema i društveno-političkog morala zaista postojala, preko čega je svjesno prelaženo time što se Bosna i Hercegovina držala u fokusu i razmatrala izolirano. Ironija je u tome da je autoritarna, nacionalistička Srbija sebe nametnula kao monitora u procesu demokratizacije, borbe protiv birokratije i svih posljedičnih

⁸ Slučaj *Moševac* počinje u proljeće 1985. godine kada Dževad Galijašević, koji je bio na čelu osnovne organizacije SSO Moševac, mjesnoj partijskoj organizaciji prezentira svoj materijal *Samoupravljanje u organima i organizacijama MZ “25. novembra” Moševac*, što je bila analiza koja se odnosila na nerad i javašluk u Moševcu. Vidi: Galijašević Dž. 1988. 2-6.

⁹ Jakšić B. 1989. 18; Mijović V. 1989.a. 25.

pošasti u Bosni i Hercegovini.

Ono što budi sumnju u aktere afere *Moševac*, o čemu su u njenim kasnijim fazama pisali i savremenici, i što je druga strana priče, jeste npr. da je Galijašević sa punom podrškom pristupao razmatranju “događanja naroda” u Srbiji, događaja na Kosovu – stavovi koje je iznosio su se apsolutno podudarali sa retorikom srbijanskog rukovodstva u pogledu Jugoslavije. On je također potvrđivao tezu srbijanske štampe o muslimanskom nacionalizmu u Bosni i Hercegovini, podacima o tome kako je predsjednik Odbora IZ Moševac osiguravao etničku čistotu (muslimansku) pri organizaciji dočeka štafete mladosti 1985. godine, ili kako se džamija svrstala uz bosanskohercegovačku partiju u političkoj kampanji koja je vođena 1987. u cilju “smirivanja” Moševca.¹⁰ Simptomatično je i to da je slučaj *Moševac* dospio do javnosti posredstvom *Politike*, *Večernjih novosti*, te da su redakcije *Nin-a*, *Borbe* i TV Beograda pokazale znatno interesovanje za ova zbivanja i bili glavni pratioci Galijaševića na njegovim paradnim putešestvijama po Sarajevu i Beogradu tokom 1986.-1989. Dževad Galijašević i Hasan Delić su, osim toga, tokom 1989. godine optuživali bosanskohercegovačko republičko rukovodstvo da vodi u ovoj republici antisrpsku politiku i otvoreno sarađivali sa Miroslavom Šolevićem, “izvoznikom” *događanja naroda*. Prisustvo Galijaševića i Delićevog brata na sahrani brata Fikreta Abdića svjedoči, za šta su bili i optuživani i od strane sekretara unutarnjih poslova Republike BiH Muhameda Bešića, o pokušaju antibirokratskog “uvezivanja” nezadovoljstva naroda ova dva kraja.¹¹

Ono što je interesantno jeste da, iako je igra ovog dvojca bila prepoznata, kao da nije bilo “adekvatnih mehanizama” za “obračun”, što je potvrđivalo gubitak kontrole od strane bosanskohercegovačke vlasti, a u kontekstu konstantnog otvaranja novih žarišta nestabilnosti u ovoj republici.

Nakon hapšenja Dževada Galijaševića u Sarajevu 14. januara 1989., poslije održane tribine o ljudskim pravima pod nazivom *Moševac, to je moja*

¹⁰ “Birokratski razdjeljena na ‘pašaluke’ Jugoslavija se na naše oči, sve češće i sa jačim intenzitetom, sukobljavala na nacionalnoj osnovi. Nije to krenulo iz naroda. Dugo vremena tinjali su sukobi nacionalnih birokratija, sa tendencijom da se to loše odrazi na ukupne međunacionalne odnose u zemlji”. Vidi: Galijašević Dž. 1988. 15, 47.

¹¹ “Otvoreni pokušaji razbijanja BiH” (iz uvodne riječi M. Bešića, sekretara RSUP). Sarajevo: *Oslobođenje*, 22.3.1989. 3; Živković B. 1989. 3; Časopis *Danas* donosi riječi Galijaševića: “Odreći se Šolevića značilo bi odreći se principa za koje se Moševljani bore već četiri godine.” Vidi: Mijović V.1989. b. 22/ 23.

sloboda, beogradski “demokrati”, nastavljajući se “boriti” za prava i slobode bosanskohercegovačkih naroda, po ko zna koji put, učtivo su pozvali na linč predstavnika bosanskohercegovačke vlasti: “[...] sve dok državni organi ne budu podložni odgovornosti, dotle neće biti ni zaštite pojedinaca. Moševac je pored Maglaja, i skoro pored života. Pojedinci su ili u zatvoru ili u bekstvu. Sistem je još na slobodi”.¹² Stavljena pod jake reflektore istočnog susjedstva, Bosna i Hercegovina je, kako je često naglašavano u bosanskohercegovačkoj štampi krajem osamdesetih godina 20. stoljeća, postala “slobodno lovno područje”.

“Strogo povjerljiva informacija” Službe državne bezbjednosti Srbije o iseljavanju Srba iz Bratunca i Srebrenice predstavljala je još jednu u nizu insceniranih afera. Informacija je imala dokazati da se Srbi iseljavaju pod pritiskom iz ovog dijela Republike u kojem su navodnu političku, kulturnu i vjersku dominaciju ostvarili Muslimani. Teza o doseljavanju Muslimana iz Sandžaka trebala je potkrijepiti tvrdnju o nastojanju da se stvori etnički čista i unitaristička, muslimanska Bosna i Hercegovina. Pronosioci takve politike su, prema tvrdnjama, bili bosanskohercegovački partijski kadrovi. Sudeći po srbijanskoj štampi, sve je počelo maja 1989. godine kada je načelnik SDB-a Titovog Užica na osnovu jednog iskaza (sic!) sročio informaciju za republički SUP Srbije.¹³ Sekretar Predsjedništva CK SK BiH dr. Ivan Cvitković je povodom spomenute informacije SDB Srbije, koju je navodno Borisav Jović dostavio Bogiću Bogićeviću, a ovaj bosanskohercegovačkim rukovodiocima, na političkoj tribini, održanoj u Čitluku 17. oktobra 1989., otvoreno izjavio da postoji scenarij za destabilizaciju republike, te da je vidljivo nastojanje da se ova degradira kao ravnopravan činilac u jugoslovenskoj federaciji, a njeno rukovodstvo kompromitira. Također je rekao, aludirajući na srpske nacionalne proslave u Knežini i Titovom Drvaru, da se putem crkvenih manifestacija želi postići isto što i mitinzima.¹⁴

Veliku medijsku prašinu u Bosni i Hercegovini i izvan nje izazvalo je neslaganje člana Predsjedništva SRBiH i predsjednika Savjeta za zaštitu ustavnog poretka Branka Ekerta sa Cvitkovićevom izjavom. Ekert je izjavio da SDB

¹² Navedeno su riječi prof. dr. Dragoljuba Mićunovića, potpredsjednika Foruma za ljudska prava SSRN Jugoslavije. Vidi: Ćirić A..1989. 32.

¹³ Ignja P. 1989. 31.

¹⁴ Cvitković I. 1989. 2; Habul E.1989.a. 3.

Srbije nije prekoračila svoja ovlaštenja jer nije djelovala na teritoriju Bosne i Hercegovine. Tako je afera vezana za spomenutu informaciju objelodanila podjele unutar bosanskohercegovačkog rukovodstva.¹⁵

Famozna Informacija o iseljavanju uvezuje sve aveti – fundamentalizma, unitarizma, ustaštva – koje navodno Srbima u Bosni i Hercegovini prijete od strane Muslimana: “Celokupnim društvenim životom [...] rukovode i ostvaruju presudan uticaj stare begovske porodice koje su se tokom rata eksponirale u ustaškom pokretu. One su u čvrstoj ideološkoj vezi sa Islamskom verskom zajednicom i sve intenzivnije ukorenjuju aparat vlasti blizak izvornim oblicima islamskog vladanja [...] sve izraženija islamizacija ovog prostora ogleda (se) i kroz izgradnju objekata, otvaranje mejtefa, novih džamija. Ekspanzija fundamentalizma ovde je u ortodoksnom obliku preneti iz Kaira posredstvom Ahmeda Smailovića, pripadnika islamskog verskog starešinstva i člana svih većih džamijskih saveta u Evropi i svetu”.¹⁶ Savezni sekretarijat unutarnjih poslova, na čelu sa Petrom Gračaninom, kao arbitar spora u vezi s aferom zaključio je da Služba državne bezbjednosti Srbije nije prekoračila ovlaštenja jer nije djelovala na teritoriji Bosne i Hercegovine, a kao jedina pogreška spočitavalo im se to što su Informaciju sačinili na osnovu neprovjerenih činjenica (!) i na način da se komentari izneseni u njoj doimaju kao stav SDB Srbije, a ne citirani iskaz, što su navodno bili.¹⁷ Slobodan Milošević, navodno, nikada nije odgovorio na pismo Obrada Piljka, predsjednika Predsjedništva SRBiH, u kojem je ovaj zatražio od njega da se izjasni o cijelom slučaju.¹⁸

Strateški cilj – daljnja erozija međunacionalnog povjerenja u Bosni i Hercegovini i povjerenja u bosanskohercegovačke strukture vlasti – postignut je. Srbijanska propaganda u svom ofanzivnom jurišu krajem osamdesetih godina 20. stoljeća, a s ciljem razrade fantazmagorije o islamsko-fundamentalističkom

¹⁵ Habul E.1989. b. 3; Mijović V.1989. c. 5.

¹⁶ Prema: Carić M.1989. 18/19. Imami će se prilikom svojih protesta krajem 1988. simbolično okupiti oko imena Ahmeda Smailovića, smijenjenog sa čela Starješinstva Islamske zajednice, protestirajući na taj način protiv državnog patronata nad ovom institucijom. Srbijanska propaganda će nastaviti graditi svoj fundamentalistički mozaik. Budući da je Smailović ranije ocijenjen kao fundamentalista, i Pokret imama koji se okuplja oko njega, po toj implikaciji, ima političko-fundamentalističke nakane.

¹⁷ “SDB Srbije nije prekoračila ovlaštenja”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 25. 10.1989. 1.

¹⁸ Mijović V.1989. d. 10.

političkom projektu koji nastoje sprovesti Muslimani u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, maliciozno problematizira navodni razorni utjecaj vjerskog na nacionalno kod bosanskohercegovačkih Muslimana, i muslimana uopće, i njihovu komplementarnost, podgrijavajući uporedno predrasude razvijene prema islamu kao neevropskoj religiji. Vjersko je kod Muslimana, prema razvijanim shvatanjima, baš zbog nesumnjive isprepletenosti s nacionalnim, kao bure baruta koje uvijek iznova prijeti da zapali muslimanski nacionalizam, dok se “srbovanje i hrvatovanje tek u ekstremnim oblicima nadahnjuju solidnom tradicijom verske mržnje”!¹⁹ Prema ovoj logici shvatanja – na vjerski fundamentalizam nisu imuni ni muslimanski komunisti. Tako Darko Tanasković, srpski orijentalista, “stručnjak” za pitanja islama upozorava: “Skretnica između paralelnih koloseka muslimanske verske (‘m’) i nacionalne (‘M’) svesti i dalje se, u skladu sa važećim službenim bosanskohercegovačkim i jugoslovenskim redom vožnje, pomno drži blokirana. Nevolja je u tome što ti koloseci ne počivaju na drvenim ili betonskim pragovima, već kao nerazlučivo unutarnje dvojstvo prolaze mnogim ljudskim dušama. Svaka istinski jugoslovenska, humanistička, ali i realistična politika ovo ne bi smela gubiti iz vida. Jer, iz matematike znamo da se i paralele negde u beskonačnosti seku. Ne javlja li se, za sada još stidljivo, kao daleki nagovještaj mogućnosti takvog presecanja u konačnosti, obnavljanje starog predloga da se Muslimani preimenuju u Bošnjake, časne gospodare Bosne još ‘za Kulina bana i dobrih dana’?”²⁰ U ovom svom članku Tanasković je upozoravao na ujedinjeno djelovanje CK SKBiH i Islamske zajednice protiv srpskog nacionalizma. Ozbiljna implikacija koja je proizlazila iz njegovih konstrukcija jeste da je spomenuto partijsko tijelo vodilo nacionalnu muslimansku politiku. Ovim se u očima bosanskohercegovačkih Srba nastojala bosanskohercegovačka komunistička politika negirati kao integrativna. Drugi nivo implikacije odnosio se na nacionalno-državni muslimanski program koji se, navodno, ogledao u bošnjaštvu i predstavljao nastojanje da se uspostavi muslimanski unitarizam u Bosni i Hercegovini, dok je istovremeno postojao i prošireni, velikomuslimanski državni projekt, koji bi

¹⁹ “Kada je o (među)nacionalnoj problematici reč, ističe se nadnacionalnost islama, ali, sledstveno, i višenacionalnost zajednice jugoslovenskih muslimana, čime se na načelnoj razini produktivno transcendiraju sindrom ‘m’/‘M’, uz zadržavanje inicijative i neophodnog šireg manevarskog prostora za delovanje u svim pravcima”. Vidi: Tanasković D.1989. a. 24/25.

²⁰ Isto.

okupljao sve muslimane u Jugoslaviji. Posljednji, nadopunjen predrasudama o agresivnosti i izopačenosti islama, bio je, kako se tvrdilo, opasnost za cijelu Jugoslaviju. Srž Tanaskovićeve insinuuacije je vodila ka zaključku da je SK BiH bila pronositelj projekta muslimanskog unitarizma u Bosni i Hercegovini, a Islamska zajednica pronositelj velikomuslimanskog projekta.²¹ Iz navedenog vidimo da bi srbijansko partijsko i državno rukovodstvo i njihovi intelektualni najamnici, zahvaljujući svojoj maestralnosti u propagandnom “razotkrivanju neprijatelja”, već našli načina, kao što je i onaj kada su komuniste, početkom osamdesetih godina 20. stoljeća, proglašavali za fundamentaliste, da “razobličie” svaku, pa i najkonstruktivniju bosansku politiku. Sa pojavom Stranke demokratske akcije na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni, i zahvaljujući s njene strane iskazanom vjerskom puritanizmu, kao i imidžu lidera stranke, stečenom kroz proces iz 1983. godine, činilo se da su srpske propagandne imaginacije dobile potporu u stvarnosti.

Srpska štampa, Pokret imama, koji je započeo protestima u prostorijama Gazi Husrev-begove medrese i Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu decembra 1988., predstavlja neku vrstu antibirokratske revolucije unutar Islamske zajednice, “trećeg po redu centra moći u Bosni i Hercegovini”. S tim što za razliku od predstavnika “običnog” naroda: “Imami [...] vide sebe kao ‘stubove islama’ i osnovne poluge stvaranja islamske svesti. S druge strane, smatraju da su udaljeni od ‘centara moći’ i mehanizama odlučivanja [...] sve je u igri, uključivši [...] naturanje drugačijeg koncepta islama, ne u smislu militantnog fundamentalizma, već težnje da islam bude na većoj sceni, aktivniji i da za svoj narod čini ono što neke druge verske zajednice rade za svoj”. Stoga: “[...]”

²¹ Isto. “Kako je islam religija koja se na ovim meridijanima, ruku na srce, uprkos vekovnom prisustvu i brojnim proklamacijama, od mnogih još doživljava kao tuđinska (sic!), pa i neprijateljska (sic!), a kako su Muslimani, po zvaničnoj političkoj inauguraciji, najmlađa jugoslovenska nacija, razumljivo je zaziranje [...] od naglašenijeg ispoljavanja klerikalnih, odnosno nacionalističkih tendencija [...] uže i šire višekonfesionalne i višenacionalne životne sredine. [...] Iгла na seizmografu živo je zatitrala u amplitudi podeljka između ‘m’ i ‘M’, upozoravajući na dalekosežnu promenu pravila političke igre i ozbiljno narušavanje temeljnih postulata bosanskohercegovačkog međunacionalnog bontona. Našle su se, konačno, zdrave i beskompromisne snage, kadre da, uz pomoć nekolicine iskusnijih i već odavno ‘za dom spremnih’, muslimansku naciju oslobode kompleksa i na velika vrata, priključivanjem napadima na tzv. srpski maspok, uvedu u uzavrelu arenу međunacionalnog i međurepubličkog prepucavanja i optuživanja. Muslimanski nacionalizam prerasta, tako, stidljivost i uzdržanost mladalačke dobi i ulazi u razdoblje pune zrelosti, s neslućenim mogućnostima šovinističkog izrođavanja.”

ne treba se čuditi ako se koncept ‘novog islama’ pojavi ravnopravno sa ostalim konceptima”.²² Suština protesta imama protiv reisul-uleme ef. Mujića i Ferhata Šete, predsjednika starješinstva za Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju, bila je zahtjev za demokratizaciju Islamske zajednice i njeno odvajanje od države, borba za bolji socijalni status vjerskih službenika, njihovo demarginaliziranje te zaustavljanje prakse u kojoj je ova vjerska institucija bila produžena ruka vlasti. Zaustavljanje te prakse početkom devedesetih imalo je za posljedicu autonomno kreiranje politike Islamske zajednice koja se na početku procesa demokratizacije borila za jači društveni utjecaj i rehabilitaciju vjerskog u društvenom diskursu. S obzirom da je vjera bila granica nacionalnog razdvajanja, te pogotovo s obzirom da je Islamska zajednica bila jedina nacionalna institucija bosanskohercegovačkih Muslimana, jedna od posljedica bila je i pojačani angažman na nacionalno-političkom homogeniziranju ovog nacionalnog kolektiva. Pokret imama dao je neslućene mogućnosti za špekulacije na temu islamskog fundamentalizma kao “političkog projekta”.²³

U ocjeni Pokreta ni sarajevska štampa nije mnogo odstupala od beogradске. Tako se u *Oslobođenju* Pokret tumači kao “pokušaj formiranja platformskog političkog islama na ovom prostoru” i upozorava se na integralističko-fundamentalistički islam koji preko Bosne i Hercegovine i Jugoslavije želi da se širi prema Evropi, a čije su pristalice imami školovani izvan Jugoslavije.²⁴ Rehabilitacija žrtava političkih procesa, koji su se odigrali u Bosni i Hercegovini za vrijeme vlasti bosanskohercegovačkog komunističkog vođstva što je na političku scenu stupilo sredinom šezdesetih godina 20. stoljeća, krajem osamdesetih postaje svojevrsan trend potpomognut procesom demokratizacije koji je otpočeo kao posljedica urušavanja bosanskohercegovačkog političkog vrha kroz afere *Agrokomerc* i *Neum*. U kontekstu tog demokratskog trenda revitaliziran je stigmatski stereotip o Bosni i Hercegovini kao totalitarnoj, neostaljinističkoj sredini kojom se čvrstorukaški upravljalo i upravlja. Konstru-

²² Tijanić A. 1989. 33.

²³ “Islamskoj zajednici [...] ne odgovara [...] politizacija atmosfere u vezi sa njenim djelovanjem [...] stoga što joj je težište ukupne aktivnosti na dugu stazu legitimno i promišljeno usredsređeno na fundamentalne vrednosti i odrednice islama (džamija, verska pouka, školovanje verskih službenika ...), pa je samim tim u najozbiljnijem, trajnom smislu dubinski i dalekosežno političko. To je fundamentalna politika [...]”. Tanasković D. 1989. b. 22/23; Lučić M. 1989. 5.

²⁴ Kozar Đ. 1989. a. 10. U članku su donesena i razmatranja dr. Ibrahima Bakića, sociologa.

iranje tog stereotipa sredinom šezdesetih potaknuto je, čini se, neumirenim apetitima bosanskohercegovačkog susjedstva, zbog kojih se nije moglo podnijeti da se Bosna i Hercegovina trajno stabilizira kao politički, društveni i naposljetku, kulturni entitet. Mladen Oljača, akademik, književnik, član CK SKBiH, na 21. sjednici ovog partijskog tijela pokrenuo je inicijativu za preispitivanje slučaja bosanskohercegovačke četvorke (Osman Karabegović, Avdo Humo, Hajro Kapetanović i Čedo Kapor) iz 1972. godine. Reaktualizacija spomenutog slučaja bila je, kako su i savremenici uočavali, u službi političkog obračuna sa čelnim ljudima politike SK BiH iz tog perioda – Brankom Mikićem (tada predsjednikom CK SKBiH) i Hamdijom Pozdercem.²⁵ Srbijska štampa je, nakon što je pokrenuto preispitivanje pomenutog slučaja, nastavila da nadograđuje tezu o krivici spomenutih političara i štetnosti Ustava iz 1974. godine. Navedena četvorka je, prema tvrdnjama, nepravedno sankcionirana nakon što je “vizionarski” predvidjela izrođavanje samoupravljanja u konfederalnu i ideologiju nacionalnog etatizma, birokratizma, unutarnje strahovlade i politike čvrste ruke za koju se vjerovalo da odlikuje bosanskohercegovačko komunističko rukovodstvo.²⁶

Tokom 1989. godine reaktualiziran je “sarajevski proces” kao najveći montirani proces u Bosni i Hercegovini za vrijeme komunističke vlasti. Omladinski list *Valter* objavio je u martu 1989. ispovijest svjedoka Seada Seljubca iz Gornje Tuzle u kojoj ovaj opisuje pritisak Službe državne bezbjednosti na njega i iznuđivanje iskaza.²⁷ U aprilu 1989., na sastanku u Sarajevu, zaključkom Jugoslovenske koordinacije institucija za zaštitu ljudskih prava obrazovana je radna grupa za preispitivanje “sarajevskog procesa” koja je imala za cilj da preispita optužbe, tok tj. zakonitost istrage i sudske odluke. Svoj zaključak o slučaju objavila je u Tribini *Oslobođenja* sredinom decembra.²⁸ Upravo u to vrijeme počinje intenzivnija medijska rasprava o “procesu”.²⁹ Radna grupa je utvrdila niz nepravilnosti u vođenju istrage od kojih su najveće činjenica da je

²⁵ Šarac A. i Habul E. 1989. 3.

²⁶ Grizelj J. 1989. 12/13.

²⁷ Seljubac S. 1989.

²⁸ Članovi radne grupe: V. Šeks, D. Demšar, K. Čavoški, P. Imširović. “Montaža po brkatom receptu”. (Preispitivanje jednog suđenja). Sarajevo: *Oslobođenje*, 13.12.1989.

²⁹ O procesu je raspravljano 28.12.1989. na Drugom programu Radio-Sarajeva, u okviru omladinskog programa *Radio-ring*, te u emisiji *Crno na bijelo* od 4.1.1990.; F.F. 1990. 16.

Služba državne bezbjednosti provodila istragu tokom koje je priveden i saslušan ogroman broj pojedinaca čiji su iskazi uzimani pod prisilom, suđenje je bilo tajno, uporedno se provodila orkestrirana medijska kampanja koja je optužene blatila i proglašavala krivim i prije osude, a optuženima je uskraćivano pravo na odbranu. Kao glavni odgovorni za ovo montirano političko suđenje “po staljinističkom modelu” proglašeni su Hamdija Pozderac, Branko Mikulić i sekretar za unutarne poslove Bosne i Hercegovine Duško Zgonjanin. Savezni sud je u analizi prikazan kao nemoćan u odnosu na bosanskohercegovačko sudstvo te, prema tome, i u nemogućnosti da oslobodi optužene. “Sumnjiva strana” preispitivanja procesa bila je ta da je članica Koordinacije bio Ćosićev Odbor za odbranu slobode misli i izražavanja u Beogradu, te da je dio radne grupe bio Kosta Čavoški, ugledni član srpske kulturne inteligencije koja je kreirala ofanzivnu srpsku nacionalnu ideologiju osamdesetih godina 20. stoljeća.

I omladinska štampa je svojim pisanjem, u nastojanju da se pokaže demokratskom, krajem osamdesetih, potvrđivala stigmatu o bosanskohercegovačkom društvu kao *karakazanu* i *tamnom vilajetu* u kojem se intelektualci krivično progone, i iz kojeg pod pritiskom odlaze u “slobodoumni” Beograd i Zagreb. Stranice omladinske štampe otvaraju se za “disidente” koji bez izuzetka prozivaju za lične progone Hamdiju Pozderca, Branka Mikulića, Cvijetina Mijatovića.³⁰ Darka Selimović, supruga Meše Selimovića, pobrojane predstavnike bosanskohercegovačkog republičkog rukovodstva proziva zbog orkestrirane kampanje koju su vodili protiv Meše: “Srpsko rukovodstvo, Draža i svi drugi su nas na neki način štitili u Beogradu, ali često su i oni ostajali nemoćni pred zahtevima drugova iz Bosne koji su bili znatno politički jači (sic!). Zašto se sve to Meši dešavalo i zašto je morao da ode iz Bosne koju je toliko voleo?”³¹ Ime Meše Selimovića se, osim u spomenute svrhe obračuna, po novinskim stupcima povlačilo i radi perfidne diskreditacije same njegove ličnosti. Tako spomenuti Mladen Oljača u svojim dnevničkim zapisima “razotkriva” Mešino “(...) biće lelujavo, krhko, bojažljivo, razapeto ‘između etničkog i religioznog identifikovanja’, opsjednuto ‘kukavičlukom i strahom od neuspjeha’, u borbi ‘protiv svoje bolesne osjetljivosti [...],’ i ‘fantoma koji je stvarala moja neuraste-

³⁰ Ajanović M. i Loza T. 1989. 38-43.; Đapo F. 1989. 28-31.

³¹ Selimović D. 1989. 18-20

nična emocija' [...]"³² Mladen Oljača je i na mitingu jugoslovenstva, koji je pod parolom "nek se čisti bratija zvana birokratija" održan u Banja Luci 6. marta 1989., u prisustvu 40 000 ljudi progovorio Miloševićim rječnikom o "[...] birokratskim prijestoljima koja optužuju ulicu, birokratama grabljivcima, birokratama monopolistima, birokratama gonjocima istine [...]" koji bi milicijskim palicama trebali biti otjerani sa funkcija jer razbijaju Jugoslaviju.³³ Ipak, Oljačin intervju *Dugi* u kojem je pripovijedao o grozničavom propagiranju nacionalnog imena Musliman, početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća, od strane Hamdije Pozderca, Atifa Purivatre, Džemala Bijedića, te o prelivanju čaše nacionalne afirmacije bosanskohercegovačkih Muslimana i pojavi muslimanskog nacionalizma koji ugrožava druge – prelio je čašu u pogledu javne reakcije bosanskohercegovačkih Muslimana, a izazvao je i pisano reagiranje Branka Mikulića.³⁴

Da je demokratizacija koja se dešavala krajem osamdesetih u Bosni i Hercegovini krila mnoge zamke u koje su "demokrate" i demokrate tog vremena svjesno ili nesvjesno zapadale, a u kontekstu netransparentnosti politike i zakulisnih zbivanja, pokazuje afera Kecmanović. Prof. dr. Nenad Kecmanović, rektor sarajevskog univerziteta, u omladinskoj štampi 1989. godine predstavljan je kao "kandidat demokratske javnosti" za člana Predsjedništva SFRJ ispred Bosne i Hercegovine.³⁵ On je, oponirajući bosanskohercegovačkom republičkom rukovodstvu istovremeno kad i Vojislav Šešelji, početkom osamdesetih godina 20. stoljeća, stekao oreol disidenta. Kao "dobar Srbin" 1990. će

³² Oljača je navodno za diskreditaciju upotrijebio Mešine riječi koje su navedene pod znakom navoda i preuzete iz njegove knjige *Sjećanja*. Vidi: Babić J. 1989. 8.; Lagumdžija R. 1989. 15. (Navedena reakcija, objavljena u Tribini *Oslobođenja*, predstavlja demanti i demontažu Oljačinih podvala).

³³ M. B. 1989. 2.; Marić B. i Ćurić Lj. 1989. 3.

³⁴ "Izenadio sam se jednoj grozničavoj, žestokoj preporuci da se svi muslimani moraju pisati kao Muslimani. Taj svoj stav Hamdija nije slučajno izrekao jer je on bio jedan od najvećih protagonista brze i bezkompromisne afirmacije Muslimana. Čim prije to bolje. Ako može preko noći, utoliko bolje. [...] Uz Hamdiju prvogovornici i vrhovni tumači su dr. Atif Purivatra, dr. Arif Tanović i pomalo Džemal Bijedić. Dok se čaša nacionalne afirmacije punila sve je bilo u redu. Ali kada je počela da se prelijeva to je već postajao blagi nacionalizam. To je već moglo da se nazove ugrožavanjem drugih. Postalo je vidno priželjkivanje da ini, drugi odu". Vidi: Miladinović I. 1989. 16-19. i 71.; Mikulić B. 1989. 7/8.; Šehagić A. 1989. 10.

³⁵ Todorović G. 1989. 6-8.; Mijović V. 1989. e. 21-22.; Mijović V. 1989. f. 16/17.

biti ozbiljno razmatran za čelnu poziciju bosanske verzije Srpske demokratske stranke, no na kraju je, vjerovatno, iz taktičkih razloga završio na čelu reformista. U vrijeme njegove kandidature za savezno Predsjedništvo, CK SKBiH i Republička konferencija SSRN su zbog navodnih bezbjednosnih diskriminirajućih podataka (optužbe za špijunažu) izvršile na njega pritisak i on je odustao od kandidature. Ali, to nije bilo bez posljedica po “ugled” bosansko-hercegovačke vlasti. Za srbijansku štampu, ali i profesora Kecmanovića, to je bila još jedna u nizu prilika da se proizvede afera kroz koju će biti nastavljena diskreditacija bosanskohercegovačkog komunističkog rukovodstva, prilika da se obruše na onaj dio obavještajnih struktura ove republike koji je zakulisno pokušavao zaustaviti lavinu srpskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini i održati kakvu-takvu republičku stabilnost, te da zatraže bosanski “brionski plenum”.³⁶

Na pitanju Kosova je, još početkom osamdesetih, otpočela homogenizacija Srba. Ispravnost ponašanja Srbije na Kosovu, krajem te decenije, nije se smjela preispitivati od strane drugih republičkih rukovodstava pod patetičnim izgovorom da je Kosovo emotivna rana za Srbiju, ustvari temeljni test njihove solidarnosti i suosjećanja sa Srbijom. Bosanskohercegovački partijski i republički rukovodioci su redovno u uvodima svojih govora podržavali potrebu da se “Srbima i Crnogorcima vrati osjećaj sigurnosti i da se donesu amandmani na ustav SR Srbije kako bi ona konsolidovala vlast na svojoj teritoriji”.³⁷ Svi oni koji bi javnim istupom pokušali racionalno i kritički prići pitanju Kosova bili bi u beogradskoj štampi i od strane srpskog nacionalnog mnijenja napadani. U stavu prema albanskom pitanju na Kosovu se može sagledati i (ne)demokratsko naličje omladinske štampe i vidjeti da je do izvjesne mjere demokratizacija u Bosni i Hercegovini bila ideološko-nacionalistička farsa.³⁸

³⁶ Zečević V.1989. 6/7.

³⁷ Izjava Abdulaha Mutapčića, predsjednika Predsjedništva CK SK BiH na 26. sjednici CK SKBiH: “Moramo energično razobličavati i suzbijati snage albanskog nacionalizma koje su nastojale i nastoje da za svoje mračne ciljeve zloupotrebljavaju radnike, omladinu i druge pripadnike albanske narodnosti, služeći se pri tom i političkim ucjenama i ultimatumima. [...] Albanski nacionalisti i separatisti u posljednje vrijeme djeluju sve perfidnije i sve bezobzirnije, i očigledno im polazi za rukom da manipulišu i dijelovima radničke klase”. “Okupimo se na ideji mirnog razvoja” (CKSKBiH, iz uvodnog izlaganja Abdulaha Mutapčića), Sarajevo: *Oslobođenje*, 2.3.1989. 2.

³⁸ Vlajki E. 1989. 6/7. Emil Vlajki otvoreno piše u omladinskom listu, u antialbanskom i anti-

Paradigmatični primjer oponiranja politici Srbije u Bosni i Hercegovini bilo je istupanje profesora Fuada Muhića, člana CKSKBiH i predsjednika Komisije za idejni i teorijski rad, koji se “usudio”, istupom na 26. sjednici CKSKBiH, održanoj 1. marta 1989., dovesti u pitanje srpsku tezu o različitom stupnju (ne)zrelosti naroda i narodnosti. On je podvukao da je populizam uvijek iste prirode i da se ne može proizvoljno tumačiti u jednom slučaju (kod Srba) kao izražavanje autentične političke volje naroda, a u drugom slučaju tumačiti kao zavedenost (kod Albanaca). I Muhić i Muhamed Abadžić su na ovoj sjednici upozorili na kult vođe koji je u kratkom vremenu izgrađen u Srbiji oko Slobodana Miloševića, te na srpsku nacionalnu ikonografiju kao prateći element “događanja naroda”.³⁹ Fuad Muhić je i svojim člancima⁴⁰ u kojima je otvoreno govorio o “harizmatском autoritarizmu, medijskoj manipulaciji i mazohističkom zanosu masa” u Srbiji, te sluganskom odnosu srbijanske ljevice prema novoustoličenoj vlasti, “izazivao” stalne napade srbijanske štampe i srpskog nacionalnog mnijenja u Bosni i Hercegovini.⁴¹ U članku pod naslovom

birokratskom tonu pozivajući na ujedinjenje Jugoslavije i “bespoštedan rat” protiv “degenerirane političke birokracije”.

³⁹ Tomić M. 1989. 12/13.

⁴⁰ Muhić F. 1989.a. 6.; Mijović V. 1989.g. 10/11.

⁴¹ “[...] sam Fuad svojim agresivnim pisanjem o ideološko-političkim pitanjima koja se tiču SK Srbije i SR Srbije, počinje da ugrožava sopstveni teorijski autoritet, gubi teorijsku individualnost i postaje horista u političkim nasrtajima na Srbiju. [...] Ne valja, rekao sam mu tada, što stvarate takozvanu sarajevsku, odnosno bosansku filozofsku (čitaj: ideološku) školu. [...] Duhovnost se ne može određivati granicama republika. [...] Filozofija palanke je unutrašnja kontradikcija. Palanka nema svoju filozofiju. Ona može [...] da je sroza na ideološku sluškinju lokalnih posjednika vlasti. [...] Mnogi filozofi iz Sarajeva nisu u Sarajevu već su otišli, svojom ili tuđom voljom u Zagreb i Beograd. Nastavite li sa tom propagandom, “sarajevski filozofski krug” će postati izvršno cenzorska ideološka komisija (sa svim privilegijama koje se tu podrazumijevaju) vladajućeg sloja. [...] Interesuje me šta je ostalo od te škole danas kada je veći dio rukovodstva kome su služili morao sramno da ode sa političke scene i to ne toliko zbog ideoloških grešaka, jer ideologijom nisu ni umeli da se bave, koliko zbog feudalnog načina bespogovornog političkog vladanja, te raspojasanih egoističnih strasti i svih drugih hedonističkih naslaga koje su sa sobom poneli u penziju i u Neum. [...] Može li se bunt klase i naroda protiv neljudskog položaja čoveka i naroda i protiv nasilničke birokratije, izjednačiti sa demonstracijom rudara Trepče, koja je bila dobro i prethodno organizovana od strane separatističkih snaga kojima je cilj etnički čisto Kosovo i “Velika Albanija” na teritoriji Srbije, Makedonije i Crne Gore? Fuade kako bi stvarno mislio da Ti se ovakva Albanija, očigledno fašistička, po logici verskog povezivanja, primakne Bosni i Hercegovini i Sarajevu? [...] Svaki narod ima svoju istorijsku mjeru političkog subjektiviteta”. (podvukla S.V.) Vidi: Ralić P.1989. 16/17.

Jesu li na redu Muslimani?, koji je podigao mnogo medijske prašine, profesor Muhić upozorava da su diskusije o Muslimanima kao “nepostojećoj fantomskoj naciji” i islamskom fundamentalizmu ustvari “[...] ideološka priprema za iznuđivanje legalnih pretpostavki oko uklanjanja Muslimana kao ustavno pravne kategorije i jednoga od nacionalnih činilaca političkog sistema. [...] po zamislima ovog nacionalizma, (S.V. srpskog) ne bi bio dalek dan kada bi i svaki Musliman koji izrazi svoj nacionalni identitet bio *eo ipso* okvalificiran kao ‘fundamentalist’, šovinist, izdajnik (srpskog ili hrvatskog) praiskona, ‘Turčin’, panislamist, homeinijevac, gadafijevac i kao još ko zna kakav otpadnik od integralnoga jugoslovenskog pra-lika. [...] Odatle pa do bugarizacije njihovog nacionalnog statusa ne bi bio dalek korak.”⁴² Osim Muhića i Abadžića, nasrtajima srbijanske politike otvoreno su se suprotstavili i Nijaz Skenderagić te Nijaz Duraković. Istup Nijaza Skenderagića na 25. sjednici CKSKJ, održanoj 30. jula 1989., kojom prilikom je uputio kritiku zbog ponašanja pojedinih republičkih rukovodioca u stilu nacionalnih spasitelja i rekao da je dosta Lazara, Obilića, Zvonimira, te proslava po Gazimestanu i Kninu, aludirajući na zloupotrebe i politiziranje ovih, na samoj sjednici je izazvao replike zbog navodnog “militantnog istupa”, ali i reakciju bosanskohercegovačkog javnog mnijenja koja se svela na odbranu i napad spomenutog rukovodioca u zavisnosti od nacionalne pripadnosti komentatora.⁴³ I Muhamed Abadžić je tada otvoreno govorio o izvozu antibirokratske revolucije u Bosnu i Hercegovinu, o Bosni i Hercegovini kao matičnoj republici svih njenih naroda, i o tome kako CK SK Srbije podržava formiranje nacionalnih institucija za Srbe izvan Srbije.⁴⁴ Iako je Muhamed Abadžić javno u svojim intervjuima tražio da CKSKBiH stane iza njegovih, i stavova Skenderagića, Muhića, Durakovića da se ne bi ostavljao utisak o njima kao slobodnim strijelcima, to se nije desilo. Otvoreno i glasno suprotstavljanje navedenih komunista politici Srbije se doimalo i namjerno

⁴² Muhić F. 1989.b. 20/21.

⁴³ “O Lazaru i Zvonimiru” (Istup Nijaza Skenderagića na 25. sjednici CKSKJ), Sarajevo: *Oslobođenje*, 1.8.1989. 5.; Pripadnici srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini su Skenderagića i Muhića otvoreno napadali, dok su ih pripadnici bosanskohercegovačkih Muslimana branili: Vidi: Čaušević M.1989. 10.; Mujkić Z.1989. 11.; naspram Sudar K.1989. 11.; Gogić Lj.1989. 8.; Vuković M.1989. 13.

⁴⁴ Ekipa izvještača *Oslobođenja*. “Nijedan nacionalizam ne može se rušiti drugim”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 31.7. 1989. 1. i 4.

interpretiralo kao suprotstavljanje pojedinaca, i još povrh svega Muslimana.⁴⁵

Savez komunista Bosne i Hercegovine, izložen baražnoj vatri beogradske štampe i sporadično omladinsko-demokratske, pogođen aferama, podijeljen, odgađajući pluralističko-demokratske procese i sa anahronom retorikom u pogledu sveukupnog budućeg preobražaja društva i države, koja je velikim dijelom bila uvjetovana osjetljivošću međunacionalnog pitanja u Bosni, nije pokazao sposobnost transformacije i razvijanja građanske inkluzivne bosanske političke opcije. SK BiH je jednostavno izgubio inicijativu. Iako su brojni pojedinci razaznavali stvarnost i namjere Srbije, i iako je u štampi bezbroj puta zahtijevano od bosanskohercegovačkog rukovodstva da se nametne kao kohezioni faktor, te da počne usmjeravati događaje, umjesto da ga oni preplavljaju – to se nije desilo.⁴⁶

Duško Sekulić je u pravu kada tvrdi da je ključni elemenat koji je odredio tranziciju republika u postkomunizam bila komunistička partija republike i njena politička strategija koju su određivala tri ključna elementa – reformizam, nacionalizam i strategija prema srpskom nacionalizmu.⁴⁷ Činjenica da je Bosna i Hercegovina bila višenacionalna republika, u kojoj su, što je ključna stvar, dva naroda “smjernice” tražili u susjedstvima, bila je slijepa ulica za SKBiH, koji u odgovoru na nacionalizam i srpski nacionalizam osim politike bratstva i jedinstva, ma koliko se to izlizano činilo, bolje nije mogao, ni htio.

Ono što je izazvalo reakciju bosanskohercegovačkih Muslimana krajem osamdesetih godina 20. stoljeća, a što se može utvrditi na temelju javnih reakcija, jeste teatralna mantra o srbofobiji, srpskoj ugroženosti koja je dokazivana kroz perfidne konstrukcije beogradske štampe i koja je postala dio kolektivne srpske nacionalne retorike. Tu su zatim bila i srpska jednonacionalna zborovanja, mitinzi sa otvoreno četničkom ikonografijom koji su ogoljavali smisao “antibirokratske revolucije” i podsjećali na užase Drugog svjetskog rata. Zbog kulta Miloševićeve ličnosti i njegovog izvoza u Bosnu i Hercegovinu, izraže-

⁴⁵ “Novi kadrovi – nikakva garancija demokratije” (Muhamed Abadžić u razgovoru za *Naše Dane*). Sarajevo: *Nedjelja*, 3.9.1989. 20.; Istupi Cvitkovića, a od stare garde Mikulića, Hrvoja Ištuka i dr., dokazuju da nisu samo Muslimani reagirali.

⁴⁶ Kljajić R. 1989. 10.; “Spremnost za zajedničku odbranu avnojske Jugoslavije”, Sarajevo: *Oslobođenje*, 1.7.1989., 1.; “BiH nije jezičak na vagi promjena”, Sarajevo: *Oslobođenje*, 19.7.1989. 3.

⁴⁷ Sekulić D. 2004. 51.

nog kroz “poster robu”, izbijala je većina međunacionalnih “nesporazuma” u ovoj republici krajem osamdesetih.⁴⁸ Posebno je bilo izraženo ponovno problematiziranje nacionalnog identiteta Muslimana i njihove kulture, te ukazivanje na “problematičnost” njihovog nacionalnog imena – što je sa muslimanske strane nailazilo na rezolutne reakcije.⁴⁹

Primjer koliko je bosanskohercegovačke Muslimane uzbunjivalo propitivanje utemeljenosti njihovog zasebnog nacionalnog identiteta su reakcije na intervju *Nedjelje* sa Branom Crnčevićem, novinarom, književnim satiričarem, disidentom, velikosrbinom. Crnčević se u spomenutom intervjuu nadugo i naširoko raspričao o strašnim i bezrazložnim srbomrscima koji obitavaju posebno u “severozapadnoj ideološkoj hemisferi”, te o borbi Srba za jedinstvenu i modernu državu sa Miloševićem za kormilom, i na kraju o Muslimanima u kojima su Srbi “gostovali i još gostuju”, u kojima su “zapisani, i kad su otpisani, preci Srbi”.⁵⁰

Ista stvar je bila i sa člancima – provokacijama dr. Muhameda Kešetovića iz Beograda koji je tvrdio da je u Bosni i Hercegovini na djelu muslimanski nacionalizam ispoljen kroz birokratizam naciokratija.⁵¹ Ne treba napominjati da su neki od javnih istupa ove vrste bile provokacije smišljene specijalno da izazovu reakciju Muslimana i prodube međunacionalno nepovjerenje u Bosni i Hercegovini. Ustvari, najbitniji dio strategije destabilizacije Bosne i Hercegovine bila je, upravo kroz propagandne diverzije nametana, autorevizija proživljene stvarnosti. Ljudi su kroz posredno uvjeravanje da ništa od onoga

⁴⁸ Za sve navedeno kao argument smo odabrali nekoliko pisama, reakcija čitalaca, bosanskohercegovačkih Muslimana, objavljenih u Tribini *Oslobođenja*: Sprečić M. 1989. 9.; Mujkić Z. 1989. 12.; Tufekčić M. 1989. 11.; Čengić H. 1989. 10.

⁴⁹ Npr. pismo dr. Milenka Jovanovića iz Beograda koje je objavljeno u Tribini *Oslobođenja* 26. juna 1989. i u kojem spomenuti piše o naučnoj nedokazanosti i utemeljenosti nacionalnog identiteta i posebnosti Muslimana, o kulturi koja se svodi na fes i feredžu i o historijskoj hipoteci prilaženja islamu je izazvalo brojne reakcije. Navest ćemo samo neke: Maglajlić M. 1989. 8.; Kočić A. 1989. 11.; Kusturica E. 1989. 12.

⁵⁰ “Neka Al(l)ah i Bog utvrde razloge sa kojih se krv, i u nama i van nas, toliko izmešala. Greše, naravno, i oni Srbi (Muslimani!) koji veruju da je muslimanstvo granična linija između njih i pravoslavnih Srba. Nismo se zauvek razišli. Negde nam je zakazan miran i bratski sastanak na koji valja poći.” “Okupljam se oko sebe” (intervju sa Branom Crnčevićem), Sarajevo: *Nedjelja*, 23.7.1989. 3.; Što se tiče reakcija pogledati: Ihtijarević F. 1989. 13.; Omerović M. 1989. 10.

⁵¹ Kešetović M. 1989.a. 8.; Kešetović M. 1989.b. 12.

što su živjeli u toku tih 45 poslijeratnih godina nije bilo onako kako se to njima činilo, postepeno prevođeni sa kolosijeka bratstva i jedinstva na uzani jednonacionalni kolosijek. Jednom kada su aktivirani kulturno-nacionalni filteri za percipiranje stvarnosti, dijalog je postao nemoguć, a tronacionalna dezintegracija Bosne i Hercegovine je otpočela. Nacionalni identiteti tri bosanskohercegovačka naroda u ovom i narednom periodu i doslovnom smislu se reaktiviraju kao: “[...] not things we think about, but things we think with”.⁵² Najbolje ogledalo javne reakcije i nacionalnih podjela koje su zavladaile krajem osamdesetih godina u Bosni i Hercegovini je bila Tribina *Oslobođenja*. U to vrijeme je postalo apsolutno moguće na temelju nacionalne pripadnosti unaprijed odrediti stav čitalaca prema aktuelnim društveno-političkim zbivanjima. Općenito, u potpunoj rašomonijadi istina, gdje se zbunjenost javnog mnijenja namjerno izazivala propagandnim izmišljotinama, nacionalno-kulturni filteri su bili ključni u formiranju vlastitog stava.

Najava proslave 600-godišnjice Kosovskog boja na Knežini, Romanija, a nakon proslava u Kninu i Gazimestanu, gdje se raspojasano prezentirala četnička ikonografija, izazvala je zabrinutost bosanskohercegovačkih Muslimana, ali i vlasti. Nemoć i napetost posljednjih se očitovala u prenatlaženom podcrtavanju isključivo vjerske konotacije najavljenog događaja.⁵³ Da je muslimansko mnijenje u Bosni i Hercegovini bilo uspaničeno govore i apeli objavljeni u *Tribini Oslobođenja* kojima se bosanskohercegovačke vlasti pozivaju da zabrane skup, ili barem obilježja pod kojima se u toku Drugog svjetskog rata vršio pogrom nad Muslimanima.⁵⁴ Proslava na Knežini je 13. augusta 1989. godine, u organizaciji zborničko-tuzlanske eparhije, ipak održana, i tom prilikom se, navodno, na Romaniji okupilo 100 000 ljudi. Skup je obilježila poznata ikonografija: poster, fotosi, zastave i bedževi sa likom Miloševića, Njegoša, Momira Bulatovića, kao i incidenti. Povratnici sa manifestacije u Knežini, gdje je bilo prisutno 23 autobusa Srba sa Kosova, u Višegradu su, praveći pauzu, nastavili slaviti u srpskom nacionalističkom maniru čime su, kao i posterom Miloševića koji je “krasio” autobus, izazvali reakciju. Osim toga ekipi RTV SA su tokom manifestacije probušene gume na automobilu iz osвете za diskusiju

⁵² Gillis R. J. 1994. 4.

⁵³ Kozar Đ. i Plivčić M. 1989. 3.; Kozar Đ. 1989.b, 3.

⁵⁴ Huković M. 1989. 10 ; Čolić A. 1989. 8.

članova SKBiH na 25. sjednici CKSKJ.⁵⁵ Pored proslave na Knežini, 600-godišnjica Kosovskog boja obilježena je i crkvenom manifestacijom u Titovom Drvaru, održanom 24. septembra 1989. godine.⁵⁶

Još prije ovih proslava, “antibirokratska revolucija” je zaživjela u Bosni i Hercegovini, i to prvenstveno u onim srpskim krajevima koji su imali tradiciju u ispoljavanju ekstremnog nacionalizma. Krajem osamdesetih godina 20. stoljeća postepeno su se stvarale oaze bezvlašća unutar Bosne i Hercegovine, što predstavlja začetke kasnije srpske nacionalne regionalizacije.⁵⁷ Da je homogenizacija Srba u Bosni i Hercegovini krajem osamdesetih godina podmakao proces, utemeljen na retorici o sveopćoj ugroženosti Srba, njihovom progonu sa Kosova, iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, te na mitologiziranoj prošlosti, govore i pisma čitalaca u štampi. Iz njih se vidi da je dio bosanskohercegovačkih Srba prihvatio Miloševića kao neospornog vođu, te da su u potpunosti usvojili antibirokratsku retoriku, reaktivirali svoje nacionalno-kulturne filtere kao prozor na svijet.⁵⁸ Navodna zaostalost kraja i krađa namjenskih sredstava za saniranje zemljotresa od strane lokalnih birokrata, bili su povod za okupljanje i mitingovanje Srba Nevesinja tokom ljeta i jeseni 1989., u čemu su im se nerijetko pridruživale antibirokrate iz Srbije i Crne Gore donoseći sa sobom neophodne rekvizite. Kretanja i protesti u Nevesinju koji su za posljedicu imali željeno obaranje općinskog rukovodstva ni nakon toga se nisu smirivali, a tvrdnje da se radi o višenacionalnim okupljanjima izazvale su reakcije.⁵⁹ Nemiri su zbog privrednog spora, tokom 1989., zahvatili i srpsko Šipovo koje je težilo ekonomskoj samodovoljnosti. Proteste radnika predvodili su predstav-

⁵⁵ S.K. 1989. 15.

⁵⁶ S.S. 1989. 2.; Sabljčić S.1989. 3.

⁵⁷ “Još i prije izbora (S.V.: republičkih demokratskih izbora iz 1990.) u mnogim krajevima sa pretežnim srpskim življem, oficijelna vlast gotovo da je bila suspendirana, lokalne srpske vođe su se ponašale kao osioni feudalci, koji nisu priznavali centralnu vlast i metodama zastrašivanja, ucjenama i pritiscima već su počeli stvarati svoje paradržavne tvorevine”. Vidi: Duraković N. 2003. 270.

⁵⁸ Đurić D. 1989. 9.; Stojičić S. 1989. 11.

⁵⁹ Na sjednici Mjesnog komiteta SSRN, održanoj 18. augusta 1989. godine, 200 mještana Pridvoraca su izrazili protest zbog tvrdnje OK SSRN Nevesinje da se u toj općini radi o višenacionalnim protestnim okupljanjima i naglasili da su čelni ljudi Organizacionog odbora protestnih okupljanja učestvovali i na proslavama u Kninu i Knežini. Vidi: Bojanić M. i Žerajčić O. 1989. 2.; Behram A. 1989. 2.

nici lokalnih društveno-političkih organa.⁶⁰

Tipičan primjer provokacije i izazivanja međunacionalne napetosti bila je fama o tzv. “Zejniovom spisku” koja je kružila najprije Gackom, a onda je, navodno, uzbunu izazvala i u Bileći, Nevesinju, Trebinju. Spomenuti “spisak” je, navodno, sadržavao imena istaknutijih Srba Gacka koje je trebalo likvidirati. Tvrdilo se je da je obznanjen u džamiji sela Gračanica, između ostalih, i u prisustvu legalnih predstavnika društveno-političkih organizacija Gacka. Dakle, glasina o spomenutom “spisku” osim što je imala proizvesti ili argumentirati osjećaj ugroženosti kod bosanskohercegovačkih Srba ovog kraja, čime bi njihovi protesti dobili opravdanje, trebala je i potkopati povjerenje, tj. diskvalificirati lokalne predstavnike vlasti muslimanske nacionalnosti. “Spisak” je ime dobio po nekom Zejnilu Krvavcu koji je, navodno, u kafani izjavio da je došlo vrijeme obračuna sa Srbima, zbog čega je osuđen na kaznu zatvora.⁶¹ Promptno je uslijedila i reakcija Muslimana tog kraja. U naselju Kula Muslimani su bojkotirali lokalne autobuse zbog Miloševićeve slike i puštanja srpskih nacionalističkih pjesama, te organizirali demonstracije protiv glasina o “Zejniovom spisku” i protiv Miloševićevih portreta, od koji je jedan bio postavljen i u portirnici SO Gacko.⁶²

Ofanzivno rušenje i razbijanje Bosne i Hercegovine je, dakle, počelo krajem osamdesetih godina 20. stoljeća putem uništavanja bosanskohercegovačkih političara koji su gradili njen identitet i stabilnost u jugoslovenskoj federaciji od sredine 60-tih godina 20. stoljeća, kroz kontinuiranu “antibirokratsku diskreditaciju” cjelokupnog bosanskohercegovačkog političkog i partijskog rukovodstva. Zbog agresivnog nasrtanja i djelovanja srpskog nacionalizma i srbijanske propagande koja je proizvodila najmaštovitije antisrpske zavjere probuđeni su i drugi nacionalizmi. Tronacionalna dezintegracija Bosne i Hercegovine započela je prije nego što su revolucije u Istočnoj Evropi učinile mogućim silazak komunista i sa domaće političke scene. Nacionalne homogenizacije koje su započele još u vrijeme komunizma odredile su razvojni tok prve poslijeratne demokratske izborne utakmice u Bosni i Hercegovini. Rastakanje kulturnog, društvenog i državotvornog bića Bosne i Hercegovine samo je nastavljeno.

⁶⁰ Žuna Z. 1989. 4.; “Svi su za zakonitost, ali...”, Sarajevo: *Oslobođenje*, 15.7.1989. 2.

⁶¹ I.Š. 1989. 2.

⁶² Karabeg M. 1989. 2.; Karabeg M. i Škobalj I. 1989. 2.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH): Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SKBiH)

Štampa

- *Naši Dani*, Sarajevo
- *Odjek*, Sarajevo
- *Danas*, Zagreb
- *Borba*, Beograd
- *Oslobođenje*, Sarajevo
- *Nin*, Beograd
- *Nedjelja*, Sarajevo
- *Valter*, Sarajevo
- *Preporod*, Sarajevo
- *Duga*, Beograd

B. LITERATURA

- Abdić Fikret. 1990. *Moj odgovor*. Zagreb: Masmedia.
- Ajanović Midhat i Loza Tihomir. 1989. “Vjernici nisu fundamentalisti”. (Intervju sa Džemaludinom Latićem). Sarajevo: *Naši Dani*, 3.2.1989. 38-43.
- Anđelić Neven. 2005. *Bosna i Hercegovina: Između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92.
- Babić Jovan. 1989. “Meša i Oljača”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 7.10.1989. 8.
- Behram A. 1989. “Zebnje i sumnje”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 19.8.1989. 2.
- Bojanić M. i Žerajić O. 1989. “Zemljotres bio, potresi ostali”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 22.7.1989. 2.

- Carić Mirko. 1989. “Akcija ‘muslimanskog’ socijalizma”. Beograd. *Nin*, 29.10.1989. 18/19.
- Cvitković Ivan. 1989. “Na djelu igre oko BiH”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 18.10.1989. 2.
- Čaušević Mehmed. 1989. Sarajevo (Tribina). “Pregled s druge obale”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 4.8.1989. 10.
- Čengić Husnija. 1989. “Sumnjivo jugoslovenstvo”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 20.6.1989. 10.
- Čolić Ahmed. 1989. “Sluge dnevne politike”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 3.8.1989. 8.
- Ćirić Aleksandar. 1989. “Vel’ka raja”. Beograd: *Nin*, 22.1.1989. 32.
- Duraković Nijaz. 2003. *Prokletstvo Muslimana*. Sarajevo: FEB – Preduzeće za izdavačku, instruktivno-obrazovnu, uslužnu i trgovinsku djelatnost.
- Džakmić Džemal. 1989. “Objesio se Hasan Abdić”. Sarajevo: *Naši Dani*, 17.3.1989. 26/27.
- Đapo Fahrudin. 1989. “Intervju sa Esadom Ćimićem”. Sarajevo: *Naši Dani*, 14.4.1989. 28-31.
- Đurić Dragan. 1989. “Čuvari birokratije”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 12.6.1989. 9.
- F. F. 1990. “Sarajevski proces ‘83. (Medijski obrati)”. Sarajevo: *Preporod*, 15. 1. 1990. 16.
- Galijašević Dževad. 1988. *Moševac “Šta je bilo – bilo je”*. Knjiga I. Izdavač: autor i saradnici.
- Gillis R. John. 1994. “Memory and Identity: The History of a Relationship”. u: *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton.
- Gogić Liljana. 1989. Sarajevo (Tribina). “Moramo biti na istoj obali”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 9.8.1989. 8.
- Grizelj Jug. 1989. “Gundanje ili politička diverzija”. Beograd: *Nin*, 1.1.1989. 12/13.
- Habul E. 1989.a. “Atak na suverenitet BiH”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 20. 10. 1989. 3.
- Habul E. 1989.b. “Miješanja nije bilo”. Sarajevo, *Oslobođenje*, 19. 10. 1989. 3.
- Hall A. John. 2003. “Conditions for National Homogenizer”. u: *Nationalism and its futures*. (edit. Umut Özkirimli). New York: Palgrave Macmillan.
- Huković Muhamed. 1989. “Poruke razuma”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 1.8.1989. 10.
- I. Š. 1989. Ko to sije sjeme mržnje?” Sarajevo: *Oslobođenje*, 24.6.1989. 2.
- Ignja Petar. 1989. “Ne može bit’ agenata”. Beograd: *Nin*, 19.11.1989.

- Ihtijarević Fuad. 1989. “Bratska briga”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 27.7.1989. 13.
- Jakšić Božidar. 1989. “Niko nikog ne sluša. (Moševac kao pobuna protiv ljudske bestidnosti)”. Beograd: *Borba*, 4-5. 2.1989. 18.
- Jergović Miljenko. 1989. “Kulin ban u odbrani Bosne i Hercegovine”. Sarajevo: *Naši Dani*, 14.4.1989. 40.
- Karabeg Mugdin. 1989. “Dugačke noge Zejnilovog spiska”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 4.7.1989. 2.
- Karabeg M. i Škobalj I. 1989. “Ima Kula svoju sliku”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 9.7.1989. 2.
- Kešetović Muhamed. 1989.a. “Birokratsko sjeme razdora”. (Razmišljenje o nacionalizmu. Sarajevo: *Oslobođenje*, 25.7.1989. 8.
- Kešetović Muhamed. 1989.b. “Potvrda neznanja i kratkovidnosti”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 28.6.1989. 12.
- Kljajić Radmilo. 1989. “Gdje je Bosna?”. Sarajevo: *Nedjelja*, 25.6.1989. 10.
- Kočić Alija. 1989. “Samozvani dušebrižnici”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 10.7.1989. 11.
- Kozar Đuro. 1989.a. “Kad matica ponese”. Sarajevo: *Nedjelja*, 9.7.1989. 10.
- Kozar Đ. i Plivčić M. 1989. “Pomen kosovskim junacima”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 12.8.1989. 3.
- Kozar Đ. 1989.b. “Složno rade i imaju”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 128.1989.3.
- Kusturica Edis. 1989. “podvala koja uzbunjuje”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 1.7.1989. 12.
- Lagumdžija Razija. 1989. “Svjedočim jer znam istinu”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 14.10.1989. 15.
- Lovrić Jelena. 1989. “Bitka za Bosnu” (Intervju: Nijaz Duraković)- Zagreb: *Danas*, 25.7.1989. 14-17.
- Lovrenović Ivan. 1989. “V dni bana velikoga Kulina”. Sarajevo: *Odjek*, 1-31. 8. 1989. 4. i 7.
- Lučić Maristela. 1989. “Bogu božje – imamima zemaljsko”. Beograd: *Borba*, 13.2.1989. 5.
- M. B. 1989. “Da bude ljudski rod. (citiramo: Mladen Oljača)”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 8.3.1989. 2.
- Maglajlić Munib. 1989. “Tekst koji začuđuje”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 4.7.1989. 8.
- Marić B. i Ćurić LJ. 1989. “Ne damo Jugu, nemamo drugu”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 7.3.1989. 3.

- Memija Minka. 1989. “Svijest o sebi”.
- Mikulić Branko. “Prst i pesnica”. (Otvoreno pismo Mladenu Oljači). Sarajevo: *Oslobođenje*, 14.5.1989. 7/8.
- Miladinović Ivan. 1989. “Lijeva, nanu li mu njegovu (Mladen Oljača o jeziku, muslimanskom nacionalizmu, progonima pisaca i penzionisanju smrdibuba)”. Beograd: *Duga*, 29.4.-12.5. 1989. 16-19.
- Mijović Vlastimir. 1989.a. “Od muhe vol”. Zagreb: *Danas*, 24.1.1989. 25.
- Mijović Vlastimir. 1989.b. “Tijesna moševačka koža”. Zagreb: *Danas*, 28.3.1989. 22/23.
- Mijović Vlastimir. 1989.c. “Korisna afera (kuršlus ili rascjep)”. Sarajevo: *Nedjelja*, 22.10.1989. 5.
- Mijović Vlastimir. 1989.d. “Strogo kontrolirana republika (YU PRESS)”. Sarajevo, *Oslobođenje*, 25.10.1989. 18/19.
- Mijović Vlastimir. 1989.e. “Muke po kecmanoviću”. Zagreb: *Danas*, 11. 4. 1989. 21-22.
- Mijović Vlastimir. 1989.f. “Tajna državne tajne”. Zagreb: *Danas*, 18.4.1989. 16/17.
- Mijović Vlastimir. 1989.g. “Mazohistički zanos masa” (Intervju: dr. Fuad Muhić. Zagreb: *Danas*, 23.8.1989. 10/11.
- Mujkić Zijad. 1989. “Sreće i nesreća”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 10.8.1989. 11.
- Mulaosmanović Admir. 2010. *Bihaćka krajina 1971. -1991. (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Muhić Fuad. 1989.a. “Olako obećana brzina”. Sarajevo: *Nedjelja*, 6.8.1989. 6.
- Muhić Fuad. 1989.b. “Jesu li na redu Muslimani”. Zagreb: *Danas*, 29.8.1989. 20/21.
- Omerović Mustafa. 1989. “Crne želje Crnčevića”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 2.8.1989. 10.
- Pelesić Muhidin. 2000. “Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini”. *Prilozi*, br. 29. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu. 367-404.
- Pobrić Mirjana. 1989. “Zenica neće Šolevića”. Sarajevo: *Naši Dani*, 17.2.1989. 14-16.
- Ralić Prvoslav. 1989. “Sve bitke Fuada Muhića”. Beograd: *Nin*, 19.3.1989. 16/17.
- Selimović Darka. 1989. “Zašto je Meša morao otići”. Sarajevo: *Naši Dani*, 17. 2. 1989. 18-20.

- Sekulić Duško. 2004. “Nacionalizam protiv demokracije: naslijeđa marksizmu”. u: *Sukobi i tolerancija. O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija.* (prir. Duško Sekulić, Željka Šporer i dr.). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Sabljčić S. 1989. “Osvećen hram svetog Save”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 25.9.1989. 3.
- Seljubac Sead. 1989. “Gornja Tuzla ‘Vuk samotnjak’ (Sjećanja na 1983.)”. Sarajevo: *Valter*, 24.3.1989.
- S. K. 1989. “Čarke u Višegradu”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 14.8.1989. 15.
- Sprečić Mustafa. 1989. “Mržnja u nasljeđu”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 13.7.1989. 12.
- S. S. 1989. “Osvećenje hrama Svetog Save”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 1.9. 1989. 2.
- Stojčić Stevan. 1989. “Meta na poznatim leđima”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 12.6.1989. 11.
- Sudar Kojo. 1989. “Mišljenje koje razara”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 9.8.1989. 8.
- Šarac A. i Habul E. 1989. “Nema kompromisa sa djelateljima Jugoslavije”. (Razgovor Nijaza Durakovića sa novinarima o političkoj situaciji u BiH i zemlji). Sarajevo: *Oslobođenje*, 15.7.1989. 3.
- Šehagić Abdulah. 1989. “Zašto druže Oljača?”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 23.5.1989. 10.
- Tanasković Darko. 1989.a. “Između m i M”. Beograd: *Nin*, 24.9.1989. 24/25.
- Tanasković Darko. 1989.b. “Između kurana i kazana”. Beograd: *Nin*, 25.6.1989. 22/23.
- Tijanić Aleksandar. 1989. “Sarajevski pokret imama”. Beograd: *Nin*, 26.2.1989. 33.
- Todorović Goran. 1989. “Ima neka tajna veza”. Sarajevo: *Naši Dani*, 14.4.1989. 6-8.
- Tomić Manojlo. 1989. “Presuda: Saradnici iredente”. Sarajevo: *Naši Dani*, 17.3.1989. 12/13.
- Tufekčić Mehmedalija. 1989. “Vjetrovi destrukcije”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 19.6.1989. 11.
- Vlajki Emil. 1989. “Krvavi kosovski božuri”. Sarajevo. *Naši Dani*, 31.3.1989. 6/7.
- Vuković Milenko. 1989. “Zasluge za status disidenta”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 15.8.1989. 13.
- Wachtel Andrew Baruch. 2010. *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književna i kulturna politika u Jugoslaviji*. Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33.

- Zečević Velizar. 1989. “Politika i SDB”. Beograd: *Nin*, 7.5.1989. 6/7.
- Živković B. 1989. “Bešić demantuje Galijaševića” Sarajevo: *Oslobođenje*, 24.3.1989. 3.
- Žuna Z. 1989. “Stražari zaustavili mašine”. Sarajevo: *Oslobođenje*, 13.7.1989.

Summary

THE DESTABILIZATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE LATE 1980-IES – “THE CREATION OF PRECONDITIONS” FOR TRI-NATIONAL DISINTEGRATION

The offensive destruction and break up of Bosnia and Herzegovina begun during the late 1980-ies through the damaging of Bosnia and Herzegovina's politicians who built its identity and stability within the Yugoslav Federation from the mid 1960-ies, through a continued “anti-bureaucratic discrediting” of the complete political and party leadership of Bosnia and Herzegovina. Because of the aggressive assaults and activities of Serb nationalism and Serb propaganda, which constructed the most imaginative anti-Serb conspiracies, other nationalisms were also woken up. The tri-national disintegration of Bosnia and Herzegovina begun before the revolutions in Eastern Europe made possible the step down of communists from the domestic political scene. National homogenizations which were started during the time of communism defined the development of the first after-war democratic match in Bosnia and Herzegovina. The dissolution of the cultural, social, and state being of Bosnia and Herzegovina was just continued.

Key words: Bosnia and Herzegovina, affairs, Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina (CK SKBiH), democratization, Serbian propaganda, Islamic fundamentalism

UDK: 323 (497.6) "198/199"
Izvorni naučni rad

ALTERNATIVNA POLITIČKA SCENA U BOSNI I HERCEGOVINI (UDRUŽENJE ZA JUGOSLAVENSKU DEMOKRATSKU INICIJATIVU, PRETPARLAMENT JUGOSLAVIJE, FORUM ZA ETNIČKE ODNOSI)

Edin Omerčić

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U članku autor podsjeća da je od 1989. godine na političkoj sceni Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i SR Bosne i Hercegovine, između ostalih, postojala i alternativna politička opcija koja, međutim, nije uspjela realizirati svoje ideje zbog moćnog talasa nacionalizma koji je zastrašujuće preplavio jugoslavenski prostor.

Glavne riječi: Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu – UJDI, Pretparlament Jugoslavije, Okrugli stol vlasti i opozicije, Forum za etničke odnose, Teze za model Ustava Bosne i Hercegovine

UDRUŽENJE ZA JUGOSLAVENSKU DEMOKRATSKU INICIJATIVU (UJDI) osnovano je gotovo neprimjetno u tadašnjoj javnosti. UJDI se u štampi Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine nije spominjao, a dnevni list *Oslobođenje* pisao je kratko o njemu tek deset mjeseci nakon osnivanja, tj. u decembru 1989., kao o alternativnoj političkoj sceni. Ostavljeno na margini dnevnopolitičkih dešavanja, za UJDI nije bilo mnogo prostora u štampi jer je ona bila okrenuta u pravcu praćenja promjena u još uvijek vladajućoj partiji (do prvih višestranačkih izbora), zatim u predstavljanju Saveza komunista BiH (SKBiH) – Socijaldemokratska partija BiH (SDP BiH), Saveza

reformskih snaga Jugoslavije te novoosnovanih jednonacionalnih stranaka, koje će uspostaviti koalicijsku vlast u BiH nakon izbora u novembru 1990., a to su bile: Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). U odnosu na spomenute stranke i njihove lidere, mnogo manju medijsku pažnju dobili su osnivači mostarske podružnice UJDI¹ u večernjem dnevniku Televizije Sarajevo, što su prenijele i neke druge televizijske kuće.

UJDI je osnovan 2. februara 1989. godine u Dvorani VII. Filozofskog fakulteta u Zagrebu², a izdavanje njegovih časopisa *Republika* i *Vreme* financirano je putem dobrovoljnih priloga i pretplate čitalačke publike. Osnivačku skupštinu otvorio je Branko Horvat i predložio radno predsjedništvo u čijem sastavu su bili izabrani: Vesna Pešić, Shkelezen Maliku, Lev Kreft, Siniša Maričić, Predrag Matvejević i Branko Horvat. Članom ovog udruženja mogao je pismenom prijavom postati svaki državljanin SFRJ, koji prihvata Program Udruženja, uz slobodu da član UJDI-ja može slobodno biti i član u drugim organizacijama. Razlozi osnivanja UJDI-ja su nepostojanje inicijativa koje bi u isto vrijeme bile i demokratske i jugoslavenske te nastojanje da se takva jedna inicijativa uvede u politički život Jugoslavije. Programski su polazili od stajališta da pravni sistem i Ustav SFRJ onemogućavaju demokratsko djelovanje javnosti te da Federacija naspram republika nema dovoljnu političku moć. U Manifestu su naglasili da će UJDI nastojati djelovati tako da omogući konstituiranje Jugoslavije kao “demokratske i federativne zajednice, tj. kao zajednice državljana i federalnih jedinica” koja će biti politički organizirana tako da će, posredstvom jugoslavenskog parlamenta, u domovima biti neposredno predstavljeni jugoslavenski državljani, odnosno federalne jedinice.³ Cilj im je bio “[...] političko i kulturno djelovanje radi demokratskog konstituisanja i integrisanja Jugoslavije”.⁴

¹ Osnivači mostarske podružnice UJDI bili su Borislav Grahovac, Petar Milić i Mithad Krilić.

² Zapisnik sa Osnivačke skupštine Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu. u: *Republika*, god. I. br.1. mart 1989. 4. (dalje: Zapisnik)

³ Manifest za jugoslavensku demokratsku inicijativu. *Republika*, god.I. br.1. mart 1989. 3. (dalje: Manifest)

⁴ Šarac A. Alternativna politička scena. UJDI. Bez partijskih ambicija. *Oslobođenje*, 21. 12. 1989. 2.

Nakon Osnivačke skupštine podružnice UJDI-a počele su se osnivati i u Bosni i Hercegovini. Podružnica u Mostaru osnovana je 27. maja 1989., a u Sarajevu 21. juna iste godine. Razlika između ove dvije podružnice bila je u tome što je UJDI iz Mostara zatražio registraciju kao udruženje građana pri SSRN BiH, dok UJDI u Sarajevu to nije uradio, te je pravno djelovao izvan tadašnjeg sistema.⁵ U Tuzli je 13. januara 1990. osnovan Inicijativni odbor za organiziranje i registriranje UJDI-ja.⁶ Prema riječima Borislava Grahovca, jednog od osnivača podružnice u Mostaru, "Mostarska podružnica UJDI-a je okupljala par stotina politički heterogenih članova, [...], većina članova bili su intelektualci i studenti, koji su bili dovoljno hrabri da javno izraze njihovu podršku novom demokratskom pokretu [...]"⁷ Krajem decembra 1989., neposredno prije početka 14. vanrednog kongresa SKJ, u amfiteatru Fakulteta političkih nauka u Sarajevu predstavnička tijela UJDI-ja iz svih dijelova Jugoslavije održala su konferenciju na kojoj je podršku delegata dobio Branko Horvat. On je izrazio neophodnost preobražaja jugoslavenskog društva, transformaciju komunističke partije u socijaldemokratski savez, kako bi se promjenama *odozgo* utjecalo na društvo i stvorio demokratski ambijent. Na konferenciji je odbačena ideja da UJDI postane politička stranka, a zbog svojih članova koji su različitih političkih opredjeljenja odlučeno je da treba ostati samo kao Udruženje.⁸ Tokom 1989. i 1990. UJDI je bio organizator niza tematskih sastanaka o aktualnim problemima u Jugoslaviji, između ostalog, i o Kosovu. Glavne inicijative tokom djelovanja UJDI-ja bile su: legalizacija prava na političko organiziranje, sloboda štampe i medija, slobodni izbori i izmjena Ustava SFRJ,

⁵ Isto.

⁶ Zadatak da obavi sve formalnosti za registraciju udruženja koje bi djelovalo kao javni forum ili tribina dobio je Inicijativni odbor kojeg su činili: dr. Ahmet Čolić, Kadrija Hadžić, Nedžad Ibrahimović, Aljoša Fazlić i Aleksandar Adamović. Vidi: *Front slobode*, 16. 1. 1990. 5.

⁷ Feljton: Balkansko ogledalo (1); UJDI u Mostaru; Odbacivanje komunizma; Dr. Borislav Grahovac. Grahovac na ovom mjestu govori: "Znali smo da našom aktivnošću rizikujemo naše živote, ali nismo u tom trenutku znali u kom obimu, kasnije sam saznao da smo bili stavljeni na tajni spisak za hapšenje ili eventualno pogubljenje. Komunistička vlast u Bosni i Hercegovini je bila potpuno svesna naše aktivnosti. Špijuni su bili svuda. Vlast 'crnog vilajeta' je išla tako daleko da je napravila listu od tridesetak intelektualaca, koji su bili označeni kao opasni, jer su bili demokratske orijentacije i u slučaju vanrednog stanja trebali su biti likvidirani". Vidi: *Oslobođenje*, 1.4.2009. 42-43.

⁸ Isto. 3. 4. 2009. 40-41.

što bi omogućilo izbore za Ustavotvornu skupštinu, u čemu su vidjeli priliku da se na miran i demokratski način preobrazi jugoslavensko društvo i država. Zacrtnane ideje prekinuo je rat.

UJDI je u svom zalaganju za sprečavanje i zaustavljanje rata na prostoru Jugoslavije davao svoj doprinos osnivanjem i radom Pretparlamenta Jugoslavije.⁹ Kao osnovni i prvi zahtjev na putu rješavanja krize u Jugoslaviji traženo je raspisivanje izbora za Savezno vijeće Skupštine Jugoslavije što bi, prema mišljenju Božidara Gaje Sekulića, iznesenog nakon sjednice Pretparlamenta održane u Sarajevu 24. juna 1991, “[...] bitno izmijenilo stanje ustavnog haosa i beznadežnog osjećanja građana”.¹⁰ U to vrijeme su institucije SFRJ: Savezno vijeće, Savezna skupština i Predsjedništvo bile blokirane ili u stanju disolucije. Na trećoj sjednici Pretparlamenta 6. jula 1991. pokrenuto je osnivanje Okruglog stola vlasti i opozicije¹¹ u čiji bi sastav ušli predstavnici Skupštine SFRJ,

⁹ *Pretparlament Jugoslavije* činilo je oko trideset građanskih stranaka i pokreta, od kojih su u sastav Pretparlamenta ulazila po dva predstavnika/dvije predstavnice “svih političkih stranaka, udruženja, pokreta, grupa, sindikata i vanstranačkih ustanova” sa teritorije Jugoslavije. Pretparlament je imao savjetodavni status, a njegovi zaključci su imali karakter javnih stavova i preporuka postojećim organima vlasti. Radio je na načelima koja su primjenjivale parlamentarne demokratije i to sve “dotle dok se ne uspostave ustavne i zakonske osnove parlamentarne demokratije”. Radni jezici su albanski, makedonski, mađarski i srpskohrvatski-hrvatsko-srpski. Izvod iz čl. 2. *Poslovnika* glasi: “Predsjedništvo čine Predsjednik i četiri člana sa mandatom za dvije sednice”. Ovaj kratki mandat sugerira na to da su članovi bili svjesni činjenice da moraju djelovati efikasno i brzo ako žele promijeniti okolnosti pod kojima djeluju, ali isto tako i da su svjesni prilike i mogućnosti koju su iznašli za mirno rješenje krize koja se ukazivala. Vidi: Pretparlament Jugoslavije - Osnivački akt. u: *Republika*, god. III. 1-31. 7. 1991. 7.

¹⁰ U svojoj *Preporuci* upućenoj javnosti, Skupštini SFRJ te Skupštinama republika i pokrajina, Pretparlament Jugoslavije preporučuje donošenje dviju odluka od kojih bi prva bila vezana za “Konstitucionalni akt” kojim bi se u određenim pitanjima regulirala nadležnost zajedničke države, između ostalog i nepovredivost unutrašnjih i spoljnih granica; a druga bi odluka bila zakazivanje izbora za “Savezno vijeće i donošenje odgovarajućeg izbornog zakona kojim će se obezbijediti ravnopravna zastupljenost građana, naroda, republika i pokrajina, kako bi se objedinio demokratski legitimitet Skupštine Jugoslavije da, u određenom roku, donese nov ustav kojim bi se našao trajan izlaz iz sadašnje krize i, istovremeno, predvidjela procedura za mirno i demokratsko samoopredjeljivanje naroda i republika”. Vidi: *Republika*, god. III. 1-31. 7. 1991. 8.

¹¹ *Okrugli sto vlasti i opozicije* konstituiran je u Sarajevu, 28. jula 1991. godine. Svrha ovog foruma bila je utvrđivanje minimalne zajedničke funkcije jugoslavenske države. Bilo je predviđeno da Forum bude sastavljen od predstavnika saveznih organa vlasti, republičkih parlamenata, predsjednika parlamentarnih stranaka, vanparlamentarne demokratske opozicije,

savezne vlade, predstavnici skupština i vlada republika i pokrajina i predstavnici Pretparlamenta Jugoslavije. Na istoj je sjednici radna grupa Pretparlamenta Jugoslavije donijela Predlog za donošenje zakona o izboru i opozivu poslanika u Saveznom veću Skupštine Jugoslavije u kojem napominju kako bi od izuzetnog značaja bilo da broj izbornih jedinica bude što je moguće manji, a optimalno bi rješenje bilo da cijela republika, odnosno pokrajina bude jedna izborna jedinica, a u slučaju da se optira za više izbornih jedinica, broj izbornih jedinica u republici ne bi trebao biti veći od šest, a u pokrajini ne veći od četiri.

Na drugoj sjednici Okruglog stola vlasti i opozicije koja je održana u Sarajevu od 31. augusta do 1. septembra 1991., usvojena je Platforma Pretparlamenta Jugoslavije kojom se savjetuje da bi se na Okruglom stolu vlasti i opozicije trebalo usredsrediti “[...] na pet neuralgičnih tačaka povezanih sa sukobom”.¹² Na petoj sjednici održanoj također u Sarajevu, 26. januara 1991., učinjen je korak naprijed u traženju šanse za obustavljenje oružanih sukoba pokušajem predlaganja Ugovora o miru.¹³ Ugovor o miru upućen je svim političkim akterima u Jugoslaviji, domaćoj i međunarodnoj javnosti i Mirovnoj konferenciji o Jugoslaviji, a na šestoj sjednici (Sarajevo, 11. i 18. januar 1992.), i dalje je razmatran Ugovor o miru, koji je inicirao sastavljanje Međuparlamentarnog saveta kojim bi prestao rad Okruglog stola. Cilj Međuparlamentarnog saveta bio bi da utiče na jačanje mirovnog procesa, na saniranje i uklanjanje posljedica oružanog sukoba, obnovu saradnje između jugoslavenskog naro-

mirovnih i sindikalnih pokreta, te Pretparlamenta Jugoslavije. Cilj je sprečavanje ratnih sukoba. Prema mišljenju Nebojše Popova “Okrugli sto vlasti i opozicije mogao bi odigrati ključnu ulogu u pokretanju saveznog izbornog procesa kroz koji bi se – obezbeđenjem odgovarajućih uslova – jasno artikulirali svi predlozi o rešenju sporova i javnosti predstavile ličnosti koje bi dobile poverenje birača za konkretne predloge. Rezultat izbora bio bi konstituisanje demokratski legitimnog civilnog organa vlasti koji bi, mimo bilo čije nacionalne majorizacije (...) doneo odluku o budućnosti Jugoslavije”. Vidi: Nebojša Popov, Za autoritet civilne vlasti. *Republika*, 1-31. 7. 1991. 7.

¹² Ovih pet tačaka su: kontrola oružanih formacija, poštovanje međunarodnih konvencija, status građana u položaju etničkih manjina, nastupajući kolaps privrede i preteći socijalni rat, kao i status i djelovanje masmedija. Vidi: *Republika*, god. III. 16-30. 9. 1991. 9.

¹³ *Ugovor o miru* označio bi “diskontinuitet sa ‘starim režimom’ i rasplamsavajućim sukobima, a počivao bi na garantiranim ljudskim pravima, transformaciji svojinskih odnosa na načelima moderne ekonomije, parlamentarnoj demokratiji, te racionalnom i pravednom rešenju glavnih žarišta sukoba”. Vidi: *Republika*, god. III. 1-15. 11. 1991. 16.

da, unapređenje poštivanja individualnih i kolektivnih ljudskih prava, širenje zona demilitarizacije, iznalaženje puteva za aktivno učešće u evropskim integracijskim procesima itd.¹⁴

UJDI je bio dio jedne demokratske, liberalne, ali nažalost politički neujedinjene i nedovoljno definirane političke opcije krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća, koja je postojala tokom kratkog razdoblja na jugoslavenskoj političkoj sceni, odnosno nedovoljno dugo da bi imala snažnijeg utjecaja na javnost. Tokom postojanja UJDI je apelirao, davao izjave i pozive za izlazak iz krize, za sprečavanje oružanih sukoba, za njihovo zaustavljanje nudeći opcije o nenasilnom preobražaju jugoslavenskog socijalizma u višestranački, demokratski, parlamentarni sistem u okvirima jugoslovenske federacije.

Izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini štampan 1992. godine, nastao je kao rezultat istraživačkog projekta Forum za etničke odnose pod naslovom: *Bosna i Hercegovina 1989 - 1992: Od višepartijskog šovinizma, preko građanskog rata do demokratske koegzistencije (Osnovni uzroci i karakteristike sadašnjeg stanja i moguće opcije za budućnost)*. U Izvještaju su, između ostalog, predstavljene i Teze za model Ustava Republike Bosne i Hercegovine.¹⁵ U Osnovnim odredbama propisuje se da je Republika BiH “[...] suverena država građana i konstitutivnih etniciteta (Muslimana, Srba i Hrvata), kao i pripadnika nacionalnih manjina koji žive na njenoj teritoriji”.¹⁶ Teritoriju Republike BiH činile bi regije, poštujući načela “da se regije ne određuju već da se one prepoznaju”, pri čemu je potrebno uvažiti naučno verifikirane parametre ekonomskih, kulturnih, istorijskih i na samom kraju – etničkih obilježja. Državnu vlast bi vršili građani Bosne i Hercegovine, i to neposredno, preko izabranih predstavnika u Vijeću građana Skupštine BiH, vijećima regionalnih skupština i skupštinama općina. “Konstitutivni etnicitet multinacionalne zajednice BH učestvuju ravnopravno u vršenju najviše (ustavotvorne i zakonodavne) vlasti u Veću etniciteta Skupštine RBH i u većima etničkih zajednica skupština regija [...]”.¹⁷ U Tezama se definišu funkcije i nadležnosti Republike,

¹⁴ Republika, god. IV. 1-15. 3. 1992. 16.

¹⁵ Grebo Z. Jojić B. 1992. Teze za model Ustava Republike Bosne i Hercegovine. Vidi: *Bosna i Hercegovina između rata i mira*. Beograd-Sarajevo: Forum za etničke odnose. 134-149.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

koja pored osiguravanja osnovnih sloboda i prava čovjeka, jednakosti ljudi i građana treba poštivati i ravnopravnost “[...] konstitutivnih etniciteta, podjelu teritorije BiH na regije i opštine, jedinstvo privredno-tržišnog sistema [...], sve vrste saobraćaja i komunikaciju, plan demilitarizacije i zaštitu životne sredine, ustavnosudsku kontrolu, kontrolu regionalnih upravnih organa, na osnovu i u granicama Ustava i zakona, sudovanje po vanrednim pravnim lekovima i u posebno odrađenim slučajevima”.¹⁸ Najviši organ državne vlasti Republike bila bi Skupština Republike BiH, sastavljena od Vijeća građana i Vijeća etniciteta. Vijeće građana birali bi građani Republike Bosne i Hercegovine u izbornim jedinicama. Narodni poslanici Vijeća građana birali bi se neposredno, tajnim glasanjem, kao i narodne poslanike Vijeća etniciteta na osnovu jedinstvenih lista predstavnika konstitutivnih etniciteta, pripadnika nacionalnih manjina i građana koji se nacionalno ne izjašnjavaju. Oba Vijeća ravnopravno bi učestvovala u donošenju ustava, zakona i drugih akata kojima se ostvaruju funkcije Republike. Predsjedništvo Republike BiH bilo bi kolektivni šef države, predstavljalo Republiku u međunarodnim odnosima, postavljalo diplomatske predstavnike, predlagalo Skupštini mandataru za sastav Vlade i kandidate za izbor sudija Ustavnog i Vrhovnog suda. Izvršnu vlast Republike obavljala bi Vlada donoseći odluke, uredbe i druge akte za izvršenje zakona, propisa i općih akata iz domena Skupštine Republike.

U Tezama regija bi imala zakonodavnu vlast u oblasti obrazovno-vaspitanog sistema, regionalnih poreza, informiranja, kulture, međunarodne i međuregionalne ekonomske, kulturno-obrazovne saradnje. U nadležnost regije ulazilo bi dalje drugostepenovano sudovanje, regionalna uprava i samouprava, ombudsman itd. Regija bi imala svoju skupštinu koja bi na teritoriji regije vršila zakonodavnu vlast na osnovu Ustava i zakona Republike, osnovnog zakona regije i međuregionalnih i međunarodnih ugovora. Skupština regije donosila bi zakone iz svoje nadležnosti određene Ustavom; zatim opće akte za sprovođenje zakona, program razvoja regije, budžet i završni račun, predstavljala regiju, vladu regije, ombudsmana regije, regionalne i općinske sudije i obavljala ostale poslove određene Ustavom i zakonima Republike i zakonima regije. Izvršnu vlast bi obavljala Vlada regije donoseći odluke, uredbe i druge akte za izvršenje zakona Republike i regije. Predsjednik Vlade regije obavljao bi poslove predstavljanja regije prema Republici, drugim regijama u Republici

¹⁸ Isto.

i drugim subjektima Republike, stranim državama i međunarodnim organizacijama u okviru ustava i međunarodnih ugovora. Lokalnu samoupravu bi građani ostvarivali u općinama čiji bi teritorij bio određen zakonom regije. Posebnim zakonom regulirala bi se organizacija, izbor članova općinske skupštine kao i status Sarajeva i glavnih gradova regija. "Opštine mogu međusobno sarađivati u okviru jedne ili više regija RBH. Opština ima pravo na sudsku zaštitu kada smatra da su povređena njena Ustavom i zakonom određena prava. Protiv pojedinačnih akata kojima bi se kršila njena prava, opština može pokrenuti spor pred nadležnim sudom, a protiv zakona ili drugih propisa može pokrenuti i spor pred Ustavnim sudom RBH".¹⁹

Autori Teza za model Ustava Bosne i Hercegovine su kod pitanja regionalizacije Bosne i Hercegovine polazili od naučno zasnovanih parametara kojima bi i Republici i regijama bilo omogućeno efikasno funkcioniranje.

Iz gore izloženog, otvaraju se mnoga pitanja na koja će biti moguće dati odgovore u daljnjim istraživanjima događaja i procesa iz vremena sredine osamdesetih godina 20. stoljeća. Jedno od tih pitanja bilo je i pitanje regionalizacije, od različitih tumačenja do shvaćanja samog pojma te načina na koji se sam proces regionalizacije predlagao za Bosnu i Hercegovinu u prvoj polovini devedesetih godina 20. stoljeća. Također, otvaraju se pitanja vezana za smjenu "stare" i "nove" vlasti i njenih političkih vođa, zatim pojavu novih opcija na političkoj sceni: jednonacionalnih, nacionalističkih, građanskih, liberalnih i drugih orijentacija, a uz to su se sve predstavljale kao demokratske.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Štampa

- *Republika*, organ građanskog samooslobođanja, Beograd
- *Front slobode*, Tuzla
- *Oslobođenje*, Sarajevo

¹⁹ Isto.

LITERATURA

- Grebo Zdravko i Jojić Branislava. 1992. *Teze za model Ustava Republike Bosne i Hercegovine: Bosna i Hercegovina između rata i mira*. Beograd-Sarajevo: Forum za etničke odnose.

Summary

THE ALTERNATIVE POLITICAL SCENE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (THE ASSOCIATION FOR YUGOSLAV DEMOCRATIC INITIATIVE, PRE-PARLIAMENT OF YUGOSLAVIA, FORUM FOR ETHNIC RELATIONS)

The Association for Yugoslav Democratic Initiative (AYDI) was formed on the founding assembly held in Room VII at the Faculty of Philosophy in Zagreb on 2nd February 1989. The members of the presidency were: Vesna Pešić, Shkelezen Maliku, Lev Kreft, Siniša Maričić, Predrag Matvejević and Branko Horvat. Its *Manifest* proclaimed the intention to constitute Yugoslavia as a democratic and federative union of citizens and federal units. They conveyed their thoughts about peaceful solutions of the accumulated political problems in the journals *Republika* and *Vreme*. In Bosnia and Herzegovina regional branches of the Association were founded in Mostar and Sarajevo, while the procedure for registration was initiated in Tuzla. During its attempts to prevent and stop the war, the AYDI founded the Pre-parliament of Yugoslavia within which there was a *Round table of government and the opposition*. The suggested *Theses for the model of the Constitution of Bosnia and Herzegovina* did not endure in practice because they were stopped by the war and other political solutions.

Key words: Association for Yugoslav Democratic Initiative, Pre-parliament of Yugoslavia, Round table of government and the opposition, Forum for ethnic relations, *Theses for the model of the Constitution of Bosnia and Herzegovina*

UPUTE AUTORIMA PRILOGA:

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne znanstvene radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na *Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- Summary and key words
- bilješke uz tekst rukopisa
- popis izvora i literature

Svi prilozi moraju biti pisani na kompjutoru, u MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta. Obavezno je korištenje fonta Times New Roman. U tekstu priloga veličina slova je 12, prored 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (single). Tekst priloga autor treba dostaviti redakciji časopisa *Historijska traganja* poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu i to isključivo na CD-u sa jednim ispisom ili e-mailom na adresu vera@lsinter.net

Upute za citiranje u tekstu rukopisa:

a) napomene za objavljenu literaturu:

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu i broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva djela istog autora iz iste godine, jedno djelo bilježimo sa "a" a drugo sa "b". Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je oba navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi i dopišu se riječi *i drugi* ili skraćunica *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. // Brkić H. 1971a. Brkić H.1971b. // Brkić, Vilić 1971. // Brkić et al. 1971.

b) napomene za izvornu građu:

· **za antičku i srednjovjekovnu literarnu građu:** Ime autora po standardnoj formi. Broj knjige. Broj poglavlja

Npr.: *Cass. Dio* LV, 26.

· **za epigrafsku građu:** Naziv izdanja po standardnoj formi u kratici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765

· **za srednjovjekovnu arhivsku građu:** Naziv arhiva, Serija ili knjiga, Sveska, Broj sveske, Folija ili stranica, Broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa cancellariae, XXXI, 62v.

· **za osmansku arhivsku građu:** Naziv i mjesto arhiva, Ime i broj dokumenta, Broj stranice, Datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, br.dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

· **za arhivsku građu modernog doba:**

Napisati u skraćenom obliku naziv arhiva, ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu (ako je arhivski fond sređen), naziv dokumenta i datum ukoliko je nesređen fond.

Npr.: ABH. Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/46

Upute za citiranje u popisu literature i izvorne građe:

Primjer za knjigu:

Autor. Godina izdanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

Primjer za članak:

Autor. Godina. "Naslov članka". Ime časopisa i broj. Mjesto izdanja: Izdavač. Brojevi stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi* 29. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Primjer za priloge u knjigama ili zbornicima radova:

Autor. Godina. "Naslov članka". Naslov knjige ili zbornika radova. Mjesto izdanja: Izdavač. Broj stranica.

Npr.: Kamberović H. 2007. "Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma". *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju. 11-19.

Primjer za mrežno dostupan rad:

Autor. Datum izdavanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač. Strana. Datum pristupa.

Npr.: Levy, Melissa, and Janet Moor. 1998. "Settlement stubs tobacco billboards; Outdoor advertising firms seek clients." *Star Tribune*. Lexis-Nexis Academic Universe. Reed Elsevier, Inc. 1D. 6.06.1999.

Internet primjer:

Npr.: Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/\(23.5.2008.\)](http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/(23.5.2008.))

Primjer za citiranje novina:

Autor. "Naslov članka". Naziv novina, godište i broj. Mjesto izdanja: Datum. Brojevi stranica.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje, god. 57, br. 19281*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

Historijska traganja

Br. 7., Sarajevo 2011.

Institut za istoriju u Sarajevu

Za izdavača:

dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevodi rezimea na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Lektura:

VESNA KRAJINOVIĆ, prof.

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

ŠTAMPARIJA FOJNICA

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main
EBSCO Publishing, USA

Ovaj broj *Historijskih traganja* štampan je uz finansijsku podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke